

**ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
ΣΧΟΛΗ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΩΝ ΜΗΧΑΝΙΚΩΝ**

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

Χώρος, Σχεδιασμός & Δομημένο Περιβάλλον

Κατεύθυνση:

**Ολοκληρωμένη προστασία ιστορικού δομημένου περιβάλλοντος με
προηγμένες τεχνολογίες & υλικά**

Μεταπτυχιακή εργασία:

Η πόλη πάνω στη νεκρόπολη:

**Η νεκρόπολη της αρχαίας Κυδωνίας στη χωρική εγγραφή της
σύγχρονης πόλης των Χανίων.**

Ευτυχία Πρωτοπαπαδάκη

Επιβλέπων:

Νικόλαος Σκουτέλης

Καθηγητής

Χανιά

Μάρτιος 2021

Τριπλό τελετουργικό αγγείο με
πλαστικές γυναικείες κεφαλές.
Κτέρισμα σε ΥΜ ΙΙΙ θαλαμοειδή
τάφο, Πρωτοπαπαδάκη 2019.

ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
ΣΧΟΛΗ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΩΝ ΜΗΧΑΝΙΚΩΝ

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ ΕΙΔΙΚΕΥΣΗΣ

Η πόλη πάνω στη νεκρόπολη:
Η νεκρόπολη της αρχαίας Κυδωνίας στη χωρική εγγραφή της
σύγχρονης πόλης των Χανίων.

Ευτυχία Προτοπαπαδάκη
Αρχαιολόγος

ΕΞΕΤΑΣΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Γιώργος Βουβουρανάκης <i>Αναπληρωτής Καθηγητής</i> <i>Προϊστορικής Αρχαιολογίας ΕΚΠΑ</i>	Επιβλέπων Νικόλαος Σκουτέλης <i>Καθηγητής Π.Κ.</i>	Κλήμης Ασλανίδης <i>Επίκουρος Καθηγητής Π.Κ.</i>
---	--	--

Χανιά, Μάρτιος 2021

Ευχαριστίες

Με την ολοκλήρωση του κύκλου παρακολούθησης του μεταπτυχιακού προγράμματος στη Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών θα ήθελα να ευχαριστήσω κατ' αρχήν τους ανθρώπους που με την επιστημονική τους κατάρτιση μου υπέδειξαν μια ευρύτερη οπτική θέασης του ιστορικού δομημένου περιβάλλοντος.

Πρώτα τον επόπτη Καθηγητή Νικόλαο Σκουτέλη, γιατί ήταν εκείνος που ως πραγματικός δάσκαλος έσπειρε και φρόντισε τους σπόρους των νέων αναζητήσεων. Παράλληλα με υποστήριξε σε όλη τη διάρκεια εκπόνησης της παρούσας εργασίας, δείχνοντας πάντα πίστη στις ικανότητες μου.

Ευχαριστώ τα μέλη της εξεταστικής επιτροπής, τον Αναπληρωτή Καθηγητή Προϊστορικής Αρχαιολογίας του ΕΚΠΑ Γιώργο Βουβουρανάκη και τον Επίκουρο Καθηγητή του Πολυτεχνείου Κρήτης Κλήμη Ασλανίδη, για τις βοηθητικές κατευθύνσεις που μου παρείχαν.

Ευχαριστώ θερμά τους διδάσκοντες και διδάσκουσες καθηγητές του Προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών της Αρχιτεκτονικής Σχολής για τη νέα γνώση που μου προσέφεραν καθώς και την ομάδα των ενθουσιωδών νεαρών συμφοιτητών μου.

Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλω στην επίτιμη Γενική Διευθύντρια Αρχαιοτήτων δρ. Μαρία Ανδρεαδάκη –Βλαζάκη για την αδιάκοπη στήριξη και τις πολύτιμες συμβουλές της στην ανάλυση του αρχαιολογικού σκέλους της εργασίας. Η καθημερινή επαφή και επιστημονική συνεργασία για πάνω από 20 χρόνια την καθιστούν μεγάλη δασκάλα μου.

Η ολοκλήρωση ωστόσο της εργασίας δεν θα ήταν εφικτή αν δεν είχα την αμέριστη στήριξη της δρ. Ελένης Παπαδοπούλου, Διευθύντριας της Εφορείας Αρχαιοτήτων Χανίων, στην οποία υπηρετώ. Οι πολύτιμες συμβουλές της και κυρίως η συνεχής παρακίνησή της υπήρξε βαθιά συγκινητική, λαμπρή υπενθύμιση της αξίας των πραγματικών φίλων!

Θερμές ευχαριστίες τέλος οφείλω στον Καθηγητή Νεοελληνικής Φιλολογίας και Θεωρίας της Λογοτεχνίας του ΕΚΠΑ Δημήτρη Αγγελάτο που ως πιστός φίλος και ενθουσιώδης δάσκαλος ήταν πάντα πρόθυμος για εποικοδομητικές συζητήσεις και επισημάνσεις.

Κλείνοντας τις τελευταίες μου ευχαριστίες οφείλω στην οικογένεια μου, τους έφηβους γιους μου, Φάνη και Προκόπη και τον σύζυγο μου Γιώργο Λεδάκη για την υπομονή τους το διάστημα εκπόνησης της εργασίας.

Στη μνήμη του πατέρα μου, Προκόπη Πρωτοπαπαδάκη, που αν και έζησε με καθημερινή την υπόμνηση του θανάτου του, υπήρξε ένας από τους πιο «ζωντανούς» ανθρώπους που έχω γνωρίσει.

Περίληψη

Θέμα της παρούσας εργασίας αποτελεί η αναζήτηση της χωρικής εγγραφής του αρχαίου νεκροταφείου στον ιστό της σύγχρονης πόλης των Χανίων. Για τις ανάγκες του συγκεκριμένου εγχειρήματος απαιτείται το θεωρητικό πλαίσιο οριοθέτησης του θέματος. Η πόλη, η μνήμη, η ιστορία και η αρχαιολογία και ο «πολιτικός» λόγος της τελευταίας, αποτελούν τις εναρκτήριες έννοιες πλαισίωσης. Εν συνεχεία οι «άλλοι» τόποι, όπως αυτοί παρουσιάζονται στη σκέψη του στοχαστή M. Foucault, το ανοίκειο της ψυχαναλυτικής ανάλυσης του S. Freud και τέλος ο θάνατος στη προσέγγιση του ιστορικού F. Ariès αποτελούν την συνειδητά νεωτερική ματιά προσέγγισης των ταφικών κατασκευών.

Επειδή ωστόσο ο θάνατος είναι αλληλένδετος με τη ζωή τόσο φιλοσοφικά, όσο και χωρικά, αναζητάται η βιογραφία της πόλης, το αποτύπωμα της ζωής και του θανάτου στον χώρο και τον χρόνο, μέσα από την αρχαιολογική μαρτυρία των υλικών καταλοίπων και τη σημειακή τοποθέτησή τους στον χάρτη.

Τέλος, παρουσιάζονται τμήματα του αρχαίου νεκροταφείου ή μεμονωμένοι τάφοι που διατηρούνται στην σύγχρονη πόλη. Προτείνεται η ανάσχυση από τη λήθη των ανοίκειων αυτών μνημείων του θανάτου και η απόδοση τους στο παρόν της πόλης. Ως ένα διακριτό και νοηματοδοτημένο σύνολο στοχεύει στην ενδυνάμωση της πολιτιστικής και συλλογικής μνήμης του τόπου και συνάμα στη διαμόρφωση μιας κοινωνίας που αντιμετωπίζει τις ετεροτοπίες όχι ως χώρους φυγής, απόδρασης από την πραγματικότητα αλλά ως χώρους επιστροφής στη γνώση, μιας κοινωνίας πιο ώριμης που προσδοκά εν τέλει την ενδυνάμωση της υπαρξιακής αλλά και συλλογικής ταυτότητας για το παρόν και το μέλλον της.

Summary

The current study is a research of the spatial imprint of the ancient cemetery at the modern city of Chania. The theoretical framework of the topic is required due to the need of demarcation. City, memory, history and archeology and the "political" role of the latter, are the initial notions of framing. "Heterotopias" presented by M. Foucault's thought, uncanny of S. Freud's psychoanalytic analysis and death according to F. Ariès's approach, comprise the consciously modern perspective of approaching the ancient cemeteries.

The fact that death is both philosophically and spatially interconnected with life leads to a biography of the city that follows the imprint of life and death in space and time, through the archaeological evidence of the material remains and their point placement on the map.

Last but not least, parts of the preserved ancient cemetery or individual tombs are presented as a case study. The retrieval from oblivion and the return to the present of the city is proposed as a tool of management of these unfamiliar monuments of death. A distinct and meaningful assemblage aims at strengthening the cultural and collective memory of the city and the formation of a society that treats heterotopias not as places of escape from reality but as places of return to knowledge; a more mature society that expects the reinforcement of not only the existential but also the collective identity for its present and future in the end.

Πίνακας περιεχομένων	Σελίδα
ΠΕΡΙΛΗΨΗ	5
ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ	6
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	8
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1ο: ΟΙ ΘΕΩΡΗΤΙΚΕΣ ΠΑΡΑΜΕΤΡΟΙ	12
1.1 Τα αφηγήματα για τα μνημεία, η πόλη και η μνήμη	13
1.1.1. Το αφήγημα της Μεγάλης Ιδέας και το νέο αφήγημα	13
1.1.2. Η πόλη	15
1.1.3. Η μνήμη	16
1.1.4. Η Ιστορία και Αρχαιολογία	17
1.2 Οι εννοιολογικές κατηγορίες	18
1.2.1. Η ετεροτοπία	18
1.2.2. Ο θάνατος	20
1.2.3. Το ανοίκειο της ψυχανάλυσης	25
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2ο: Η ΒΙΟΓΡΑΦΙΑ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ ΤΩΝ ΧΑΝΙΩΝ	29
2.1. Το ιστορικό της Έρευνας	29
2.2. Χάρτες	53
2.3. Η βιογραφία της πόλης	57
2.3.1. Τελική νεολιθική περίοδος 4500-3000 π.Χ.	59
2.3.2. Προανακτορική περίοδος 3000-1900 π.Χ.	60
2.3.3. Παλαιοανακτορική περίοδος 1900 -1700 π.Χ.	61
2.3.4. Νεοανακτορική περίοδος 1700-1450 π.Χ.	62
2.3.5. Τελική Ανακτορική περίοδος 1450-1200 π.Χ.	64
2.3.6. Μετανακτορική περίοδος 1200-1070 π.Χ.	66
2.3.5-6.1. Η Υστερομινωική Νεκρόπολη	66
2.3.7. Υπομινωική 1070-970 π.Χ – Πρωτογεωμετρική 970-810 π.Χ.	68
2.3.8. Γεωμετρική περίοδος 810-710 π.Χ.	68
2.3.9. Αρχαϊκή περίοδος 700-480 π.Χ.	69
2.3.10. Κλασική περίοδος 490/480-323 π.Χ.	71
2.3.11. Ελληνιστική περίοδος 323-67 π.Χ.	74
2.3.12. Ρωμαϊκή περίοδος 67π.Χ. -324 μ.Χ.	79

3.2.13. Πρώτη Βυζαντινή περίοδος 324-826	82
3.2.14. Αραβοκρατία: 823-961	83
3.2.15. Δεύτερη Βυζαντινή περίοδος: 961-1252	84
3.2.16. Ενετοκρατία: 1204 (1252)-1645	84
3.2.17. Οθωμανική Περίοδος: 1645-1896	88
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3^ο: Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΜΕΛΕΤΗΣ	91
3.1.1. Οδός Ανδρέα Παπανδρέου: Πάρκο Ειρήνης και Φιλίας των Λαών	92
3.1.2. Οδός Ανδρέα Παπανδρέου 81: Οικόπεδο Λεντάρη	94
3.1.3. Οδός Ανδρέα Παπανδρέου 86-88: Οικόπεδο κληρονόμων Μανωλικάκη	96
3.1.4. Οδός Χατζηδάκη 31: Οικόπεδο Εμμ. Μαθιουλάκη	99
3.1.5. Οδός Χατζηδάκη 31α : Οικόπεδο Μαρ. Μαθιουλάκη	101
3.1.6. Οδός Ρενιέρη 9: Οικόπεδο Η. Ρόβλια	103
3.1.7. Νοτίου περιβόλου Ι.Ν. Αποστόλων Πέτρου και Παύλου	105
3.1.8. Οδός Μαλινού 11: Οικόπεδο Ροβιθάκη	106
3.1.9. Οδός Ηγουμενίου Γαβριήλ 73-77: Οικόπεδο Κουκλάκη	109
3.1.10. Οδός Αποκορώνου: Οικόπεδο Μαλεφάκη	114
3.2. Παράλληλα	115
3.3. Εργαλεία για τον αρχιτέκτονα	121
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	128

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Αντικείμενο της μεταπτυχιακής εργασίας αποτελεί η αναζήτηση των εγγραφών του παρελθόντος της πόλης των Χανίων μέσα από την ειδική οπτική του θανάτου. Κύριος στόχος στο πρώτο σκέλος της έρευνας, είναι η ανίχνευση των αρχαίων νεκροπόλεων που εντοπίζονται στην πόλη των Χανίων, όπως αυτές χωροθετούνται, extra urbem, έξω από το περίγραμμα της ζωής του παράλληλου αστικού σχηματισμού. Για τις ανάγκες της συγκεκριμένης διερεύνησης είναι απαραίτητη η αναφορά στον καθοριστικό αντίποδα της ταφικής οριοθέτησης που δεν είναι άλλος από αυτόν της πόλης.

Η πόλη στο πέρασμα του χρόνου, τις περιόδους ευμάρειας ή μαρασμού, συνέχειας ή και ασυνέχειας, χωροθετεί ανάλογα με το εκάστοτε κοινωνικό και οικονομικό πλαίσιο αλλά και με τα κυρίαρχα ιδεολογήματα, τον θάνατο σύμφωνα με τις ανάγκες της. Μέσα από την τοπογραφική λοιπόν ανάγνωση των επάλληλων εγγραφών του οικισμού και της αντικατοπτρικά αλληλένδετης ανάπτυξης των αντίστοιχων νεκροταφείων, προκύπτουν εύλωττες σημάνσεις για τη διαχρονική εικόνα του θανάτου όπως αυτή αποτυπώνεται από την ύπαρξη ή μη ταφικών κατασκευών, την πυκνωση ή αραιώσή τους στον χώρο. Στην πορεία από το παρελθόν στο σήμερα διαπιστώνεται σημειακά η εμπλοκή της ζωής με τον θάνατο, η αλλαγή χρήσης του οικιστικού χώρου σε ταφικό¹ και κυρίως η αλλαγή της ταφικής χρήσης σε οικιστική, γεγονός που περιλαμβάνει το μεγαλύτερο τμήμα της αρχαίας νεκρόπολης, στην οποία σήμερα απλώνεται η σύγχρονη πόλη των Χανίων.

Η βαρύνουσα αξία των αρχαίων καταλοίπων θεσμοθετημένη ήδη από το 1899 με τη ψήφιση του πρώτου αρχαιολογικού νόμου του Κράτους από τη μια, και ο σωστικός χαρακτήρας της ανασκαφικής έρευνας ήδη από την χάραξη της «νεοδόμητης» πόλης των Χανίων στις αρχές του 20^{ου} αι., από την άλλη, καθόρισε την πορεία των ερευνών του αρχαίου νεκροταφείου αλλά και τη διατήρηση των ταφικών κατασκευών. Τα διατηρημένα ίχνη του πολύβουου παρελθόντος στη σύγχρονη εγγραφή της πόλης είναι λιγοστά, συγκεντρωμένα κυρίως στον πυρήνα του οικισμού, στον λόφο Καστέλι και στο ευρύτερο ιστορικό κέντρο της τοιχισμένης μεσαιωνικής πόλης, ενώ ελάχιστες είναι οι ταφικές κατασκευές που διατηρούνται κατά τόπους, σε υπόγεια πολυκατοικιών ή σε ανοιχτούς δημόσιους χώρους. Η αναγνώριση των τελευταίων και η αναζήτηση του ρόλου που αυτά μπορούν να έχουν στη σύγχρονη δυναμική της πόλης, αποτελεί το δεύτερο σκέλος της εργασίας.

Αντικείμενο του πρώτου κεφαλαίου αποτελεί το θεωρητικό πλαίσιο στον άξονα του οποίου κινείται η εργασία. Εναρκτήριο θέμα του προβληματισμού είναι **η αναζήτηση της σημασίας και του ρόλου των μνημείων εν γένει στο παρόν**. Η εργαλειοποίηση του αρχαιολογικού ή ιστορικού επιστημονικού λόγου από το τέλος του 19^{ου} αι. αποτέλεσε το κυρίαρχο πολιτικό αφήγημα για την οικοδόμηση της ταυτότητας του δυτικού κόσμου και ειδικά για την Ελλάδα ως κοιτίδα του δυτικού πολιτισμού. Με αφετηρία την ανατρεπτική θέση του Friedrich Wilhelm Nietzsche (1993[1874], *Ιστορία και Ζωή*) για την αχρηστία

¹ Για παράδειγμα η περίπτωση χωροθέτησης του μουσουλμανικού νεκροταφείου στο πυκνοδομημένο τμήμα της αρχαίας Κυδωνίας, και η επανεγγραφή του χώρου στην οικιστική ζώνη από τον 20^ο αι. και εξής.

της ιστορικότητας στο παρόν, στον αντίποδα του κυρίαρχου αφηγήματος της εποχής του, η αναζήτηση καταλήγει στους σύγχρονους μελετητές που αντιλαμβάνονται τα κατάλοιπα του παρελθόντος ως ενεργούς πόλους ενδυνάμωσης της συλλογικής μνήμης και συγκρότησης της συλλογικής ταυτότητας με όρους κοινωνικούς, ενώ εξάγουν την ανάγκη ενός νέου εμπλουτισμένου αφηγηματικού λόγου.

Στην χωρική εστίαση του θέματος που μας απασχολεί, **η έννοια της πόλης** αποτελεί τη βάση στη δόμηση της αφήγησης. Με αφετηρία της ερμηνευτικές προσεγγίσεις της αρχιτεκτονικής θεώρησης των Aldo Rossi (1991[1966], *L'architettura della Città*) και Kevin Lynch (1960, *The Image of the City*), αλλά και του Ιωσήφ Στεφάνου (2000, *Η φυσιογνωμία της ελληνικής πόλης*), η πόλη γίνεται αντιληπτή στους νοητικούς χάρτες των χρηστών της ως ο βιωμένος τόπος που ως πυκνωτής της ανθρώπινης δράσης δομείται πάνω στα επάλληλα στρώματα χρήσης στον χρόνο. Η ανθρώπινη κοινωνία μέσα από τα έργα αλλά και τις ιδέες και τα συναισθήματα, σύμφωνα με την γεωγράφο Θεανώ Τερκενλή (1996), πλάθει τη πόλη διαμορφώνοντας την ξεχωριστή φυσιογνωμία της. Ανάμεσα στις συνιστώσες που προσδίδουν τον ξεχωριστό χαρακτήρα της πόλης, ξεχωρίζει **η μνήμη**. Σύμφωνα με τις αναλύσεις του κοινωνιολόγου Maurice Halbwachs στο έργο του (2013β[1968], *La memoire collective*) διερευνάται η δυναμική της συλλογικής μνήμης των κοινωνικών ομάδων του εκάστοτε παρόντος, που δράττονται του παρελθόντος μέσα από ενσυνείδητες ή ασυνείδητες διαδικασίες προκειμένου να δημιουργήσουν τη πολιτισμική τους ταυτότητα μέσα στο συγκρουσιακό πλαίσιο αντίρροπων ομάδων που διέπονται από διαφορετικά ιδεολογικά αφηγήματα. Στην ανίχνευση της χωρικής αποτύπωσης της μνήμης, τα κατάλοιπα του παρελθοντικού υλικού πολιτισμού είναι μνημεία, τεκμήρια αλλοτινών καιρών που λειτουργούν όχι μόνο ως στατικές γέφυρες επικοινωνίας παρελθόντος παρόντος, αλλά ως ενεργοί πομποί για κοινωνική δράση με διαφορετικές οπτικές γωνίες θέασης των πραγμάτων. Η μνήμη λοιπόν από την οποία αντλεί η ιστορία για να την επανατροφοδοτήσει στη συνέχεια, διασώζει το παρελθόν για το παρόν και το μέλλον, όπως αναφέρει ο ιστορικός Jacques Le Goff (1998,145).

Στην εκδίπλωση της **βιογραφίας της πόλης των Χανίων** (Κεφ. 2^ο) λαμβάνεται υπόψη η θεωρητική προσέγγιση της Ιστορίας από τον ιστορικό J. Le Goff (1998[1988]), ο οποίος αντιλαμβάνεται την ιστορία ως νεωτερική κατασκευή και τον ιστορικό αναγκασμένο να αντιμετωπίσει τα γεγονότα του παρελθόντος υπακούοντας στους καταναγκασμούς του παρόντος, ενώ στο ίδιο πλαίσιο ο Ian Hodder (1987), εκπρόσωπος της μεταδιαδικαστικής θεωρητικής προσέγγισης στην αρχαιολογία, τονίζει την απόσταση που χωρίζει τον αρχαιολόγο από τα τεκμήρια του παρελθόντος. Ο ιστορικός χρόνος, όπως ανατρεπτικά αντιμετωπίζεται από τον Michel Foucault (2017), θεωρημένος ως πολλαπλή συναρμογή ασυνεχειών και ρηγμάτων, ριζικά διαφορετικός από τον γραμμικά βιωμένο ανθρώπινο χρόνο, ορίζει μια σημαντική παράμετρο της προσέγγισής μας.

Η αναζήτηση του θεωρητικού πλαισίου για την **αντιμετώπιση των αρχαίων ταφικών κατασκευών** που αποτελούν εδώ τη περίπτωση μελέτης, οδηγούν σημειακά σ' ένα εννοιολογικό τρίπτυχο, οι διαφορετικές όψεις του οποίου συμπλέκονται διεπιστημονικά: Α) **Τα νεκροταφεία**, τμήματα των αστικών σχηματισμών, άρρηκτα συνδεδεμένα με τη ζωή, προσεγγίζονται μέσα από την οπτική γωνία του Michel Foucault, ο οποίος εισήγαγε την έννοια της *ετεροτοπίας* το 1967, σε μια διάλεξη με τίτλο «περί

αλλοτινών χώρων», καλεσμένος μιας λέσχης αρχιτεκτόνων. Στον ορισμό των ετεροτοπικών χώρων συμπυκνώνει το νόημα της κριτικής του σκέψης σημειώνοντας ότι πρόκειται «για τους διαφορετικούς χώρους, αυτούς των άλλων τόπων, με την έννοια ενός είδους αμφισβήτησης τόσο μυθικής όσο και πραγματικής του χώρου στον οποίο ζούμε» (Foucault, 2012, 261). Προτάσσοντας την αρχή ότι δεν υπάρχει πολιτισμός που να μη συγκροτεί ετεροτοπίες, κατηγοριοποιεί τους διαφορετικούς αυτούς χώρους, εγγράφοντας ανάμεσα σε άλλους, στη σφαίρα της ετεροτοπίας, νεκροταφεία, μουσεία, βιβλιοθήκες, κήπους. Η πρόκληση που συνιστά η θεώρηση του Foucault για την ανάλυση της περίπτωσης μελέτης μας, αφορά στη δυνατότητα να διαρθρωθεί ένα πλέγμα ετεροχρονικά συνδεδεμένων ετεροτοπιών ως προς τις εγγραφές της πόλης των Χανίων, που να είναι σε θέση να εμπλουτίσουν ερμηνευτικά την αφήγηση αυτών.

Β) Η διερεύνηση της έννοιας του θανάτου παρουσιάζεται με βάση το θεμελιώδες έργο του ιστορικού Philippe Ariès (1997 [1977]), *Ο άνθρωπος ενώπιον του θανάτου*), στο οποίο παρουσιάζεται η σταδιακή μετάβαση στη δυτική αντίληψη του θανάτου, από τον «εξημερωμένο» θάνατο του αρχαίου και μεσαιωνικού κόσμου όπου επικρατεί η οικεία, τελεολογικά δεδομένη ανθρώπινη απόκριση, στον «απαγορευμένο θάνατο» της σύγχρονης εποχής που αγωνιά για την ευτυχία και την επιτυχία παραγκωνίζοντας ό, τι σκοτεινό, ανοίκειο και μη ορθολογικά αποδεκτό.

Γ) Η αίσθηση του ανοίκειου που προκαλούν οι τάφοι και κυρίως οι υπόσκαφοι, όπως οι περισσότεροι της περίπτωσης μελέτης μας, οδηγούν στους δρόμους της ψυχανάλυσης. Με αφετηρία τον όρο *ανοίκειο* του Friedrich W. J. Schelling που αποδίδει «κάθε τι που αναδύεται στην επιφάνεια, ενώ όφειλε να παραμείνει κρυφό», ο Sigmund Freud (2009[1919]), στην πραγματεία του για το ίδιο ζήτημα, ενοφθαλμίζει την παραπάνω φιλοσοφική-αισθητική άποψη σε ψυχαναλυτικά συμφραζόμενα, συνδέοντας το ανοίκειο με το μηχανισμό της απώθησης: «δεν είναι κάτι νέο ή ξένο άλλα κάτι παλαιοθεν οικείο στη ψυχική ζωή που η απώθηση αποξένωσε από αυτήν» (48). Στη κορυφή της ψυχαναλυτικής πυραμίδας του ανοίκειου βρίσκεται ο θάνατος που καταλύει τη διαχωριστική γραμμή του ορθολογισμού (52). Ωστόσο στο πεδίο της μυθοπλασίας, η αίσθηση του ανοίκειου είναι ανέφικτη, εφόσον αυτή κινείται στη σφαίρα της φαντασίας (61-66). Στον χώρο λοιπόν της λογοτεχνίας αναζητείται η φαντασιακή επίλυση που ως εργαλείο αρχιτεκτονικού σχεδιασμού μπορεί να αμβλύνει την αίσθηση του ανοίκειου.

Το δεύτερο κεφάλαιο στοχεύει στην εκδίπλωση της **βιογραφίας της πόλης**. Η συνειδητή επιλογή της εξέτασης του πόλης ανθρωπομορφικά και μέσα από την οπτική της ζωής γίνεται γιατί στο υπόβαθρο της επεξεργασίας των τεκμηρίων βρίσκεται η ιδέα του ανθρώπου που μέσα από τη συλλογική δράση του δομεί τον χώρο, κατασκευάζει την πόλη, χαράσσοντας την ξεχωριστή φυσιογνωμία της. Η δεδομένη κυκλοτερής διαδοχή ζωής – θανάτου είναι αυτή που εξασφαλίζει την εξέλιξή της στο χωροχρόνο.

Στο πρώτο υποκεφάλαιο με τίτλο το «Ιστορικό της έρευνας» γίνεται προσπάθεια αποτύπωσης της πορείας της αρχαιολογικής έρευνας από την αρχή του 20^{ου} αι. ιδωμένης μέσα από το πρίσμα της ταυτόχρονης εξέλιξης της πόλης και των αναγκών που αυτή υπαγόρευε. Για τις ανάγκες του εγχειρήματος μας, τα στοιχεία των αρχαιολογικών εκθέσεων συνδυάζονται με τεκμήρια της νεότερης ιστορίας του τόπου.

Το δεύτερο υποκεφάλαιο με τίτλο «Χάρτες», εξηγεί τα στάδια αποδελτίωσης των διαθέσιμων αρχαιολογικών δεδομένων όπως αυτά αποτυπώνονται στις εκθέσεις στο

Αρχαιολογικό Δελτίο. Η ανάγκη οπτικοποίησης των ορίων της πόλης και των αντίστοιχων νεκροταφείων οδήγησε στην ιδέα κατασκευής ενός χάρτη στην ψηφιακή πλατφόρμα του Google Earth, όπου η καταγραφή της ανασκαφικής θέσης αποτυπώνεται με έγχρωμο σημείο, δηλωτικό της χρονολόγησης και συνάμα με ενεργή την αυτολεξεί αρχαιολογική έκθεση. Φιλοδοξία του εγχειρήματος είναι η απόδοση ενός εύγλωττου και χρήσιμου εργαλείου στους αρχαιολόγους πεδίου της πόλης των Χανίων.

Το τρίτο υποκεφάλαιο με τίτλο «Η βιογραφία της πόλης», αποτελεί ουσιαστικά την αφήγηση του χρονικού της πόλης – νεκρόπολης, από τις πρώτες ενδείξεις κατοίκησης στο τέλος της νεολιθικής περιόδου, έως την έξοδο της πόλης από την οθωμανική σελίδα της ιστορίας της και του εντός τειχών πολυπληθούς βίου, στην αρχή του 20^{ου} αι. Η συγγραφή του συγκεκριμένου κεφαλαίου που καλύπτει μια αχανή περίοδο από την προϊστορία έως τη πρόσφατη ιστορία και δεν φιλοδοξεί με κανένα τρόπο να ερμηνεύσει τα αρχαιολογικά – ιστορικά δεδομένα, στοχεύει στην καταγραφή ενός λήμματος για την εκάστοτε περίοδο με ειδική μνεία στη θέση που καταλαμβάνουν σε κάθε περίπτωση οι νεκροί. Η αντίληψή μας εξάλλου στην πραγμάτευση του θέματος δεν είναι αυτή της αρχαιολογικής ερμηνείας αλλά η διαμόρφωση μιας κατά το δυνατόν ολοκληρωμένης εικόνας της θέσης των νεκρών, της χωρικής οργάνωσης των ταφικών κατασκευών.

Το δεύτερο σκέλος της εργασίας προχωράει από το γενικό στο συγκεκριμένο, ήτοι στην «**περίπτωση μελέτης**», τα διατηρημένα ταφικά μνημεία και σύνολα, που εμπλέκονται στον σύγχρονο αστικό ιστό. Μας ενδιαφέρει εδώ η διερεύνηση του ρόλου που αυτά μπορούν να έχουν στο ζωτικό ρυθμό της πόλης όχι μόνο ως μνημεία του παρελθόντος αλλά και ως φέροντα ιδιαίτερο αξιακό φορτίο που προσδίδεται από τη χρήση τους ως κατασκευές του θανάτου. Η ανίχνευση της πιθανής συνάφειάς τους με μνημειακές κατασκευές που εγγράφονται στον περιβάλλοντα χώρο τους, ορίζει μια πρόκληση στον τρόπο προσέγγισης του ρόλου τους, στην άρση ή μη της *αντινομίας* που προκαλούν στο διάβα της ζωής.

Στο πρώτο υποκεφάλαιο επιχειρείται η περιγραφή συγκεκριμένων τάφων και ταφικών συνόλων, η θέση τους στο χωρικό και χρονικό πλαίσιο χρήσης τους με βάση τις αναφορές του προηγούμενου κεφαλαίου. Στο πνεύμα αυτό σημειώνονται οι παράμετροι που οδήγησαν στη επιλογή διατήρησης των εν λόγω κατασκευών με βάση τη μνημειακότητα της δομής, τον μείζονος σημασίας αρχαιολογικό χαρακτήρα αλλά και τη θέση εντοπισμού τους σε δημόσιο ή ιδιωτικό χώρο. Οι προσπάθειες ανάδειξης από τον αρμόδιο φορέα διαχείρισής τους αλλά και η υφιστάμενη κατάσταση τους, κλείνουν της πραγματολογική εξέταση του συγκεκριμένου υποκεφαλαίου.

Στο δεύτερο υποκεφάλαιο γίνεται προσπάθεια ανίχνευσης *παραλλήλων*, ταφικών δηλαδή κατασκευών ή συνόλων στον ελλαδικό ή διεθνή χώρο που έχουν αποδοθεί στον παρόν ως νοημαδοτημένοι ενεργοί τύποι.

Το τρίτο υποκεφάλαιο που ολοκληρώνει την ενασχόλησή μας με το θέμα και τιτλοφορείται «Εργαλεία για τον αρχιτέκτονα», αναφέρεται στο θεωρητικό πλαίσιο που προτείνεται για «εγχειρίδιο πλοήγησης» στον αρχιτεκτονικό σχεδιασμό μιας ολοκληρωμένης πρότασης απόδοσής των αρχαίων τάφων. Η έννοια της *ετεροτοπίας* πολλαπλασιασμένης από τον ειδικό χαρακτήρα των μνημείων και την ετεροχρονική

εμπλοκή τους σε μία συνάθροιση ετεροτοπικών κατασκευών², που φέρουν χαρακτηριστικά *τοπόσημων* στην πόλη, δημιουργούν τις συνθήκες για μια *άλλη* ροή, απομακρυσμένη από τους γρήγορους ρυθμούς της τρέχουσας θνητότητας, την εισαγωγή στη σφαίρα του φαντασιακού, όπου η κατάβαση σε υπόσκαφες κατασκευές καλεί το υποσυνείδητο να ανακαλέσει πέρα από τον φόβο του θανάτου, τη ζέση της ενδομήτριας ζωής.

Για την επίτευξη του στόχου η αφήγηση μπορεί να αντλήσει από την ποίηση, η οποία σύμφωνα με τον Freud αποκρούει την ανοίκεια αίσθηση του θανάτου. Η χρήση των μύθων της αρχαιοελληνικής γραμματείας αποτελεί γνωστό εργαλείο ψυχαναλυτικής ερμηνείας του αρχαιολάτρη και συλλέκτη αρχαιοτήτων ψυχιάτρου, ο οποίος μελέτησε σε βάθος την αρχαία ελληνική τραγωδία για να αντλήσει από τους τραγικούς ήρωες τα πρότυπα της ανθρώπινης συμπεριφοράς. Το γεγονός βοήθησε στη αναζήτηση του μυθικού πλαισίου που θα μπορούσε εν δυνάμει να χρησιμοποιηθεί στη περίπτωση μελέτης. Η τραγωδία λ της *Οδύσσειας* του Ομήρου που τιτλοφορείται ως *Νέκυια*, δίνει όχι μόνο το φαντασιακό δρόμο της καθόδου στον Κάτω Κόσμο, αλλά και το χαρμόσυνο γεγονός της επιστροφής στον κόσμο των θνητών, έχοντας κυρίως εξασφαλίσει τη γνώση που προκαλεί η αναζήτηση του νόστου.

Καταλήγοντας, υπογραμμίζεται ο βαρύνων αξιακός χαρακτήρας της πολιτιστικής κληρονομιάς κάθε τόπου και η ανάγκη διαχείρισης της με ένα νέο αφηγηματικό λόγο που δεν αναδεικνύει τα μνημεία μόνο ως λαμπρά εθνόσημα, άξια θέασης για την εξυπηρέτηση του κυρίαρχου πολιτικού ή οικονομικού λόγου, αλλά ως ενεργούς αστικούς πόλους κοινωνικής ενδυνάμωσης εμπλουτισμένα με αξίες που αφορούν στην ανθρώπινη ενσυνείδηση και ενσυναίσθηση.

Το νοηματοδοτημένο σύνολο των αρχαίων τάφων στην πόλη των Χανίων μέσα από έναν φαινομενικά αντιφατικό διάλογο με τη ζωή θα μπορούσε να αποδώσει την επιλογή μιας άλλης πορείας στο πυρήνα της πόλης, ικανό να διαμορφώσει στάσεις στο βλέμμα και στην κίνηση, τη σιωπή και τον αναστοχασμό, έννοιες μάλλον σκοτεινές άλλα ζωτικές για το μέλλον.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1: Οι θεωρητικές παράμετροι

Οι θεωρητικές παράμετροι του θέματος που αναπτύσσονται στο παρόν κεφάλαιο, ακολουθούν τη δομική διμερή διάρθρωση της μελέτης και αφορούν στα ζητήματα της διαχείρισης των μνημείων και του ρόλου που αυτά διαδραμάτισαν και διαδραματίζουν. Έτσι, στο πρώτο μέρος αναλύονται όροι και έννοιες που συνδέονται με τα εν λόγω ζητήματα, με άξονα αναφοράς την απαίτηση για νέες και συνθετότερες επιλογές στις σύγχρονες προσεγγίσεις. Στο επίκεντρο εδώ βρίσκονται αφενός η κριτική διερεύνηση των λόγων περί μνημείων, αφετέρου οι εννοιολογήσεις της πόλης (: στην εγγραφή της εντάσσεται το παρελθόν με τα κατάλοιπα του υλικού πολιτισμού) και της μνήμης. Τα υλικά τεκμήρια του παρελθόντος άλλοτε λαμπρά ιστάμενα μνημεία και άλλοτε ταπεινά

² Ως ετεροπικές κατασκευές νοούνται εδώ ο Δημοτικός Κήπος, ο Ιταλικός Στρατώνας, οι Φυλακές και ο Ι.Ν. Αποστόλων Πέτρου και Παύλου, που βρίσκονται σε άμεση γειτνίαση με τα ταφικά μνημεία της περίπτωσης μελέτης.

υπολείμματα προϊστορικών κατασκευών, εμπλουτίζουν με μια νέα νοηματοδότηση που υπηρετεί το παρόν, την αστική διάσταση, ενισχύουν τη συλλογική μνήμη και ταυτότητα ενώ διαμορφώνουν συνθήκες βιωσιμότητας.

Στο δεύτερο μέρος που αφορά ειδικότερα στην πραγμάτευση των αρχαίου ταφικού συνόλου, προχωρούμε στο δύσβατο δρόμο της ερμηνευτικής στοιχειοθέτησης των αρμόδιων για την πραγμάτευση αυτή, εννοιολογικών κατηγοριών του θανάτου, του ανοίκειου και της ετεροτοπίας.

1.1 Τα αφηγήματα για τα μνημεία, η πόλη και η μνήμη

1.1.1. Το αφήγημα της Μεγάλης Ιδέας και το νέο αφήγημα

«Η ιλαρότητα της ψυχής, η γαλήνια συνείδηση, η χαρούμενη πράξη, η εμπιστοσύνη σ' ό,τι μέλει να γίνει – όλα αυτά εξαρτώνται, στο άτομο όπως και στο λαό, από το γεγονός ότι υπάρχει μια γραμμή που διαχωρίζει το ευδιάκριτο, το φωτεινό από το αδιευκρίνιστο και το σκοτεινό. Από το κατά πόσο ξέρει κανείς εξίσου καλά να ξεχνάει ακριβώς όταν πρέπει και να θυμάται πάλι ακριβώς όταν πρέπει, από το κατά πόσο με ισχυρό ένστικτο διαισθάνεται τότε είναι αναγκαίο να νιώθει ιστορικά και τότε ανιστορικά. Ακριβώς αυτή την πρόταση καλούμε τον αναγνώστη να στοχαστεί: το ανιστορικό και το ιστορικό είναι εξίσου αναγκαία για την υγεία ενός ατόμου, ενός λαού και ενός πολιτισμού».

F. Nietzsche 1993, 20.

Το 1876, τη χρονιά που ο Heinrich Schliemann, οραματιστής του ρεύματος αναβίωσης του κλασικού πνεύματος στην Ευρώπη, είχε επιτέλους εξασφαλίσει από το ελληνικό κράτος την άδεια για την διεξαγωγή ανασκαφής στις Μυκήνες (Βαβουρανάκης 2015, 126), ο συμπατριώτης του Friedrich Wilhelm Nietzsche ολοκλήρωνε τη συγγραφή των *Παράκαιρων στοχασμών*, μια σειρά δοκιμίων, από τα οποία στο δεύτερο τιτλοφορείται «Ιστορία και Ζωή» (: *Unzeitgemasse Betrachtungen, II: Vom Nutzen und Nachteil der Historie für das Leben*) Στο «παράκαιρο» αυτό δοκίμιο ο Nietzsche στηλιτεύει την κυρίαρχη τάση της εποχής του, η οποία βλέπει τα πάντα ιστορικά και θεωρεί την ιστορική γνώση ως το στοιχείο υπεροχής της. Θεωρεί τον ιστορικό υπερκορεσμό απειλή και τροχοπέδη για την εκδίπλωση του παρόντος και της δράσης του (Nietzsche, 1993, 9). Το δοκίμιο αυτό που υπογράφει ο Nietzsche ως κλασικός φιλόλογος, κατατάσσεται στον αντίλογο αυτού που θεωρεί παθολογία της θετικιστικής νεωτερικότητας της εποχής του, δηλαδή τον ιστορικισμό, και ενέσπειρε τους σπόρους της αμφισβήτησης για το κυρίαρχο ιδεολόγημα στους στοχαστές του 20^{ου} αι. Όπως σημειώνει ο Χαμηλάκης, «είναι η εποχή που η συγκρότηση της αρχαιολογίας ως επιστήμης συναντά την ανάγκη των αναδυόμενων εθνικών κρατών για στήριξη του εθνικού φαντασιακού αλλά και του ιδεολογικού υπόβαθρου ολόκληρης της δυτικής Ευρώπης σε μια σταθερή υλική βάση» (Χαμηλάκης 2012, 39). Στην Ελλάδα του τέλους του 19^{ου} αι. η σύνδεση της εθνικής καταγωγής με το λαμπρό παρελθόν αποτελεί το κύριο πολιτικό πρόταγμα ενός νεότευκτου ωστόσο πανάρχαιου έθνους. Στο πλαίσιο αυτό οι Έλληνες αρχαιολόγοι, σύννομοι με το επιβεβλημένο πολιτικό αφήγημα, μεριμνούν για την προστασία των φυσικών καταλοίπων του παρελθόντος προκειμένου να τεκμηριώσουν της αδιάλειπτη συνέχεια του ελληνισμού

(Πλάντζος 2013, 1-4). Στο πνεύμα αυτό τα υλικά κατάλοιπα μετασχηματίζονται σε μνημεία, φορτίζονται με αξίες για να φέρουν τη συλλογική μνήμη του έθνους και συνάμα διαχωρίζονται από τον ιστό της τρέχουσας ζωής. Γίνονται είτε *in situ* εκθέματα, είτε μουσειακά, κατάλληλα για δημόσια οπτική κατανάλωση (Χαμηλάκης 2012, 110).

Το δίπολο του εκλιπόντος 19^{ου} αι. όπως αδρομερώς περιγράφηκε παραπάνω, φαντάζει στην αυγή του 21^{ου} αι. εξαιρετικά επίκαιρο. Η συζήτηση για τη διαχείριση και προβολή της πολιτιστικής κληρονομιάς εν γένει, του ρόλου και της σημασίας των μνημείων, αρχαιολογικών χώρων, ιστορικών τόπων, βρίσκεται στις μέρες μας ψηλά στην ατζέντα της επικαιρότητας διαμορφώνοντας σε πολλές περιπτώσεις μια συγκρουσιακή σχέση ανάμεσα στα δύο επικρατέστερα αφηγήματα της ελληνικής νεωτερικότητας. Από τη μια μνημεία άξια θέασης εξάγουν τη φαντασιακή εικόνα του παρελθόντος και διατυμπανίζουν την αρχαία καταγωγή του τόπου και των ανθρώπων του κατά το πρότυπο του παρελθόντος, από την άλλη, η προσήλωση στην τεχνολογική πρόοδο και τον εκσυγχρονισμό προτάσσουν την ανάγκη εκτέλεσης των μεγάλων έργων (Πλάντζος 2017, 121), καθιστώντας ενίοτε επισφαλή τη διατήρηση των αρχαιολογικών καταλοίπων. Η αχλή εικόνα της αμηχανίας του σύγχρονου λόγου για την απόδοση των καταλοίπων του παρελθόντος γίνεται κραυγαλέα όταν αυτά εγγράφονται στον αστικό ιστό. Είναι συνήθης η εικόνα των ελληνικών πόλεων με σπαράγματα του αρχαίου παρελθόντος κατά τόπους διατηρημένα στον πυκνό ιστό, χωρίς λειτουργία ή σαφή ρόλο, ως αστικά κενά, σε μία διαρκή εκκρεμότητα νοσηματοδότησης (Πολυχρονόπουλος 2006, 57). Η επίσημη επιστημονική αρχαιολογική τεκμηρίωση συρρικνωμένη συνήθως σε μια ενημερωτική πινακίδα αποτελεί το συμπίλημα του αφηγήματος που ως κανονιστικό εργαλείο συνδέει το παρόν με το παρελθόν, απόν συνήθως από την καθημερινή ροή της ζωής (Πλάντζος 2017, 131).

Η πρώτη λοιπόν σημαίνουσα παρατήρηση είναι η σημασία της πολιτικής και σε πολλές περιπτώσεις εργαλειακής διάστασης του αρχαιολογικού λόγου που ως αδιάψευστος μάρτυρας της ιστορίας «ανακατασκευάζει» τα υλικά κατάλοιπα του παρελθόντος προς χάριν του παρόντος (Silberman, 1995, 249). Ωστόσο η προσέγγιση των αρχαιολογικών χώρων, μνημείων, ιστορικών τόπων εγείρει ερωτήματα αναφορικά με το ρόλο και τη θέση τους ως ενεργές εγγραφές στο σήμερα. Η Εσθήρ Σολομών στην αναζήτηση των παραμετρικών αποχρώσεων του αρχαιολογικού τοπίου προτείνει μια πιο σύνθετη προσέγγιση της σημασίας του με τη διαπλοκή της αρχαιολογικής ερμηνείας με την κοινωνική γεωγραφία, ως επιστήμη ανάλυσης της ανθρώπινης δραστηριότητας στον χώρο, και με την ανθρωπολογία, ως σπουδή σύγχρονων πολιτιστικών εκφράσεων, μεταξύ των οποίων το τοπίο, δηλώνει τρόπους συσχετισμού του ανθρώπου με το περιβάλλον του (Σολομών 2005, 75). Ο Silberman παρατηρεί ότι εάν η πολιτιστική κληρονομιά είναι πράγματι «μοναδική και αναντικατάστατη», όπως διακηρύττει η Σύμβαση Παγκόσμιας Κληρονομιάς, τότε σε μια εποχή ριζικών αλλαγών σε όλα τα επίπεδα της ανθρώπινης δράσης, η διαχείριση της οφείλει να εμπλέκει το δημόσιο διάλογο και τη συμμετοχική δράση στο πλαίσιο της ζύμωσης της συλλογικής μνήμης. Καταλήγοντας αναφέρει εμφατικά, *«το σύνθημα.. πρέπει να αντικατασταθεί: Διαδικασία, όχι προϊόν. Συνεργασία, όχι παθητική διδασκαλία. Κοινότητα μνήμης, όχι κοινό πολιτιστικής κληρονομιάς. Και η σχέση μεταξύ κοινοτήτων και μνημείων παγκόσμιας κληρονομιάς θα μπορούσε, και ίσως*

ακόμη και να ωφεληθεί ευρύτερα από εργασία εμπλοκής, ηθικής και ενσυναίσθησης» (Silberman, 2015, 80).

Από όσα λοιπόν αναφέρθηκαν διαφαίνεται η τάση της εποχής για τον εμπλουτισμό τόσο της αρχαιολογικής προσέγγισης, όσο και του τρόπου απόδοσης της πολιτιστικής κληρονομιάς στο παρόν. Έννοιες όπως, *συλλογική μνήμη, κοινωνική ταυτότητα, ενσυναίσθηση* εμπλέκονται μεταξύ τους στη προσπάθεια διαμόρφωσης ενός νέου αρχαιολογικού αφηγηματικού λόγου.

1.1.2. Η πόλη

Η χωρική εστίαση του θέματός μας, εντός της εγγραφής μιας πόλης, τοποθετεί την ανάγκη προσέγγισης της έννοιας της *πόλης* επί της αρχής. Ο Αριστοτέλης στην εναρκτήρια πρόταση των *Πολιτικών*, παρουσιάζει την κεντρική ιδέα όλης της πραγματείας, σύμφωνα με την οποία η πόλη αποτελεί την υπέρτατη μορφή *κοινωνίας*, η οποία εμπεριέχει όλες τις άλλες και είναι αυτή που έχει ως στόχο την ευδαιμονία των πολιτών της (Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, Α, 1252a 1-7). Με άξονα αυτή την ιδεατή, πολιτική, αντίληψη για την πόλη, ο Aldo Rossi στην καθοριστική για τον αρχιτεκτονικό λόγο μελέτη του *Η αρχιτεκτονική της πόλης*, αντιλαμβάνεται τη πόλη «ως μία μεγάλη αναπαράσταση των συνθηκών ύπαρξης του ανθρώπου (Rossi 1991, 37) και αναζητά το πρότυπο της ιδανικής πόλης σε αυτές που καταφέρνουν να εφαρμόσουν την ιδέα -το σχέδιο- της πόλης, «*χαράζοντάς την πάνω στην πέτρα*» (Rossi 1991, 23· Τζουμάκα 2015,1). Το τελικό αποτέλεσμα σε κάθε περίπτωση είναι έργο ανθρώπων που μέσα από τις ανάγκες, τις λειτουργίες, τα ιδεολογήματα και τα συναισθήματα χτίζουν τη πόλη.

Η περιγραφή της εικόνας μιας πόλης λοιπόν περιλαμβάνει τα φανερά δομικά στοιχεία της, που αφορούν στη γεωγραφική της θέση, τον σχεδιασμό και την αρχιτεκτονική και λειτουργική αποτύπωση, η εικόνα ωστόσο γίνεται πιο σύνθετη όταν το αντικείμενο αναζήτησης είναι η φυσιογνωμία της. Η φυσιογνωμία αναφέρεται στην οντότητα, όπως αυτή εκφράζεται μέσα στο σύνολο των ιδιαιτεροτήτων χαρακτηριστικών της. (Στεφάνου 2007, 479). Η πόλη ως ο βιωμένος τόπος λογίζεται όχι μόνο στη χωρική εγγραφή αλλά και στη χρονική διάσταση κατά το σχήμα Χώρα= Τόπος + Μύθος + Λόγος (Derrida 1993, στο Στεφάνου 2007). Η οντότητα λοιπόν της πόλης προκύπτει από το άθροισμα της χωρικής εγγραφής με τη χρονική διάσταση του παρελθόντος και του παρόντος. Μέσα στη χωροχρονική διάσταση της λειτουργεί ως θετικός πόλος της ανθρώπινης δράσης, χαρακτηρίζεται από τις κοινωνικο – πολιτικές αξίες, τις εντυπώσεις, τις αναμνήσεις της συλλογικής και προσωπικής εμπειρίας, ενώ συγκροτείται ως «διαφορετικές πόλεις» ιδωμένη από διαφορετικές κοινωνικές ομάδες (Αθανασίου 2015, 1· Τερκενλή 1996· Μούλιου 2016, 51· Νάκου 2016, 287). Οι νοητικοί χάρτες προσωπικοί και προσαρμοσμένοι στις ανάγκες του κάθε χρήστη της πόλης, δυναμικά προβλέψιμοι κατά τον Lynch (1960), επιτρέπουν τη διαμόρφωση της «εικόνας της πόλης» ως αναγνώσιμης, εύληπτης, αλλά και εύπλαστης που αφήνει χώρο στη φαντασία και την προσωπική θέαση. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Italo Calvino είναι το σύμβολο που εκφράζει την ένταση ανάμεσα στη γεωμετρική λογική και στο μωσαϊκό των ανθρώπινων υπάρξεων (Calvino 2000, στο Μουλιου 2016,51).

1.1.3. Η μνήμη

Αν λοιπόν η πόλη αποτελεί την χωρική αφετηρία για τη μελέτη, η μνήμη πρωτοστατεί στα υλικά δομής ως το συνεκτικό υλικό συγκρότησης της ταυτότητας μέσα στο κοινωνικό πλαίσιο (Χανζαρούλα 2016, 268). Θεμελιωτής της διερεύνησης της σημασίας της μνήμης, ο κοινωνιολόγος Maurice Halbwachs ήδη από την αρχή του 20^{ου} αι. υποστήριξε στο έργο του *Κοινωνικά πλαίσια μνήμης* (2013α) ότι η μνήμη, η άκρως προσωπική λειτουργία που καθιστά το άτομο έλλογο, ικανό να θυμάται τις εμπειρίες, τις εντυπώσεις, τις γνώσεις που αποκομίζει, περιλαμβάνει ένα πλαίσιο κοινωνικό. Μέσα στο δίκτυο των κοινωνικών σχέσεων, τα άτομα ως μέλη ομάδας – κοινότητας αντλούν από το παρελθόν. Η συλλογική μνήμη, ως το συμπύλημα της επεξεργασίας των ατομικών μνημών ατόμων ενταγμένων σε μια κοινή ομάδα, είναι διαφορετική από κάθε ατομική και δρα ως καταλύτης στη διαμόρφωση της ατομικής μνήμης. Η ατομική μνήμη κατά αυτόν τον τρόπο δεν μπορεί να είναι ποτέ αυτόνομη, αφού το άτομο δεν υφίσταται ως ανεξάρτητο υποκείμενο. Η αντιληπτική του πρόσληψη του παρελθόντος, η στάση, και εν τέλει η ταυτότητα υπαγορεύεται από το κοινωνικό ομάδα στην οποία ανήκει (Halbwachs 2013β, 105).

Ένα ακόμη χαρακτηριστικό της μνήμης είναι η ζωννή και συνάμα ρευστή παροντική οπτική του παρελθόντος. Η οπτική αυτή, ρευστή και ευμετάβλητη, ενίοτε συγκρουσιακή, επηρεάζει τα δρώμενα του παρόντος, τα οποία με τη σειρά τους διαμορφώνουν το πλαίσιο του μέλλοντος, περιδένοντας έτσι σε ένα κοινό μίτο την εξελικτική πορεία της ζωής.

Η χωρική εγγραφή αποτελεί το πεδίο διαμόρφωσης της συλλογικής μνήμης. Ο Γάλλος ιστορικός Pierre Nora εντοπίζει σήμερα το πεδίο έκφρασης της συλλογικής μνήμης, στη χωρική εγγραφή, στους «μνημονικούς τόπους» (Nora 1998, στο Γιαλούρη 2010, 361). Οι κοινωνικές ομάδες συχνά με συγκρουόμενες οπτικές και διαφορετικές εμπειρίες που δρουν στο ίδιο χώρο, βλέπουν το παρελθόν με διαφορετική θωριά. Γίνεται έτσι σαφές ότι στην κοινωνική αρένα των διαφορετικών ομάδων και εξουσιών κάθε υποκείμενο ατομικό ή συλλογικό αποδέχεται ή όχι επιλεκτικά το παρελθόν επιλέγοντας τη δική του οπτική μνήμης ή λήθης ανάλογα με το σύστημα των αξιών, ηθικών που το διέπει ή την κατασκευή της ταυτότητας που επιδιώκει. Η ρευστότητα λοιπόν της μνήμης οφείλεται στην οπτική των υποκειμένων που δρουν, επιδιώκουν, σκέπτονται, μεταβάλλονται. Ο Jacques Le Goff σημειώνει σχετικά: «η συλλογική μνήμη αποτελεί ουσιαστικό στοιχείο της συλλογικής ταυτότητας των κοινωνιών και ως εκ τούτου ένα όργανο ισχύος για τους κυρίαρχους της διαχείρισής της» (1998, 143).

Στα τέλη της δεκαετίας του 1980 ο Γερμανός αιγυπτιολόγος Jan Assmann στο έργο του: *Η πολιτισμική μνήμη – Γραφή, ανάμνηση και πολιτική ταυτότητα στους πρώιμους ανώτερους πολιτισμούς* (2017) επεξεργάστηκε ξανά την έννοια της συλλογικής μνήμης, για να εξειδικεύσει μια ιδιαίτερη κατηγορία αυτής, την πολιτισμική μνήμη. Η πολιτισμική μνήμη αναζητά στην κατανόηση του παρελθόντος τις κοινές αξίες που δένουν το παρόν μιας κοινότητας στο σύνολο της ανεξάρτητα από τις επιμέρους διαφορές ή και συγκρούσεις των ομάδων, όπως επίσης αναζητά το πολιτικό φαντασιακό και την παράδοση προκειμένου να συγκροτήσει μια «συνεκτική δομή» για το σύνολο της κοινωνίας (Χανιώτης 2017, xxi-xxii στο Assmann 2017). Η πολιτισμική μνήμη κατά

αυτόν τον τρόπο είναι θεσμική, διαπλάθεται και είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με την κυρίαρχη ιδεολογία, σχετίζεται με καθιερωμένους φορείς μνήμης και μεταφέρει τη διαμεσολαβημένη πληροφορία και γνώση, ενώ παράλληλα διαμορφώνει συμπεριφορές και τρόπους σκέψης με τις οποίες οι άνθρωποι προσλαμβάνουν το παρελθόν. Η πολιτισμική μνήμη χρησιμοποιεί την ιστορία ως αντικείμενο ενθύμησης, και κατ' αυτό με τη σειρά του σε μύθο που μέσω της αφήγησης επιτρέπει στο παρόν τη θέαση του παρελθόντος. Η θεσμική αυτή μορφή μνήμης ενυπάρχει σε μουσεία και μνημειοποιημένους χώρους ενώ ενισχύεται μέσω συλλογικών μνημονικών τελετουργιών που λαμβάνουν χώρα επίσημα και σε καθορισμένο χρόνο. Οι κοινωνικές ομάδες που μοιράζονται τις εμπειρίες των τελετουργιών αυτών, κοινότητες μνήμης, προσπαθούν να νοημαδοτήσουν το παρελθόν και μέσα απ' αυτό να δουν την αυτοεικόνα τους και να καθορίσουν το παρόν τους (Πλάντζος 2011, 190).

Η πολιτισμική μνήμη λοιπόν είναι αυτή που επιτακτικά αναζητά την επαναπλαισίωση της για τις ανάγκες του παρόντος στην αναζήτηση του νέου αφηγήματος για τα μνημεία.

Πώς όμως εγγράφεται η μνήμη μέσα στον χώρο; Η μνήμη δεν αποτυπώνεται μόνο λεκτικά ή γραπτά άλλα είναι διάχυτη στην ανθρώπινη εγγραφή μέσα στον χώρο. Έτσι το αστικό τοπίο ανθεκτικό στο χρόνο, συνωστίζεται στις υλικές κατασκευές που το γεμίζουν, τεκμήρια μνήμης: « *Η πόλη η ίδια είναι συλλογική μνήμη των λαών. Και όπως η μνήμη είναι συνδεδεμένη με τα γεγονότα και τους τόπους, η πόλη είναι το locus της συλλογικής μνήμης. Αυτή η σχέση ανάμεσα στο locus και τους πολίτες γίνεται η κυρίαρχη εικόνα, αρχιτεκτονική, τοπίο..... Η συλλογική μνήμη συμμετέχει στο μετασχηματισμό του χώρου μέσα από τη δράση του κοινωνικού συνόλου*» (Rossi 1991, 190-191). Τα αρχιτεκτονικά λοιπόν κατάλοιπα του παρελθόντος κοντινού ή μακρινού, έργα εκούσια ή ακούσια στο χρόνο κατασκευής τους κατά τον Alois Riegl (2006), αποτελούν μνημεία του τόπου και τεκμηριώνουν τις πτυχές του παρελθόντος ανάλογα πάντα με την τρέχουσα ματιά του παρόντος και του αφηγήματος που εκάστοτε άρχουσα τάξη θέλει να αρθρώσει μέσα από αυτά.

1.1.4. Η Ιστορία και Αρχαιολογία

Η αρχαιολογική οπτική ερμηνεία των υλικών καταλοίπων του παρελθόντος, όπως άλλωστε και η ιστορική οπτική μπορεί να μεταβληθεί ανάλογα με τη εποχές. Ο αρχαιολόγος όπως ο ιστορικός υπόκειται στην αντίληπτική, στους «καταναγκασμούς» του καιρού στους οποίους ζει, όπως χαρακτηριστικά σημειώνει ο Le Goff (1998, 20). Στο ίδιο σκεπτικιστικό πλαίσιο εξάλλου κινείται και η νεώτερη θεωρητική αρχαιολογική προσέγγιση. Ο Hodder, ένας από τους κυριότερους εκφραστές της μεταδιαδικαστικής αρχαιολογικής προσέγγισης, που θέτει σε αμφισβήτηση την θετικιστική ερμηνευτική της στατιστικής ταξινόμησης και των γενικοτήτων της Νέας Αρχαιολογίας, αναφέρει: «*Στη δόμηση του υλικού πολιτισμού, όλες οι διαστάσεις (το ύψος ή το χρώμα της κεραμικής για παράδειγμα) είναι ήδη φορτισμένες με σημασιολογικές συσχετίσεις. Ένα άτομο του παρελθόντος είναι τοποθετημένο μέσα στο συγκεκριμένο ιστορικό πλαίσιο, και ερμηνεύει την πολιτιστική διάταξη μέσα από τη δική του προοπτική. Ο αρχαιολόγος προσπαθεί επίσης*

να «εισχωρήσει» στο ιστορικό περιβάλλον, αλλά το άλμα είναι συχνά αρκετά μεγάλο. (Hodder 1987, 7 στο Morris 1997, 25).

1.2. Οι εννοιολογικές κατηγορίες

1.2.1. Η ετεροτοπία

Το εγχείρημά μας για ένα βάσιμο θεωρητικό υπόβαθρο στην προσέγγιση του παραδείγματος εφαρμογής και στη νοηματοδότηση των αρχαίων ταφικών κατασκευών που διατηρούνται διάσπαρτα στο αστικό ιστό της σύγχρονης πόλης των Χανίων, στηρίζεται σε ικανό ποσοστό στην ανάλυση του M. Foucault για τον χώρο και συγκεκριμένα στην ανάλυση της έννοιας της *ετεροτοπίας*.

Ο Foucault στο σύνολο του έργου του ασχολείται με την έννοια της *εξουσίας*, και κυρίως του τρόπου άσκησης και αλληλοσύνδεσης των εξουσιών. Αν και η χωρική έννοια της τάξης αποτελεί θεμελιώδη αρχή του έργου του, δεν ασχολείται συστηματικά με τον χώρο, αναφέροντας σε ένα μόνο σημείο ότι ο χώρος είναι βασικός για κάθε άσκηση εξουσίας. Στο έργο του *Επιτήρηση και Τιμωρία* εισάγει την οργάνωση του Πανοπτικού ως μοντέλο της κοινωνίας της πειθαρχίας (Σταυρίδης 2006, 145).

Η έννοια του χώρου τον απασχολεί για πρώτη ουσιαστικά φορά το 1967 σε κείμενο που έγραψε στην Τυνησία και αποτέλεσε διάλεξή του σε κύκλο αρχιτεκτόνων στο Παρίσι (14/3/1967) με τίτλο: «Des Espaces Autres» (: «Άλλοι Χώροι/Ετεροτοπίες»), όπου και εισάγει για πρώτη φορά τον όρο *ετεροτοπία*. Δημοσιεύτηκε αρκετά χρόνια μετά, το 1984 στο περιοδικό: *Architecture, Mouvement, Continuité*, λίγο καιρό πριν πεθάνει. Στο μικρό αυτό κείμενο πραγματεύεται τον χώρο μέσα από τα συνήθη μονοπάτια σκέψης του, της αμφισβήτησης και της ανομοιομορφίας. Αναζητά τους χώρους που εκφεύγουν από το κανονιστικό πλαίσιο «που έχουν την παράξενη ιδιότητα να σχετίζονται με όλες τις άλλες χωροθεσίες, αλλά με τέτοιο τρόπο ώστε να αναστέλλουν, να εξουδετερώνουν ή να αντιστρέφουν το σύνολο [των] σχέσεων που περιγράφονται, αντικατοπτρίζονται ή αντανakλώνται μέσα από αυτές «συνδέονται με όλους τους άλλους χώρους και που αντιβαίνουν ωστόσο σε όλες τις άλλες χωροθεσίες» (Foucault 2012, 259-260). Ο πρώτος τύπος είναι η ουτοπία, που κινείται στο πλαίσιο του φανταστικού, και δεν επεκτείνεται στην ανάλυσή της.

Ο δεύτερος τύπος είναι αυτός που ονοματίζει ως ετεροτοπία. Η ετεροτοπία αφορά σε χώρους πραγματικούς, θεσμοθετημένους που «συνιστούν ενός είδος πραγματωμένης ουτοπίας» και βρίσκονται σε αντι-διάταξη με άλλες χωροθεσίες που λειτουργούν σε μία κοινωνία, οι οποίες συνάμα «αντιπροσωπεύονται, αμφισβητούνται και αντιστρέφονται» μέσα στην ετεροτοπία (Foucault 2012, 260). Στη συνέχεια απαριθμεί τις αρχές που διέπουν τους ετεροτοπικούς χώρους δίνοντας ενδεικτικά παραδείγματα αυτών ως εξής:

α) Στη βάση της ιστορικής παραδοχής ότι μάλλον δεν υπάρχει πολιτισμός που να μην δημιουργεί ετεροτοπίες, καθώς και ότι δεν υπάρχει μια δεδομένη μορφή ετεροτοπίας, ο Foucault κατηγοριοποιεί την ετεροτοπία της *κρίσης* στις «πρωτόγονες» κοινωνίες και της *παρέκκλισης* στις σημερινές, με ενδεικτικά παραδείγματα τα ψυχιατρεία, τις φυλακές, τους οίκους ευγηρίας β) η ετεροτοπία στο πέρασμα του χρόνου δύναται να τροποποιήσει τη λειτουργία της με βάση την πρόθεση της κοινωνίας που αντανakλά. Μοναδικό

παράδειγμα αναφοράς είναι εδώ τα νεκροταφεία, τα οποία χωροθετούνται και νοηματοδοτούνται διαφορετικά ανάλογα με τη τρέχουσα στάση της κοινωνίας απέναντι στον θάνατο· γ) η ετεροτοπία που αυθαίρετα συμπυκνώνει τον χώρο, όπως τα θέατρα, οι κινηματογράφοι και εμβληματικά ο κήπος· δ) η ετεροχρονία που το ίδιο αυθαίρετα συμπυκνώνει τον χρόνο αψηφώντας την τάξη του, όπως μορφοποιείται πάλι στα νεκροταφεία αλλά και στα μουσεία, στις βιβλιοθήκες και στα αρχεία, ή αντιθετικά αναλώνεται στη στιγμή, όπως στις εμποροπανηγύρεις ε) η ετεροτοπία που είναι περίκλειστη, απομονωμένη και ταυτόχρονα προσβάσιμη, όπως οι στρατώνες και οι φυλακές· στ) η ετεροτοπία της ψευδαίσθησης ή της αποζημίωσης όπως οι οίκοι ανοχής και οι αποικίες και τέλος, ζ) η απόλυτη ετεροτοπία που αποκρυσταλλώνεται στο καράβι που ταξιδεύει ...στη θάλασσα (Foucault 2012, 261-270).

Ιδωμένες εκ των έδρων οι ετεροτοπίες απαρτίζουν ένα κόσμο ετερόκλητο, που λειτουργεί μέσα στο πραγματικό οργανωτικό πλαίσιο της κοινωνίας, έχουν τη δύναμη να συμπυκνώνουν ή να κατακερματίζουν τον χωροχρόνο εμπλέκοντας το πραγματικό με το φανταστικό σε μία σύνθετη οργάνωση. Πρόκειται για χώρους, αμφίσημους και γι' αυτό δυναμικούς ως «πεδί[α] ανάδυσης μιας αντί-τάξης» (Σταυρίδης 2006, 151). Η ανάγνωση του σύντομου αυτού κειμένου, προκάλεσε και προκαλεί σαγήνη και προβληματισμό στην ευρύτερη επιστημονική κοινότητα που περιλαμβάνει κοινωνιολόγους, γεωγράφους και κοινωνικούς ιστορικούς, αρχιτέκτονες. Ο γεωγράφος Edward Soja στη μελέτη του με τίτλο: *Thirdspace: journeys to Los Angeles and other real-and-imagined places* (1996) αποδίδει μια τριπλή κατηγοριοποίηση στη χαρτογράφηση του χώρου όπου πέρα από τον αντιληπτό, πρώτο χώρο, τον δεύτερο χώρο των ιδεών, υπάρχει ο *τρίτος χώρος* που αποτελεί τον συγκεκριισμό των δύο (πραγματικού και ιδεατού) προηγούμενων. Αναζητά τον τρίτο διακριτό αυτόν χώρο στις κοινωνικο-χωρικές εγγραφές που ενσωματώνουν τον πραγματικό με τον φανταστικό κόσμο των εμπειρικών συναισθημάτων (Soja 1996, 8) και φέρει ως περίπτωση εφαρμογής του εν λόγω τρίτου χώρου, το Λος Άντζελες.

Ο κοινωνιολόγος Kevin Hetherington στο έργο του (1997, *The Badlands of Modernity Herotopia and Social Ordering*), προτείνει μια εναλλακτική ερμηνεία της νεωτερικότητας, χρησιμοποιώντας ιστορικά παραδείγματα. Με βάση την ανάλυση του Foucault για την ετεροτοπία καταλήγει να θεωρήσει την τελευταία ως μία «εναλλακτική χωρική διάταξη» στην οποία πειραματικά δοκιμάζεται η μίξη των αρχών της ουτοπίας και της ετεροτοπίας. Σ' αυτούς τους μετέωρους, διφορούμενους χώρους, η διάρκεια των οποίων είναι αμφίβολη, εντοπίζει τη βάση για την κατανόηση των σύγχρονων κοινωνιών.

Στην ανάγνωση της ετεροτοπίας ως το «πεδίο μιας δημιουργικής μετάβασης», ο Σταύρος Σταυρίδης (1998, 57) επιστρέφει στα *κατώφλια* του W. Benjamin (1992) και του ρόλου που παίζουν ως περάσματα στο μέλλον, ως κομβικά χωροχρονικά σημεία της ρήξης που συντελεί στην αλλαγή της πορείας της κοινωνίας (Σταυρίδης, 1998, 61).

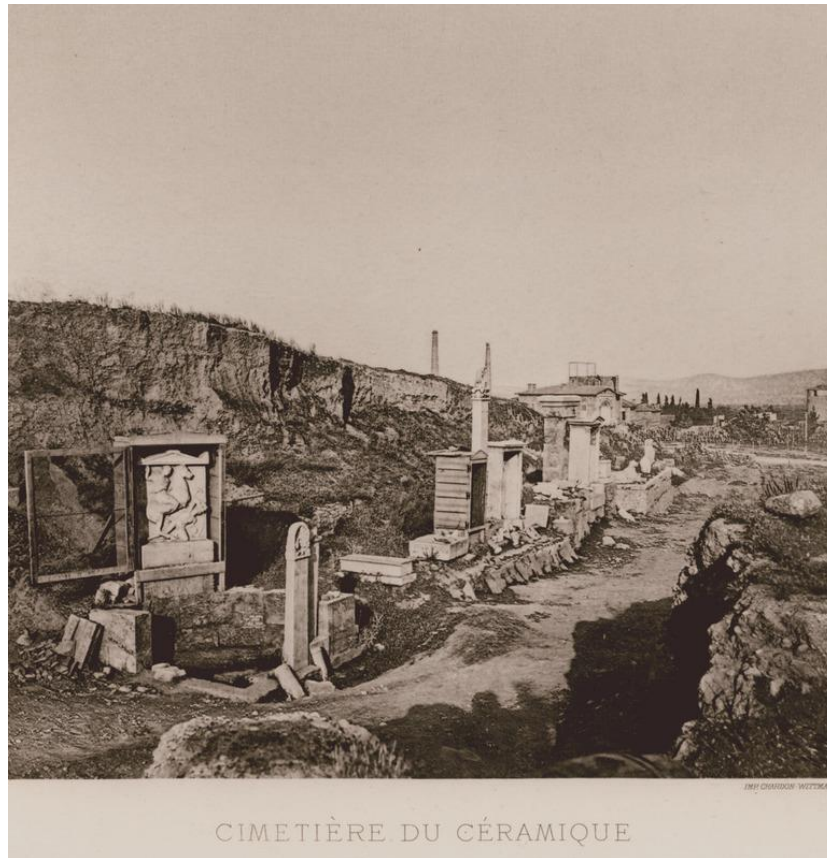
Η ανάγνωση λοιπόν της ετεροτοπίας ως ενός εναλλακτικού, μεταβατικού χώρου που λειτουργεί αδιαφορώντας για τη λογική διευθέτηση του χώρου και του χρόνου και συνάμα ζυμώνει το πραγματικό με το ιδεώδες, τη σύγκρουση με την φαντασία, που επιτρέπει το πείραμα της εμπειρίας ανάμεσα στη γνώση και το συναίσθημα, ορίζει εδώ την οπτική γωνία της προσέγγισής μας. Θεωρώντας ότι η αντισυμβατικότητα τελικά επιτρέπει τη διεύρυνση της κριτικής σκέψης και του ορίζοντα των εννοιολογήσεων σ' έναν κόσμο που ρέπει στην ομογενοποίηση, εξοβελίζοντας το διαφορετικό στη σφαίρα

του ανορθόδοξου, θα προταθεί η ανάγνωση του διατηρούμενου αρχαίου νεκροταφείου ως μία ενεργή ετεροτοπία στον πυρήνα της ζώσας πόλης.

1.2.2. Ο θάνατος

Για τη διαχείριση του θέματος απαιτείται μια εννοιολογική προσέγγιση του θανάτου, πεδίου αέναης φιλοσοφικής, ψυχαναλυτικής ενασχόλησης, θεωρημένου ως αντίποδα της ζωής. Ξεκινώντας με την παραδοχή ότι «η σκέψη και το συναίσθημα σε κανένα τομέα δεν διατήρησαν τόσο ανέπαφη την πρωταρχική τους υφή κάτω από ένα υποτυπώδες περίβλημα, όσο στη σχέση μας με τον θάνατο, (Freud 2009, 49) και ότι «ο θάνατος δεν έγινε ποτέ αποδεκτός χωρίς φόβος και δέος» (Vovelle 2000 [1983], 30), γίνεται αντιληπτό ότι η στάση του ανθρώπου στη διαχείριση του θανάτου διαφοροποιείται στον χρόνο και στις συνθήκες. Η ιστορική προσέγγιση του θέματος από μια νεωτερική οπτική γωνία, βασίζεται στο θεμελιώδες έργο του ιστορικού Philippe Ariès, του θεωρητικού, θα λέγαμε, του θανάτου. Ο Ariès μελέτησε τη συμπεριφορά των ανθρώπων απέναντι στο θάνατο, όπως αυτή εκδηλώνεται στον δυτικό κόσμο την περίοδο από τον Μεσαίωνα ως τα μέσα του 20ου αι. Στο έργο *L' Homme devant la mort* (1977) (: Ο άνθρωπος ενώπιον του θανάτου), αποτυπώνει τα ευρήματα της μελέτης του, χωρίζοντας τέσσερεις κατηγορίες απόκρισης, συνδεδεμένες με τις κοινωνικές – πολιτιστικές – οικονομικές μεταλλαγές που συμβαίνουν σε διακριτές ιστορικές περιόδους. Η ερευνητική αναζήτηση του Ariès (1988 [1975]) προχωράει πέρα από την ανάλυση δημογραφικών δεδομένων και προσπαθεί να αποδώσει φαινόμενα, που όπως αναφέρει είναι δύσκολο για τον ιστορικό να τα ερμηνεύσει αφού δεν αποτελούν πραγματικά γεγονότα αλλά συνδέονται ένα υπερβατικό φαντασιακό κόσμο της ανθρώπινης ψυχής (Ariès 1988, 34).

Α) Η πρώτη κατηγορία αναφορών του είναι αυτή του «εξημερωμένου θανάτου», που καλύπτει την περίοδο από την αρχαιότητα έως και τους πρώτους χριστιανικούς χρόνους, με τον άνθρωπο να αποδέχεται τη ιδέα της θνητότητας χωρίς δυσκολία (Ariès 1988, 33). Η έλευση του θανάτου γίνεται αντιληπτή και ο άνθρωπος προετοιμάζεται για το τετελεσμένο (Ariès 1988, 14). Ο τελευταίος αποχαιρετισμός γινόταν στο νεκροκρέβατο από όπου περνούσαν οι οικείοι μέχρι και τα παιδιά. Τέτοιες σκηνές επαναλαμβάνονται ως τον 18^ο αι. χωρίς να προκαλεί σοκαριστική αίσθηση το τελετουργικό. Άλλωστε ο δείκτης θνησιμότητας ήταν μεγάλος και περιελάμβανε όλες τις ηλικιακές ομάδες. Στις αρχαίες κοινωνίες παρά την εξοικείωση με την ιδέα του θανάτου, οι νεκροί προκαλούσαν φόβο γι' αυτό και τοποθετούνταν στο περιθώριο. Οι τιμές προς τους νεκρούς αποσκοπούσαν στη διασφάλιση της απόστασης από τους ζωντανούς, ως εκ τούτου ο κόσμος των ζωντανών έπρεπε να βρίσκεται χωριστά από εκείνον των νεκρών, *extra urbem*. (Ariès 1988, 17). Τα νεκροταφεία λοιπόν βρίσκονται εκτός ορίων της πόλης ή του οικισμού, σε χωροθετημένες περιοχές και κατά μήκος των οδικών χαράξεων που οδηγούν στην πόλη, όπως για παράδειγμα ο Κεραμεικός (εικ. 1) στην πόλη των Αθηνών και η Απία Οδός στη Ρώμη. Οι ταφικές κατασκευές είναι σημαντικές, δηλώνουν τη πρόθεση συγκεκριμένου υπομνηματισμού του τάφου αντανakλώντας τη συγκεκριμένη, διακριτή προσωπικότητα του κάθε νεκρού, αποτελώντας κατ' αυτόν τον τρόπο τον καθρέπτη του status της ζωής.

Εικόνα 1 Άποψη του νεκροταφείου του Κεραμεικού. Cabrol E. 1890: Voyage en Grèce 1889 Notes et Impressions. Vingt et une planches en héliogravure et cinq plans lithographiés tirés hors texte, Παρίσι, Librairie des Bibliophiles. Πηγή: <http://travelogues.gr/archive/fullsize/9373cdf242c3585842e36594cafddaf1.jpg>

Μια ριζική αλλαγή που υπογραμμίζει την όψη της οικειότητας με τον θάνατο είναι η συνύπαρξη των ζωντανών με τους νεκρούς που εισάγεται κατά τον 6^ο αι. με την λατρεία των μαρτύρων και εξαπλώθηκε με τον χριστιανισμό στη Δύση. Η συνύπαρξη αυτή θα διαρκέσει για μια μακρά περίοδο ως το τέλος του 18^{ου} αι. (Ariès 1988, 18): οι νεκροί θάβονται στην εκκλησία, στα τοιχώματα και στον γύρω χώρο. Το γεγονός ωστόσο ότι οι νεκροί είχαν μπει στην εκκλησία και στην αυλή της δεν εμπόδιζε να γίνουν οι χώροι αυτοί δημόσιοι. Η έννοια του άσυλου και του καταφύγιου βρίσκεται στην απαρχή αυτού του όχι αναγκαστικά επικήδειου προορισμού του νεκροταφείου.... Έτσι μέσα στο άσυλο που λεγόταν νεκροταφείο, ανεξάρτητα από το αν έθαβαν νεκρούς ή όχι, άρχισαν να κτίζουν σπίτια και να τα κατοικούν. Η αποδοχή της γειτνίασης των ζωντανών με τους νεκρούς έως και το τέλος του 17^{ου} αι. σήμαινε συνάμα και την οικειότητα του ανθρώπου με την ιδέα του δικού του θανάτου (Ariès 1988, 21). Η λιτή διαχείριση του θανάτου, με το απέριττο πένθος δηλώνει την εξοικείωση με τη ιδέα της θνητότητας και των κανόνων του τελεολογικού κύκλου της φύσης, μέρος της οποίας είναι και η ανθρώπινη ύπαρξη. Ένα από τα σημαντικότερα νεκροταφεία της περιόδου είναι το «Cimetière des Innocentes» στο Παρίσι (εικ.2).

Εικόνα 2: Το νεκροταφείο των Αθώων. Χαρακτικό του Theodor Josef Hubert Hoffbauer (περ. 1550). Πηγή: https://en.wikipedia.org/wiki/Holy_Innocents%27_Cemetery

Η παραπάνω αλλαγή εκδιπλώνεται σε δύο εξελικτικές φάσεις. Η πρώτη που παρουσιάζει ο Ariès και θεματοποιεί ως «ο δικός μου θάνατος», εντοπίζεται στο β' ήμισυ του Μεσαίωνα, από τον 11^ο έως τον 15^ο αι. και αποτελεί μια σημαντική ιστορική αλλαγή, καθώς ο θάνατος και οι εκδηλώσεις του εξατομικεύονται. «Ο θάνατος έγινε ο τόπος όπου ο άνθρωπος απέκτησε καλύτερη συνείδηση του εαυτού του. Πρόκειται για μια νέα αλληγορία του θανάτου που εκφράζει το φόβο του ανθρώπου για την τελική κρίση. Η ανάγκη της διατήρησης της ταυτότητας και της διαιώνισης της μνήμης του ατόμου οδηγούν σε αρχαιότερες πρακτικές εξατομίκευσης των ταφικών κατασκευών και σήμανσης τους με επιτύμβιες στήλες που στόχο έχουν τη διατήρηση της ανάμνησης του νεκρού (Ariès 1988, 30-33). Στον καθρέπτη του θανάτου του, ο κάθε άνθρωπος αποκτούσε συνείδηση της ατομικότητάς του.

Η δεύτερη φάση αφορά στον «θάνατο του άλλου» και εξελίσσεται από το τέλος του 15^{ου} έως τον 18^ο αι. Ο θάνατος αν και παραμένει οικείος έχει αποκτήσει μεγαλύτερη σημασία και απασχολεί τη σκέψη, ενώ φορτίζεται για τους επιζώντες με το συναίσθημα του χωρισμού. Οι εκδηλώσεις πόνου των ζωντανών συνοδευόμενες από ένα επίσημου χαρακτήρα τελετουργικό, μαρτυρούν τη μικρότερη ανεκτικότητα στον αποχωρισμό (Ariès 1988, 36), με τη συγγραφή της διαθήκης να αποτελεί το απαραίτητο υπόμνημα εν είδει απολογισμού του βίου αλλά και των υποχρεώσεων που ο αποβιώσας διαθέτης κληροδοτεί στους οικείους του, ενώ από το μέσον του 18^{ου} αι. το παραπάνω τελετουργικό συνδέεται ουσιαστικά με τη νομική πράξη για το διαμερισμό της περιουσίας του θανόντος. Οι τάφοι σταδιακά επαναπροσωποιοούνται με επιγραφές και διακόσμηση με μακάβριες σκηνές του θανάτου κριτή. Ως δημοφιλή θέματα της εποχής εμφανίζονται μεταξύ άλλων απεικονίσεις του «χορού του θανάτου» (εικ. 3) όπου συχνά εμφανίζεται ο θάνατος ως ανθρώπινος σκελετός με ζυγαριές και βιβλία καταγράφοντας το «οριστικό ισοζύγιο» των ανθρώπινων πράξεων. Μέχρι το τέλος του 18ου αιώνα, η ευχάριστη ιδέα

του θανάτου γίνεται χαρακτηριστικό του ρομαντισμού και δημοφιλές θέμα της τέχνης και της λογοτεχνίας. Η θανή παύει να είναι προσωπικό θέμα και αφορά πλέον στο ευρύτερο οικογενειακό και κοινωνικό περιβάλλον (Ariès 1988, 37, Ζαβράκα 2015, 69-71).

Εικόνα 3: Ο χορός των νεκρών. Michael Wolgemut, 1493 Πηγή:
[https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Nuremberg_chronicles_-_Dance_of_Death_\(CCLXIIIv\).jpg#/media/File:Nuremberg_chronicles_-_Dance_of_Death_\(CCLXIIIv\).jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Nuremberg_chronicles_-_Dance_of_Death_(CCLXIIIv).jpg#/media/File:Nuremberg_chronicles_-_Dance_of_Death_(CCLXIIIv).jpg)

Από τα τέλη του 18ου αι. συντελείται μία ακόμη αλλαγή· οι εκδηλώσεις πένθους από τους επιζώντες παίρνουν διάσταση υπερβολική μετά από εγκράτεια επτά αιώνων όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Ariès. Η περίοδος συμπίπτει με την λατρεία των νεκρών που διατρέχει τον 19^ο και τον 20^ο αι., καθώς και με μια ριζική αλλαγή στη χωροθέτηση του θανάτου, αποτέλεσμα των νέων ιδεών του διαφωτισμού. Ο κίνδυνος της δημόσιας υγείας από την σήψη των πτωμάτων επέβαλε την «επαναχωροθέτηση» των χώρων ταφής εκτός πόλης, κατά το παράδειγμα των αρχαίων νεκροταφείων. Στις νέες νεκροπόλεις ο χώρος ταφής είναι ιδιόκτητος, οι τάφοι οικογενειακοί, γεγονός που βοήθησε στην καλλιέργεια της λατρείας των νεκρών με επιμνημόσυνες επισκέψεις που δείχνουν τη νέα απόκριση προς τον θάνατο ως άρνηση ενός φυσιολογικού και αναπόφευκτου γεγονότος. Η μνήμη προσδίδει κατά τον τρόπο αυτό ένα είδος αθανασίας, μια νέα εσχατολογική αντίληψη, άγνωστη στις αρχές του χριστιανισμού (Ariès 1988, 42). Στο ίδιο πλαίσιο, η λατρεία των νεκρών εμπλουτίστηκε με την επίσημη μορφή του εθνικισμού, της λατρείας των ηρώων με την ανέγερση μνημείων (εικ.4). Από τον 19^ο αι. η απεικόνιση του θανάτου και οι επιλογές στις εκφάνσεις του διαφοροποιούνται ανάμεσα στην απλότητα του Προτεσταντισμού και την πολύπλοκη δραματικότητα του Καθολικισμού ωστόσο τα βαθύτερα αίτια της διαφοροποίησης βρίσκονται στην κοινωνικοοικονομικές εξελίξεις της βιομηχανικής εποχής και της απότοκης αστικοποίησης.

Εικόνα 4: Το μνημείο των νεκρών στο νεκροταφείο του Père-Lachaise, Bartholomée, 1895. Πηγή: <https://www.britannica.com/place/Pere-Lachaise-Cemetery>

Το τελευταίο στάδιο «του απαγορευμένου θανάτου» από τα μέσα του 19^{ου} αι. πραγματοποιείται μια βίαιη αλλαγή στην στάση του ανθρώπου απέναντι στο θάνατο. Ο άλλοτε οικείος θάνατος, στο πλαίσιο του ακραίου ορθολογισμού γίνεται «αντικείμενο απαγόρευσης», ειδικά στην ΒΔ Ευρώπη και την Αμερική. Ο επικείμενος θάνατος αποτελεί μυστικό για τον ετοιμοθάνατο που δεν συνάδει με την εικόνα της ωραίας ευτυχισμένης ζωής. Η κοινωνική υποχρέωση συμμετοχής στη συλλογική ευτυχία απομακρύνει τον ετοιμοθάνατο από την εστία του. Ο τόπος θανάτου για πρώτη φορά μετατοπίζεται στο νοσοκομείο που θεράποντες ιατροί και προσωπικό φροντίζουν τον ασθενή ως την ύστατη εκπνοή του. Ο αρχαϊκός θάνατος του παρελθόντος έχει αποπεμφθεί και μαζί οι εκδηλώσεις πένθους από τους επιζώντες, απαγορευτικές για μια κοινωνία που αναζητά το αψεγάδιαστο πρόσωπο της ορθολογικής κανονικότητας, της σταθερής πλευσης προς την ευτυχία. Το άλλοτε τελετουργικό της ταφής αποτελεί έργο επιχειρήσεων, των γραφείων τελετών, που αναλαμβάνουν τη διεκπεραίωση της διαδικασίας (Ariès 1988, 48-58).

Κλείνοντας το θέμα δεν μπορεί να γίνει μία μικρή αναφορά στο νέο κεφάλαιο της θεματικής του θανάτου που εξελίσσεται επί των ημερών μας και γκρεμίζει σαρωτικά το ορθολογικά οικονομικό - κοινωνικό μοντέλο του 20ου αι. Οι λέξεις φονικός ιός, καραντίνα, αποστασιοποίηση, μάσκα προστασίας, κρούσματα, απώλειες, θάνατος, ομαδικές ταφές, μονοπωλούν το λεξιλόγιο της καθημερινότητας. Ο φόβος του θανάτου αφενός, ο φόβος της κατάρρευσης της παγκόσμιας οικονομίας αφετέρου μοιάζουν με τον ανοιχτό ασκό του Αιόλου με τους ανέμους να σαρώνουν την εποχή. Η επιστήμη και η τεχνολογία ως εργαλεία του σύγχρονου ανθρώπου καλούνται να επιλύσουν το θέμα προκειμένου η κοινωνία να συνεχίσει. Ωστόσο η αναπάντεχη αποσταθεροποίηση της ζωής, η ανατροπή της κανονικότητας, αποτελεί τη νέα παράμετρο που σηματοδοτεί το τέλος μιας εποχής και την έναρξη μιας άλλης... καθιστώντας τον θάνατο μια ανοίκεια καθημερινότητα.

1.2.3. Το ανοίκειο της ψυχανάλυσης

Στην παρούσα μελέτη καλούμαστε να αντιμετωπίσουμε την άβολη διαχείριση θεμάτων που σχετίζονται με τον θάνατο, στο πλαίσιο των πρακτικών διαφύλαξης και προβολής του αρχαίου υλικού πολιτισμού. Έχοντας λοιπόν ως στοχευμένη αναζήτηση τη θεματική του θανάτου, μία επίσκεψη στα αρχαιολογικά μουσεία της Ελλάδας θα πείσει και τον πλέον αδαή ότι ο τελευταίος βρίσκεται παντού· ωστόσο αντιπροσωπεύεται από αντικείμενα συναφή με τα ταφικά δρώμενα, εκτενή επεξηγηματικά κείμενα και σε σπάνιες περιπτώσεις από τα ίδια τα σκελετικά κατάλοιπα (εικ. 5). Η αιτία για την φαινομενικά παράδοξη αυτή τακτική είναι οι μουσειολογικές μελέτες που προκρίνουν, την αποθήκευση του σκελετικού υλικού στις αποθήκες των μουσειακών χώρων αντί της έκθεσης στη μουσειακή προθήκη, κάτι που θα προκαλούσε στο ευρύ κοινό των επισκεπτών μια ανοίκεια, αποκρουστική αίσθηση ή ακόμα συναισθήματα πένθους (Πασχαλίδης 2016).

Εικόνα 5: Κρανίο με το ολάνθιστο στεφάνι που κοσμούσε την κεφαλή της νεκρής. Ελληνιστικής περιόδου Αρχαιολογικό Μουσείο Πατρών, Κολώνας και Σταυροπούλου-Γάτση 2017, 158, εικ. 169 και <https://www.facebook.com/museumpatras/photos/a.297555323687617/297565683686581>

Με βάση την παραπάνω αναφορά γίνεται αντιληπτό ότι η ανάγκη προσέγγισης της έννοιας του ανοίκειου προβάλλει απαραίτητη στη μελέτη ταφικών κατασκευών που εντάσσονται στο αστικό τοπίο. Υπόσκαφες κατασκευές που βυθίζονται ως ρωγμές στον χώρο και στον χρόνο και καταλήγουν σε σκοτεινούς σπηλαιώδεις θαλάμους, αποτελούν την αρχιτεκτονική διαμόρφωση των περισσότερων εξεταζόμενων κατασκευών. Δημιουργούν υψοφοβικά, κλειστοφοβικά, ακροφοβικά συναισθήματα, ενώ η καταφανής ταφική χρήση τους δεν μπορεί παρά να λειτουργήσει ως κραυγαλέα υπόμνηση του φόβου μπροστά στον θάνατο.

Η έννοια του ανοίκειου η οποία εντάσσεται στο πεδίο έρευνας της ψυχαναλυτικής και αισθητικής θεωρίας, αποτελεί το θέμα διερεύνησης του Sigmund Freud³ στο έργο του

³ Στο πλαίσιο της εργασίας θα εξεταστεί το δοκίμιο του Freud μόνο αναφορικά με τον θάνατο.

Das Unheimliche (2009 [1919]). Ο ίδιος παραδέχεται ότι δεν καταφέρνει να διακρίνει ξεκάθαρα σε πιο από τα δύο πεδία ανήκει, ούτε να δώσει ένα σαφή ορισμό, γι' αυτό δεν θεωρεί τη μελέτη πρωτότυπη συμβολή.

Ο πρώτος που μελέτησε το θέμα του ανοίκειου από ψυχαναλυτική οπτική γωνία ήταν ο Γερμανός ψυχίατρος Ernst Jentsch στην εργασία του με τίτλο: *Zur Psychologie des Unheimlichen* (:«Μια ψυχολογία του Ανοίκειου») που δημοσιεύτηκε το 1906. Στην εργασία αυτή παραπέμπει ο Freud για να συμφωνήσει στο ότι η μελέτη της *αίσθησης του ανοίκειου* αντιμετωπίζει δυσκολίες λόγω της ποικιλίας των ατομικών ευαισθησιών σε αυτή την ιδιότητα του συναισθήματος (Freud 2019, 14). Ο Freud διαφωνεί ωστόσο με τον Jentsch στο μονοδιάστατο ορισμό του ανοίκειου ως έλλειψης προσανατολισμού που βιώνει κάποιος μπροστά σε καταστάσεις άβολες, άγνωστες, καθώς και ως προς το ότι το ανοίκειο είναι το αντίθετο του οικείου. Μέσα από μία ετυμολογική έρευνα της λέξης *Unheimlich* (= ανοίκειο) φτάνει στη διαπίστωση ότι η έννοια της σε ορισμένες περιπτώσεις είναι όμοια με αυτή της λέξης *heimlich* (=οικείο). Πιο συγκεκριμένα, ξεκινώντας από τη ρίζα της λέξης *heim* (= σπίτι), διαπιστώνει ότι το *heimlich* μπορεί να έχει διαφορετική ερμηνεία: α) το οικείο, το εσωτερικό το ευχάριστο (17,18,20) ή και β) το μύχιο, το μυστικό, το κρυφό, ακόμα και κάτι που μπορεί να προξενήσει ανησυχία και φόβο (Freud, 20-22). Σε αυτή τη περίπτωση καταλήγει να θεωρήσει το *Unheimlich* αντίθετο μόνο ως προς την πρώτη ερμηνεία του *heimlich*. Το οικείο λοιπόν μπορεί υπό προϋποθέσεις να γίνει ανοίκειο (23). Στο σημείο αυτό ο Freud αναζητά την προσέγγιση της έννοιας στον Γερμανό φιλόσοφο Friedrich Wilhelm Joseph Schelling, ο οποίος στο έργο του *Philosophie der Mythologie* (1835), συνδέει την προέλευση του ανοίκειου με την προέλευση της θρησκείας, της φιλοσοφίας και της ποίησης⁴, και καταλήγει στον προσδιορισμό του ανοίκειου ως το «κάθε τι που αναδύεται στην επιφάνεια ενώ όφειλε να παραμείνει κρυφό» (Freud, 2019, 23, 25). Ο Freud θεωρεί ότι ο συγκεκριμένος ορισμός συνδέει το φαινομενικά αντιθετικό ζεύγος οικείο – ανοίκειο, και σημειώνει ότι το ανοίκειο δεν είναι κάτι νέο ή αλλότριο αλλά κάτι οικείο από παλιά στη ψυχική ζωή που η απώθηση το κατέστησε ξένο. Η σχέση αυτή με την απώθηση αποσαφηνίζει τον ορισμό του Schelling και συμπληρώνει : «Ανοίκειο λοιπόν είναι το αρχέγονο στοιχείο που επανέρχεται στην επιφάνεια· στην περίπτωση αυτή είναι αδιάφορο αν ήταν εξ αρχής τέτοιο ή αν φορέας του ήταν κάποιο άλλο συναισθήμα.» (48). Με άλλα λόγια είναι το βίωμα της αγωνίας, του φόβου που νοιώθει το άτομο όταν έρχεται αντιμέτωπο με την αναβίωση, την επιστροφή δηλαδή στην επιφάνεια του συνειδητού, ενός εν δυνάμει οικείου πράγματος, που είχε απωθηθεί στο ασυνείδητο.

Στην ερμηνευτική ανάλυση των περιπτώσεων του ανοίκειου που ακολουθεί, αναφέρονται οι ξεπερασμένες ανιμιστικές πεποιθήσεις και τα απωθημένα παιδικά συμπλέγματα, ενώ την πρώτη θέση έχουν οι πρωτόγονες σκέψεις που αφορούν στην

⁴ Θεωρεί ότι μέσα στο ανοίκειο μπορεί να γεννηθεί η ποίηση «Ο καθαρός ουρανός που βρίσκεται πάνω από τα Ομηρικά ποιήματα, αυτός ο αιθέρας που σχηματίζει μια αψίδα πάνω από τα Ομηρικά κόσμο δεν θα μπορούσε να διασκορπιστεί από την Ελλάδα έως όπου η σκοτεινή και παράξενη δύναμή αυτής της αρχής του ανοίκειου κυριάρχησε στις πρώιμες θρησκείες συμπυκνώθηκε στα Μυστήρια (καθετί που ονομάζεται ανοίκειο το οποίο ενώ έπρεπε να παραμείνει μυστικό κρυμμένο λανθάνον, εμφανίστηκε στο φως)», στο Vidler 1994, 26.

απόθεση του θανάτου, σκέψεις που παραμένουν αναλλοίωτες στην εξελικτική πορεία του ανθρώπου. Η στατική αυτή απόκριση μπροστά στον θάνατο, οφείλεται στο γεγονός ότι το «*ασυνείδητο διαθέτει τόσο λίγο χώρο για την ιδέα της θνησιμότητας μας όσο και παλαιότερα*» (49). Ο φόβος για την επιστροφή των νεκρών (εικ. 6-7), η ταφή λόγω νεκροφάνειας (52) αποτελούν την κορύφωση του ανοίκειου. Ενδιαφέρον ωστόσο είναι ότι για τη δεύτερη περίπτωση της ταφής λόγω νεκροφάνειας η ψυχανάλυση απέδειξε ότι συνδέεται με την φαντασίωση της ενδομήτριας ζωής, μιας φαντασίωσης χωρίς καμία αποκρουστική απόχρωση, σε εφαρμογή του σχήματος: ανοίκειου – οικείου (52).

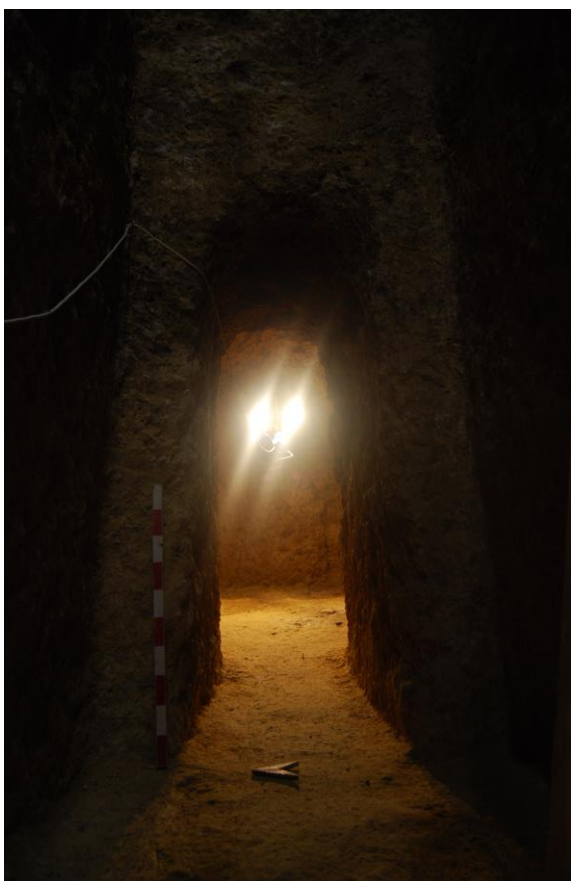

Εικόνα 6: Ανάσταση Λαζάρου. Φορητή Εικόνα του 12^{ου} αι. από το Άγιο Όρος. Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο. Πηγή: <https://www.ebyzantinemuseum.gr/?i=bxm.el.exhibit&id=233>

Εικόνα 7: Η Ανάσταση του Λαζάρου του Caravaggio (1573-1610). Πηγή: <http://photodentro.edu.gr/v/item/ds/8521/7194>

Άλλες περιπτώσεις ανοίκειου που ενδιαφέρουν εδώ, είναι αυτή της «*κατάλυσης του ορίου ανάμεσα στη πραγματικότητα και την φαντασία*», όταν το σύμβολο λαμβάνει τη θέση του συμβολιζόμενου όπως στη περίπτωση της μαγείας (53), «*το συναίσθημα του ανοίκειου που δημιουργεί η σιωπή, η μοναξιά, το σκοτάδι*» (εικ. 8) που εν δυνάμει συνδέονται με τον φόβο του θανάτου (57).

Εικόνα 8: Η είσοδος στο θάλαμο του σκοτεινού λαξευτού θαλαμοειδούς ΥΜΙΙΙ τάφου στην οδό Δημακόπουλου 9 στην πόλη Χανίων. Πυκνό σκοτάδι επιβάλλει τη χρήση τεχνητού φωτισμού για τις ανάγκες της φωτογράφισης. Πηγή: Προσωπικό αρχείο .

Από την εξέταση των περιπτώσεων του ανοίκειου στην τέχνη επισημαίνεται ότι το τελευταίο διαφέρει πολύ από το βιωματικό ανοίκειο. Το γεγονός ότι το «*βασίλειο της φαντασίας*» είναι ελεύθερο χωρίς να εντάσσεται στα στεγανά της πραγματικότητας, επιτρέπει στον δημιουργό να κατασκευάζει τον κόσμο της αναπαράστασης με τρόπο που φαίνεται άλλοτε οικείος ως προς τον πραγματικό κόσμο του αναγνώστη και άλλοτε όχι (61). Στη φαντασιακή αφήγηση όπως στην περίπτωση των παραμυθιών, που ο δημιουργός έχει αποδεχτεί *a priori* τις ανιμιστικές πεποιθήσεις, κανένα στοιχείο της πλοκής, κανένα τέχνασμα στην αφήγηση δεν μπορεί να είναι ανοίκειο, γιατί *η γένεση της αίσθησης του ανοίκειου προϋποθέτει ...τη διαμάχη σε επίπεδο λογικής* (62). Ο αποδέκτης λοιπόν του έργου, που γνωρίζει εκ των προτέρων ότι πρόκειται για μια φαντασιακή αναπαράσταση χωρίς στοιχεία κοινά με τον πραγματικό του κόσμο, αποδέχεται κάθε στοιχείο στη πλοκή. Για να υπάρξει η αίσθηση του ανοίκειου θα πρέπει ο δημιουργός να τοποθετήσει την αναπαράσταση φαινομενικά στον πραγματικό κόσμο.

Ωστόσο η αναφορά στις εκδοχές του ανοίκειου σταματάει στο σημείο αυτό, αναγνωρίζοντας ότι οι τελευταίες στον φαντασιακό κόσμο της τέχνης είναι άμπολλες. Η σύντομη αναφορά μας εδώ στα ζητήματα του φαντασιακού, έγινε επειδή αυτό μπορεί να αποτελέσει «εργαλείο» επίλυσης προς την κάθαρση όταν διαπλέκεται με το πραγματικό.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2ο: Η βιογραφία της πόλης των Χανίων.

2.1. Το ιστορικό της έρευνας

Στο πνεύμα της αναγεννησιακής πνευματικής αναζήτησης του 16ου αι. ανάγονται οι πρώτες αναφορές για τις αρχαιότητες της πόλης των Χανίων (εικ. 9). Ο γιατρός, βοτανολόγος και αρχαιοδίφης Onorio Belli ήρθε στην Κρήτη ως προσωπικός γιατρός του Γενικού Προβλεπτή του νησιού Alvisè Grimaldi, φανατικού συλλέκτη, τον οποίο συνόδευε στις περιοδείες του στο νησί. Εγκαταστάθηκε στα Χανιά τον Μάιο του 1583 και παρέμεινε ως τα τέλη του 1599. Το έργο του έχει χαθεί ωστόσο οι πληροφορίες προέρχονται από επιστολές και σχέδια (Τσικνάκης 1990, 217-218· 1991, 581). Ανάμεσα σε περιγραφές, αποτυπώσεις άλλα και ανασκαφές αρχαίων θεάτρων αναφέρεται στην ύπαρξη αρχαίου θεάτρου στα Χανιά που οι Ενετοί κατέστρεψαν λίγο μετά το 1585, προκειμένου να χρησιμοποιήσουν το δομικό υλικό στην κατασκευή του τείχους (Falkener 1854, 27). Το αρχαιολογικό στίγμα της πόλης δίνει λίγο αργότερα, το 1630, και ο στρατιωτικός αρχιτέκτονας Francesco Basilicata. Στην έκθεσή του προς τον υπεύθυνο για την άμυνα της Κρήτης Γενικό Καπιτάνο, Pietro Giustiniani, αρχίζει την περιγραφή του με τη φράση: «Τα Χανιά που άλλοτε ονομάζονταν Κυδωνιά είναι μεγάλοπρεπη και αρχαιότατη πόλη του Βασιλείου....» (στο Μαλτέζου 1988, 137-138).

Εικόνα 9 : Pianta de La Canea, Giorgio Corner, 1625, Biblioteca Nazionale Marciana, Venezia. Πηγή: <http://www.msc.gr/veniva/gr/panel/p9-103.htm>

Στην αρχαιοδιφική αναζήτηση του 18ου αιώνα, την αναζήτηση των θέσεων που περιγράφονται στα ομηρικά έπη (Βαβουρανάκης 2015, 94), εντάσσεται και αυτή του ομηρικού λαού των Κυδωνίων που κατοικούσαν κοντά στον Ιάρδανο ποταμό (Όμηρος, γ, 291-2). Ο Άγγλος ανθρωπολόγος και περιηγητής Ritchard Pococke το 1745 φτάνει στο συμπέρασμα ότι η θέση της ομηρικής Κυδωνίας βρισκόταν στη θέση «Κάστελος

Βαρυπέτρου», σε υψόμετρο και σε απόσταση 4 χλμ. νότια νοτιοδυτικά της σύγχρονης πόλης των Χανίων (εικ. 10). Στο σημείο διατηρείται μια περιτειχισμένη ακρόπολη, ενώ αντιθέτως στην σύγχρονη πόλη των Χανίων δεν εντοπίζονται αρχαιότητες, γεγονός που δεν συνάδει με την ταύτιση της θέσης με την Κυδωνία (Pococke, 1745, 247-248).

Εικόνα 10: Το σχέδιο της θεωρούμενης ως Κυδωνίας στον Καστέλο Βαρυπέτρου, Pococke. 1745, 246. Πηγή: https://archive.org/details/gri_33125009339611/page/n329/mode/2up

122 CRETAE SACRAE

LIV. Aulon sic dicta ab incolis, qui fonitu fistulae delectabantur, postea dicta fuit Calognia.

LV. Priesnis (fortasse Priæus) urbs, in qua erat Apollinis Delubrum.

LVI. Herculeæ ab Hercule, qui ibidem colebatur, nuncupata. Heracleum vocat Strabo; Navale Cnossii erat.

LVII. Dium urbs mediterranea apud Rethimium.

LVIII. Panormus urbs supra collem ædificata, cujus rudera adhuc supersunt.

LIX. Holopixos, quæ & Axus in Calfale conversa nomen suum Axos adhuc retinet.

LX. Aorus ab Aora Nympha, nomen deinde accepit Eleuthera ab Eleuthere Curete, quam Plinius Eleuthernam vocat. Unica itaque urbs est Eleuthera & Eleutherna, quam Meursius in duas civitates partitiur. Unde addicimus ex paribus corrupti nominis equivoci originem habuisse adeo dilatatum Cretensium civitatum numerum.

LXI. Lafus, quæ & Prælus (duas facit Meursius) in maris litore sita non longe a Rethimo.

LXII. Stelæ inter Præsum, & Rithymniam olim ædificata.

LXIII. Aerea, quæ & Idea apud montem Idam erecta, ubi natus Jupiter perhibetur.

LXIV. Subrita urbs olim posita, ubi nunc est Calfale Sirtis.

LXV. Cydonia olim Apollonia vocata ab Apollonio, qui eam ædificavit, cujus filius Cydon cum urbem ampliasset, nomen suum illi indidit, quam postea incolæ vocarunt la Canea.

LXVI. Amphimalis apud portum olim Amphimalium, nunc della Suda nuncupatum, a suo conditore Amphimalio nomen habuit.

LXVII. Diðlyna seu Dadaia, de qua Strabo, hodie Paleocastrium Canæ est in colle positum, quod vocant Cadamirra.

LXVIII. Psychium urbs ad Calfale redacta nomen paululum immutavit Pfigots appellata.

LXIX.

Εικόνα 11: Στιγμιότυπο της σελίδας του *Creta Sacra* με την αναφορά στην Κυδωνία.

Με διαφορετική ωστόσο ματιά ερμηνεύει τον χώρο ο ιστορικός Flaminio Cornilio. Στο βιβλίο του *Creta Sacra*, (1755), αναγράφει (εικ. 11): «LXV. Cydonia olim Apollonia vocata ab Apollonio, qui eam ædificavit, cujus filius Cydon, cum urbem ampliasset, nomen suum illi indidit, quam postea incolæ vocarunt la Canea», (Flaminio, 1755, 122 και στο Λελεδάκης 1926, 45) ενώ ο Γάλλος περιηγητής Claude – Etienne Savary, το 1779, περιγράφει στη IB Επιστολή του: «...Η Κυδωνία κατέχοντας τη θέση των Χανίων εξετείνετο μισή λεύγα πέραν του Οδέρου...» (Savary 1779-80, στο Γρηγοράκης 2003, 49).

Στο πρώτο μισό του 19ου αι. υπό την πνευματική επήρεια του νεοκλασικισμού στην Ευρώπη και τη Βόρεια Αμερική συνεχίζονται οι περιηγήσεις (Βαβουρανάκης 2015, 117) στην τουρκοκρατούμενη ακόμη Κρήτη. Το 1833-1834 ο πολυπράγμων περιηγητής Robert Pashley (1805–1859), ταξίδεψε στην ανατολική Μεσόγειο. Το 1834 βρίσκεται στην Κρήτη με σκοπό να επισκεφτεί αρχαίες θέσεις και να ταυτίσει πόλεις που αναφέρονται σε γραπτές πηγές. Έχοντας εξασφαλίσει την άδεια του Γενικού Διοικητή διενεργεί αποτυπώσεις και ανασκαφές στο νησί ενώ αγοράζει αρχαία αντικείμενα τα οποία μεταφέρει στην Αγγλία (Γεωργακόπουλος - Μαραβέλια 2019, 11). Την εμπειρία του ταξιδιού του στην Κρήτη αποτύπωσε στο δίτομο έργο του. Η αφήγηση του πλέκεται πάνω σε ένα κοινωνικό, ανθρωπολογικό υπόβαθρο για να αναδείξει σημαντικές παρατηρήσεις για αρχαία μνημεία. Στις εύστοχες αναφορές του για την πόλη των Χανίων

(εικ. 11) καταλήγει ότι η Κυδωνιά βρίσκεται στον λόφο Καστέλι Χανίων (Pashley, 1837, 11-16).

Εικόνα 12: Άποψη των Χανίων όπως είδε την πόλη ο Pashley. Πηγή: <http://eng.travelogues.gr/item.php?view=57617>

Η Κρήτη την περίοδο αυτή βρίσκεται υπό Αιγυπτιακή κατοχή (1830-1840). Μετά την υπογραφή του Πρωτοκόλλου του Λονδίνου (3 Φεβρουαρίου 1830), με το οποίο καθορίστηκαν τα σύνορα του νεοπαγούς ελληνικού κράτους, η Κρήτη παραχωρήθηκε ως ανταμοιβή του Σουλτάνου στον Μωχάμετ Άλι για τη βοήθεια που του παρείχε κατά τη διάρκεια της ελληνικής επανάστασης. (Δετοράκης 1990, 351). Η περίοδος αυτή χαρακτηρίζεται από έργα ανασυγκρότησης, άλλα και βαριάς φορολογίας γεγονός που οδήγησε το 1833 - ένα χρόνο πριν τον ερχομό του Pashley στην Κρήτη - στο κίνημα των Μουρνιών το οποίο έλαβε γενικευμένο χαρακτήρα αντίδρασης κατά της καταπίεσης της αιγυπτιακής διοίκησης. Το κίνημα διαλύθηκε βίαια από τον Μωχάμετ Άλι. Η περίοδος της Αιγυπτιακής διοίκησης έλαβε τέλος με την Συνθήκη του Λονδίνου τον Ιούλιο του 1840 βάσει της οποίας η Κρήτη επανήλθε στην τουρκική κυριαρχία μετά τη μεσολάβηση των Μεγάλων Δυνάμεων (Δετοράκης 1990, 355).

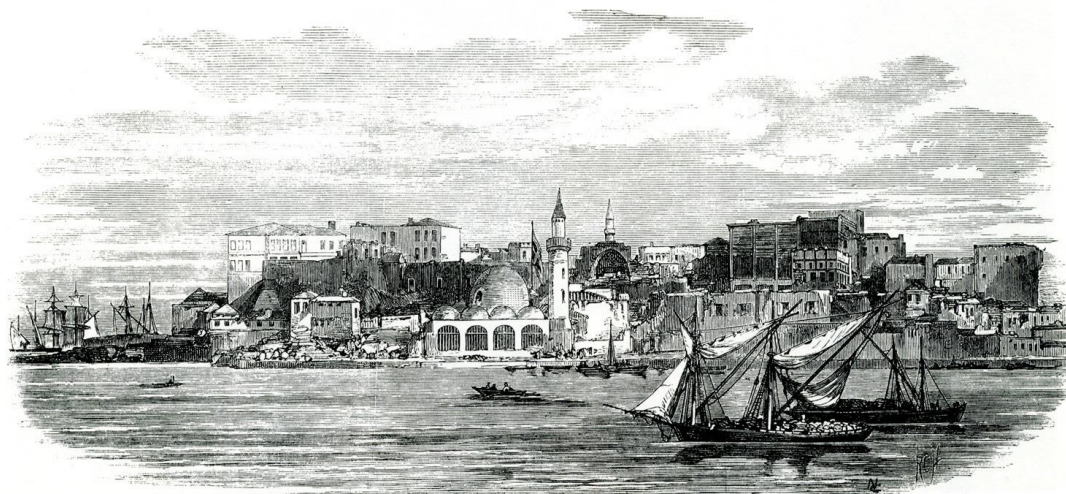
Το 1865 ο αντιναύαρχος Thomas Spratt κινούμενος με πλοίο περιηγήθηκε στο νησί αποτυπώνοντας με οξυδέρκεια την τοπογραφία και ταυτίζοντας πολλές αρχαίες πόλεις. Στη περίπτωση της Κυδωνίας «είδε» δύο Κυδωνίες με την ομηρική να βρίσκεται στις Βρύσες Κυδωνίας και την Κυδωνία των Σαμίων, κοντά στην ακτή στη θέση της σύγχρονης πόλης των Χανίων (Spratt 1865, II, 140-143). Εμφατική είναι η παρατήρηση του για την κατασκευή των ενετικών οχυρωματικών έργων και των νεωρίων για τα οποία αναφέρει ότι «κατάπιαν» κάθε εναπομείναν θραύσμα της πόλης που υπήρξε από τις πλέον ακμάζουσες της Κρήτης. (Spratt 1865, II, 139). Στην περιγραφή της σύγχρονης πόλης ο Spratt αναφέρει ότι είναι ιδιαίτερος πυκνοκατοικημένη με 12.000 χιλιάδες κατοίκους που ζουν εντός τειχών. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα την κακή κατάσταση της υγείας τους (138). Τις πύλες της ακρόπολης φυλούν νυχθημερόν φρουροί και είναι αδιανόητο να περάσει κάποιος ένοπλος.

Πρόκειται για την αρχή μιας ακόμη ταραγμένης περιόδου: την επόμενη χρονιά του ταξιδιού του Spratt ξέσπασε η μεγάλη κρητική επανάσταση του 1866 με αίτημα την

ένωση του νησιού με την Ελλάδα. Οι συνθήκες ωστόσο δεν ήταν για ακόμη μία φορά ευνοϊκές λόγω της απροθυμίας υποστήριξης τόσο των Μεγάλων Δυνάμεων, εκτός της Ρωσίας, όσο του ελληνικού κράτους. Αποκορύφωμα των γεγονότων ήταν το ολοκαύτωμα της μονής Αρκαδίου στο Ρέθυμνο στις 9 Νοεμβρίου 1866. Τα γεγονότα οδήγησαν στην υπογραφή του Οργανικού Νόμου (διοικητικός κανονισμός), τον Ιανουάριο του 1868, ο οποίος παραχωρούσε μερικά προνόμια στους χριστιανούς, όπως τη χορήγηση αμνηστίας στους επαναστάτες, τη θεσμοθέτηση φορολογικών ελαφρύνσεων, τη συμμετοχή των χριστιανών σε διοικητικές θέσεις, όπως στη σύνθεση των δικαστηρίων και την ισοτιμία της ελληνικής γλώσσας με την τουρκική στην επίσημη διοίκηση. Μέσα σε πλαίσιο επαναστατικού αναβρασμού καταστρατήγησης του Οργανικού Νόμου άλλα και της ήττας της Τουρκίας στον Ρωσοτουρκικό Πόλεμο ξέσπασε η επανάσταση του 1878 που οδήγησε με τη σειρά της στην υπογραφή της Σύμβασης της Χαλέπας τον Οκτώβριο του ίδιου χρόνου μετά από υπόδειξη της Αγγλίας. Η Σύμβαση αυτή υπήρξε ένα σημαντικό κατώφλι στην μελλοντική επίλυση του Κρητικού Ζητήματος. Σύμφωνα με τους όρους, η Τουρκία παραχωρούσε στην Κρήτη ημιαυτονομία και νέα πιο φιλελεύθερα προνόμια. Ο Γενικός Διοικητής της Κρήτης θα μπορούσε να είναι χριστιανός, τα 2/3 της Γενικής Συνέλευσης θα ήταν χριστιανοί, η ελληνική γλώσσα αναγνωριζόταν ως η επίσημη γλώσσα της Γενικής Συνέλευσης και των δικαστηρίων ενώ προβλεπόταν η ίδρυση Κρητικής Χωροφυλακής. Οριζόταν ακόμη η χορήγηση γενικής αμνηστίας, η απαλλαγή από ορισμένους φόρους, η ίδρυση φιλολογικών συλλόγων και η έκδοση εφημερίδων. Την περίοδο που ακολουθεί ιδρύθηκαν σχολεία και φιλεκπαιδευτικοί σύλλογοι ενώ λήφθηκαν μέτρα για την προστασία των κρητικών αρχαιοτήτων (Δετοράκης 1990, 378-386).

Στο πνεύμα αυτό αρχίσαν την ιστοριογραφική αναζήτηση της πόλης και ντόπιοι συγγραφείς. Ο Καλαϊσάκης το 1886 (322 - 323) ασχολείται με την περιγραφή της πόλης και στα βήματα των παλαιότερων ξένων περιηγητών και αρχαίων συγγραφέων αναζητά την αρχαία Κυδωνία, την οποία ταυτίζει με την σύγχρονη πόλη αναφέροντας ως επιχείρημα την αποκάλυψη τάφων γύρω και κοντά στην πόλη, τα ίχνη υδραγωγείου καθώς και την ύπαρξη των αρχαίων σπολίων στην οικοδόμηση του Τείχους που περιβάλλει την ακρόπολη του Καστελιού.

Στην περιγραφή της σύγχρονης εικόνας της πόλης (εικ. 13) αναφέρει: «*Ἡ πόλις θεωμένη ἔξωθεν ἢ ἀπὸ ὑψώματος, παριστα σωρόν πυκνῶν οἰκιῶν ἄνευ ρυθμοῦ καὶ τάξεως, ὥσεί σωρός ὀγκολίθων φύρδην μίγδην ἐρριμένων καὶ ἐπικαθημένων τῶν μὲν ἐπὶ τῶν δέ, πεπαλαιωμένων δέ καὶ που καὶ που χρωματισμένων διαφόροις χρώμασι, δεν εὐαρεστεῖ τήν ὄρασιν, τῶν στεγῶν ἄλλων μὲν ὑπὸ κεράμων καὶ ἄλλων ὑπὸ ἀργυλῶδους γῆς κεκαλυμμένων*» (325-326). Καταλήγει σε ένα μάλλον ζοφερό συμπέρασμα με την πολυπληθὴ πόλη να ασφυκτιά, μέσα στον πυκνοδομημένο ιστό, χωρίς πλατείες, φυτεύσεις και καθαριότητα που έχει το ατύχημα να ορίζεται στα νότια από το ευρύ ακανόνιστο Τούρκικο Νεκροταφείο το οποίο πέρα από την ακατάλληλη θέση του αναδίδει αναθυμιάσεις. Μόνη ευχάριστη νότα αποτελεί ο δημόσιος κήπος και η εξοχή (329).

THE TOWN OF CANEA, CRETE.—SEE PRECEDING PAGE.

Εικόνα 13: Άποψη της πόλης των Χανίων, 1867. Πηγή: <http://eng.travelogues.gr/item.php?view=58568>

Ο Ιωσήφ Χατζιδάκις από την άλλη, λίγα χρόνια νωρίτερα στο παρθενικό του ταξίδι στο νησί των γονιών του το 1881 περιγράφει την Κρήτη ως ιδεώδη τόπο. Στην επίσκεψη του στα Χανιά είναι ο πρώτος που επισημαίνει την ύπαρξη αρχαιοτήτων στα δυτικά περίχωρα της πόλης στη σημερινή περιοχή της Νέας Χώρας και σημειώνει : «*Δέκα λεπτά έξω της πόλεως των Χανίων παρά την οδόν ευρίσκονται ίχνη της παλαιάς πόλεως Κυδωνίας. Ενταύθα ευρέθησαν αγάλματα, αγγεία και νομίσματα. ...*» (Χατζιδάκις, 1881 104).

Το διάστημα από το 1878 έως το 1889 η Κρήτη πλήττεται από κομματικές έριδες. Τα δύο κόμματα οι Συντηρητικοί (Καραβανάδες) και οι Φιλελεύθεροι (ξυπόλυτοι), με τους οποίους εμφανίζεται για πρώτη φορά στην πολιτική σκηνή ο Ελευθέριος Βενιζέλος, χαρακτηρίζονται από φανατισμό και πράξεις βίας που οδήγησαν στην επαναστατική κίνηση του 1889 και εν τέλει στην αντίδραση της Τουρκίας με την επιβολή στρατιωτικού νόμου και την ανάκληση της Σύμβασής της Χαλέπας. Την πενταετία (1890-1895) επικράτησε καθεστώς τρομοκρατίας με σφαγές, λεηλασίες, βαρύτατη φορολογία και όλες τις τραγικές καταστάσεις των παλαιότερων ετών. Οι συγκρούσεις και οι σφαγές αμάχων προκάλεσαν την αντίδραση των Μεγάλων Δυνάμεων, οι οποίες μετά από διαπραγματεύσεις ανάγκασαν τον Σουλτάνο να δεχθεί το νέο Οργανισμό Κρήτης, με σημαντικές παραχωρήσεις για τους χριστιανούς. Η Επαναστατική Επιτροπή αποδέχθηκε το νέο πολίτευμα και η επανάσταση έληξε. Οι Τούρκοι ωστόσο υπονόμευσαν το νέο Οργανισμό Κρήτης αντιδρώντας με βιαιοπραγίες. Στα Χανιά στις 23 και 24 Ιανουαρίου του 1897, εκτυλίχθηκαν άγριες σφαγές και πυρπόληση της Επισκοπής και της χριστιανικής συνοικίας. Η έκρηξη μιας νέας επανάστασης ήταν αναπόφευκτη. Στο Ακρωτήρι Χανίων, οργανώθηκε το Επαναστατικό Στρατόπεδο με εκατό περίπου Κρητικούς, με σκοπό την ένωση του νησιού με την Ελλάδα. Ανάμεσά τους ο Ελευθέριος Βενιζέλος, ανέλαβε τις διπλωματικές συζητήσεις με τους ναυάρχους των Μεγάλων Δυνάμεων. Τον Μάρτιο του 1897 μετά από σκληρές συγκρούσεις και ηρωικές πράξεις οι Μεγάλες Δυνάμεις αποφάσισαν να παραχωρήσουν αυτονομία στο νησί. Οι Κρητικοί αποδέχθηκαν τη λύση μετά την άδοξη κατάληξη του ελληνοτουρκικού πολέμου. Οι Τούρκοι ωστόσο το 1898 αντέδρασαν και πάλι με σφαγές ντόπιων χριστιανών αλλά και

Άγγλων, γεγονός που οδήγησε στο αυστηρό τελεσίγραφο των Μεγάλων Δυνάμεων για την αποχώρησή της Τουρκίας από το νησί (Δετοράκης, 1990, 382-398).

Η ζωή λοιπόν κατά τη διάρκεια της τουρκοκρατίας περιορίζεται στην εντός τειχών πόλη με κοντινότερο οικισμό αυτό της Χαλέπας που σιγά – σιγά ειδικά προς τα τέλη της τουρκοκρατίας εξελίχτηκε σε προάστιο (εικ. 14).

1901-1904 – La Canée – Russes porteurs d'eau

Εικόνα 14: Άποψη της Χαλέπας στο σημείο που σήμερα βρίσκεται ο Ναός της Ευαγγελίστριας. Émile Honoré Destelle. Πηγή:
<https://www.facebook.com/photo?fbid=1272384329450618&set=a.1272384196117298>

Εικόνα 15: Άποψη της πόλης από ΝΑ. Διακρίνεται μέρος της εντός τειχών πόλης, το Κουμ – Καπί και οικίες εκτός τειχών, 1899.

Πηγή:
<https://www.facebook.com/HaniaOldPhotos/photos/a.1587603751490020/2265799767003745>

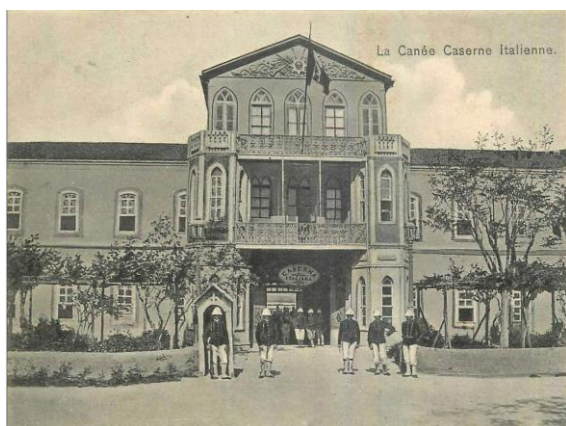
Εκτός τειχών απλώνεται στα δυτικά ο συνοικισμός των λεπρών κοντά θέση Βαρούσι άλλα και ο οικισμός των Βεγγάζιων στα ανατολικά της πόλης (εικ. 15), το Κουμ Καπί (Φουρναράκης 1928, 9-10).

Οι πρώτοι δρόμοι ήταν αυτοί της εισόδου στην πόλη (εικ16-20-21). Το 1801 ο Γάλλος φιλέλληνας περιηγητής Charles-Nicolas-Sigisbert Sonnini, απεσταλμένος του Λουδοβίκου ΙΣΤ΄ περιλαμβάνει στο οδοιπορικό του και την Κρήτη. Έχει μικρό ενδιαφέρον για τα αρχαία ερείπια και κυρίως επικεντρώνεται στην απογραφή των φυσικών πόρων, της χλωρίδας και της πανίδας και ιδιαίτερα στα έθιμα των νησιωτικών πληθυσμών. Περιγράφει τον δρόμο Χανίων – Σούδας ως την Απία οδό της Κρήτης (στο Κλάδου-Μπλέτσα 1998, 23). Άλλοι δρόμοι είναι ο δρόμος προς την Χαλέπα, καθώς και ο δρόμος του περιπάτου προς τη συκιά (Φουρναράκης 1928, 10).

Εικόνα 16: 1907 Ο δρόμος της Σούδας στα Χανιά Κρήτης. – Alfred Van den Brule Πηγή:
<https://www.facebook.com/HaniaOldPhotos/photos/a.1587603751490020/1573720302878365>

Τα πρώτα κοινωφελή έργα εκτός τειχισμένης πόλης ανεγείρονται στα τέλη της οθωμανικής περιόδου. Αρχής γενομένης με την διαμόρφωση του δημοτικού κήπου στη σύντομή ανάπαυλα στη βιαιότητα της δεκαετίας 1868-1878, επί της διοίκησης του γαλλομαθούς και προοδευτικού Ρεούφ Πασά (Δετοράκης 1990, 379). Το 1870 παρεμβαίνει στον χώρο του περιπάτου, διαμορφώνοντας τον Δημοτικό Κήπο στο πρότυπο των ευρωπαϊκών κήπων (εικ.19). Στη ΒΔ γωνία του κήπου το 1889 ο Σεκίρ Πασάς έχτισε την αίθουσα των θεατρικών παραστάσεων (Κλάδου-Μπλέτσα 1998, 23-24). Η παρακείμενη στα ανατολικά του κήπου ελεύθερη έκταση, το πεδίο του Άρεως (σημερινή θέση του πάρκου Ειρήνης και Φιλίας των Λαών) παραχωρήθηκε ως χώρο άθλησης (Κλάδου-Μπλέτσα 2015, 21). Στα τέλη του 1887 ολοκληρώθηκε η κατασκευή του Ιταλικού στρατώνα (εικ 17-18), διαμορφώνοντας τον πρώτο εξωαστικό πυρήνα που ενεργοποίησε την οικοδομική κίνηση εκτός τειχών αρχικά στον δρόμο του περιπάτου από τον Κήπο μέχρι το τεκέ των Μεβλεβήδων Δερβισιδων στον δρόμο της Σούδας.

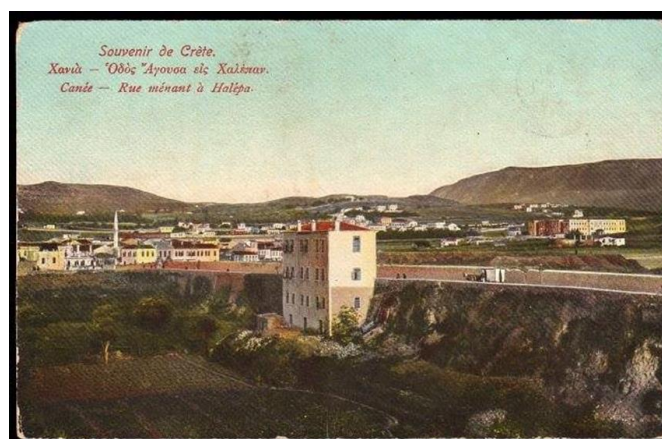
Εικόνα 17 Ιταλικός Στρατώνας. Η κύρια όψη του. Πηγή: <https://www.facebook.com/HaniaOldPhotos/photos/a.1587603751490020/1873196859597373/?type=3&theater>

Εικόνα 18. Άποψη του Στρατώνα και του πεδίου του Άρεως (σημερινό πάρκο Ειρήνης και φιλίας) από ΒΑ. Πηγή: <https://www.facebook.com/HaniaOldPhotos/photos/a.1587603751490020/1734416606808733>

Εικόνα 19: Ο δημοτικός Κήπος και το πεδίο του Άρεως, 1870
Πηγή: <https://www.facebook.com/HaniaOldPhotos/photos/a.1587603751490020/1588790584704670>

Εικόνα 20: Η οδός Χαλέπας, 1900-10. Η επιχρωματισμένη φωτογραφία με την οδό Χαλέπας. Το κτίριο στο πρώτο πλάνο υφίσταται και σήμερα απέναντι από το Εθνικό Στάδιο Χανίων. Στο βάθος φαίνεται το κτίριο των Δικαστηρίων. Πηγή: <https://www.facebook.com/HaniaOldPhotos/photos/a.1587603751490020/1670064169910644>

Εικόνα 21: Το διπλό μαυσωλείο στο δρόμο της Σούδας. Πηγή:
<https://www.facebook.com/HaniaOldPhotos/photos/a.1587603751490020/2746787268904990/>

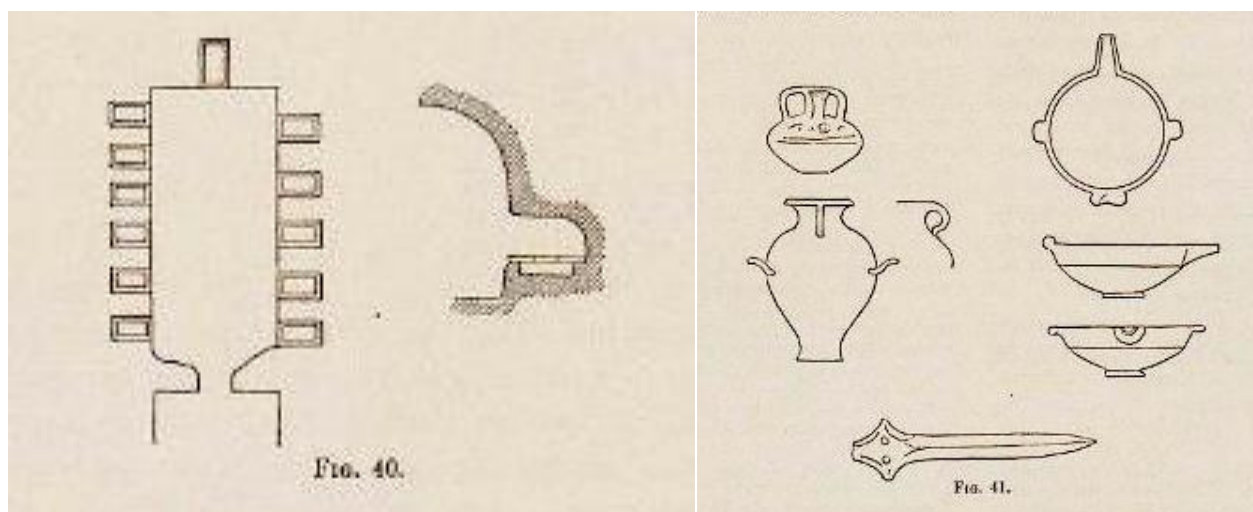
La Canée – Les Neiges

Εικόνα 22: Άποψη του Δικαστικού μεγάρου από ΒΑ . Στο φόντο τα χιονισμένα Λευκά Όρη στο Émile-Honoré Destelle, Ημερολόγιο 1897.
 Πηγή: <https://www.facebook.com/photo?fbid=1272384742783910&set=a.1272384196117298>

Το 1892 ο πολ. μηχανικός Μ. Σαββάκης που έμελλε να παίξει πρωταγωνιστικό ρόλο στην μετέπειτα πολεοδομική και αρχιτεκτονική διαμόρφωση της πόλης, ανέλαβε την επίβλεψη της κατασκευής των δρόμων Χανίων – Χαλέπας, και Χανίων – Σούδας καθώς και την αποπεράτωση του β' ορόφου του νέου στρατιωτικού νοσοκομείου (εικ. 22) (αργότερα διοικητήριο - δικαστικό μέγαρο και σήμερα μέγαρο της περιφερειακής ενότητας Χανίων) (Κλάδου- Μπλέτσα, 1998, 26· Λεμπιδάκη 2008, 406). Κατά τη διάρκεια εργασιών εντοπίστηκαν κοντά στο Αυστριακό προξενείο (σημερινό ξενοδοχείο

Δώμα), τρεις τάφοι εκ λιθοπλάκων ρωμαϊκής εποχής και ένας κεραμοσκεπής αρχαιότερος, δηλαδή Ελληνικής εποχής. (Εφημερίδα «Μεσόγειος» στο φύλλο της 30ης Οκτωβρίου 1892). Την ίδια χρονιά στο δρόμο της Σούδας (εικ. 21) αναγείρεται το διπλό μαυσωλείο των Χαμίτ Βεηζαδέ και το κενοτάφιο του Γαζή Μουσταφά⁵. (Κλάδου-Μπλέτσα 1998, 26).

Στο πλαίσιο των ξένων αρχαιολογικών αποστολών στην Κρήτη επισκέφτηκε τη περιοχή των Χανίων ο Ιταλός αρχαιολόγος ο L. Mariani, συνεργάτης του επικεφαλής της Ιταλικής Αρχαιολογικής Αποστολής F. Halberg, το 1895 με σκοπό την καταγραφή των μνημείων της Κυδωνίας και επισημαίνει την ύπαρξη αλλά και μεγάλη έκταση της αρχαίας νεκρόπολης. (Mariani 1895, 203-206). Ο Mariani κάνει αναφορά στους τάφους που εντοπίστηκαν το 1885 στη περιοχή του δημοτικού κήπου και περιγράφει τους τάφους στο «ισόπεδο Μαζαλή». Πρόκειται για το κτήμα - αμπελώνα του φαρμακοποιού Καπετανάκη⁶ στα νότια των δικαστηρίων στο οποίο ο Marianni είδε υπόγειο λαξευτό πολυθάλαμο τάφο της Πρώιμης Ελληνιστικής περιόδου που είχε μετατραπεί σε αποθήκη (εικ. 23). Από την ίδια περιοχή δίνει σχέδια ευρημάτων μινωικών χρόνων, τα οποία σήμερα έχουν χαθεί (Andreadaki-Vlaziaki 1997, 489).

Εικόνα 23: Σχέδιο πολυθαλάμου και μινωικών αγγείων Πηγή: Mariani 1895, 203-206, εικ. 40-41.

Η περίοδος της αυτονομίας της Κρητικής Πολιτείας ξεκίνησε για το νησί λίγο πριν την εκπνοή του αιώνα, τον Νοέμβριο του 1898. Ο Πρίγκιπας Γεώργιος, γιος του βασιλιά Γεωργίου Α' της Ελλάδας ορίστηκε Ύπατος Αρμοστής Κρήτης και ανέλαβε τη διοίκηση του νησιού, το οποίο παρέμεινε υπό την τουρκική επικυριαρχία και την προστασία των Μ. Δυνάμεων. Αμέσως προκηρύχθηκαν εκλογές για τη συγκρότηση της Κρητικής Συνέλευσης, η οποία ψήφισε το πρώτο Σύνταγμα της Κρητικής Πολιτείας. Το Σύνταγμα με την έγκριση του βασιλιά Γεωργίου και των Μεγάλων Δυνάμεων, δημοσιεύθηκε στις

⁵ Το κτίσμα διατηρείται και σήμερα στη συμβολή των οδών Γογονή, Ηρακλείου, Παναγούλη και Καραμανλή, με χρήση ως ψητοπωλείο.

⁶ Το 2016 κατά την ανασκαφή του οικοπέδου Τσαπάκη στα δυτικά του Ιερού ναού των Α. Αποστόλων Πέτρου και Παύλου, εντοπίστηκε διαταραγμένος κιβωτισσημός τάφος νεότερων χρόνων, ο οποίος ταυτίστηκε με τον τάφο του Καπετάνακη, ο οποίος είχε ταφεί στο κτήμα του (Πρωτοπαπαδάκη 2019, υπό έκδοση).

16 Απριλίου 1899 στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως. Τα πρώτα χρόνια της διακυβέρνησης του Πρίγκιπα συντελέστηκε σημαντικό έργο στους τομείς της δημόσιας υγείας, παιδείας, δικαιοσύνης και οικονομίας. Ένα από τα σημαντικότερα γεγονότα κατά τη διάρκεια της Κρητικής πολιτείας είναι σαφώς οι ανασκαφές των μινωικών κέντρων. Μετά την ψήφιση του αρχαιολογικού νόμου το 1899, κατ' αντιγραφή του ισχύοντος στην Ελλάδα νόμου (Χατζιδάκις 1931, 22), άρχισαν οι ανασκαφές των ανακτορικών κέντρων της κεντρικής Κρήτης την άνοιξη του 1900 που έφεραν την Κρήτη στο επίκεντρο του πνευματικού ενδιαφέροντος της Ευρώπης ως το λίκνο του ευρωπαϊκού πολιτισμού. (Δετοράκης 1990, 438-443). Οι έρευνες κατά το ελληνικό παράλληλο διεξάγονταν από ξένες αρχαιολογικές σχολές με ειδική άδεια. Καθοριστικό ρόλο έπαιξε το ενδιαφέρον των Μεγάλων Δυνάμεων για την αρχαιολογία. Στη δυτική Κρήτη, οι Ιταλοί εστίασαν στη Φαιστό (ουσιαστικά κεντρική Κρήτη) ενώ οι Αυστριακοί και Ρώσοι δεν είχαν αρχαιολογικά ενδιαφέροντα, σε αντίθεση με τους Άγγλους και Γάλλους στην κεντρική και ανατολική Κρήτη.⁷ Η δυτική Κρήτη ωστόσο έμεινε στο περιθώριο αυτών των εξελίξεων. Έφορος της αρχαιολογικής περιφέρειας δυτικής Κρήτης διορίστηκε ο Στέφανος Ξανθουδίδης (1920-1921), ο οποίος διενήργησε τις πρώτες ανασκαφές στις αρχές του 20ου αι., χωρίς ωστόσο να βρίσκεται στα Χανιά άλλα στο Ηράκλειο λόγω του φόρτου εργασίας που υπήρχε εκεί σε αντίθεση με την περιφέρεια των Χανίων (Χατζιδάκις 1931, 22) .

Εικόνα 24: Απόψη του Διευθυντηρίου – Δικαστικού Μεγάρου επί Κρητικής πολιτείας. Πηγή: <https://www.facebook.com/HaniaOldPhotos/photos/a.1587603751490020/1781742665409460>

Τα πρώτα χρόνια της Κρητικής πολιτείας ελήφθησαν οι πρώτες αποφάσεις για την οργάνωση της πόλης. Ο περιορισμός εντός τειχών σε συνδυασμό με την ψυχολογική ανάγκη αποτίναξης του τουρκικού ζυγού οδήγησε στην απόφαση κατεδάφισης τμημάτων του τείχους για την διαμόρφωση ελεύθερου άλλα και οικοδομήσιμου χώρου (Μπλέτσα–Κλάδου 1998, 31). Το πρώτο ρήγμα στο ΒΔ τμήμα του τείχους (σήμερα στην οδό Θεοτοκοπούλου) ξεκίνησε το φθινόπωρο του 1899 (εικ. 25).

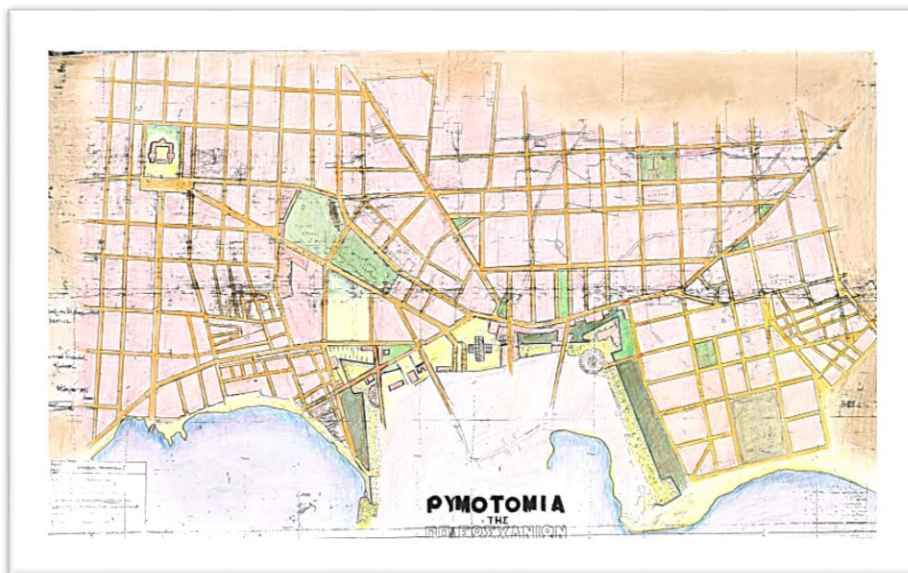
⁷ Οφείλω την παρατήρηση στον καθ. Γ. Βαβουρανάκη.

Città di Canea - Rovine del torrione stesso, ove era il portello di S. Salvatore.

Εικόνα 25: Το ρήγμα της οδού Θεοτοκοπούλου φωτογραφημένο από τον Gerola, 1904, τομ. IV.

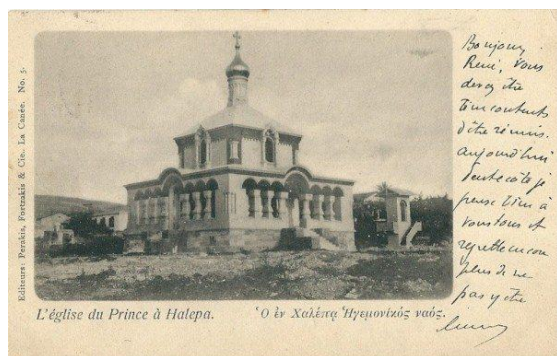
Το νέο ρυμοτομικό σχέδιο της πόλης το 1901 (εικ 26) προέβλεπε τη δημιουργία δύο ακόμη ρηγματών αυτού της Ποτιέ (σημερινή Χάληδων, απέναντι από τον Χρυσόστομο) και της Σπλάντζιας (στη σημερινή οδό Ν. Φωκά). Κατ' εφαρμογή του σχεδίου άρχισε η χάραξη και διάνοιξη οδών καθώς και ο εξωραϊσμός των κεντρικών αξόνων. Σταθεροί συντελεστές για την διαμόρφωση του σχεδίου υπήρξαν τα υφιστάμενα κοινωφελή έργα δηλαδή ο Κήπος, ο Ιταλικός Στρατώνας, και το Διευθυντήριο Μέγαρο. Στο ισόγειο του Διευθυντηρίου Μεγάρου, στεγάστηκε το μικρό αρχαιολογικό μουσείο ανάμεσα σε άλλες διοικητικές υπηρεσίες.

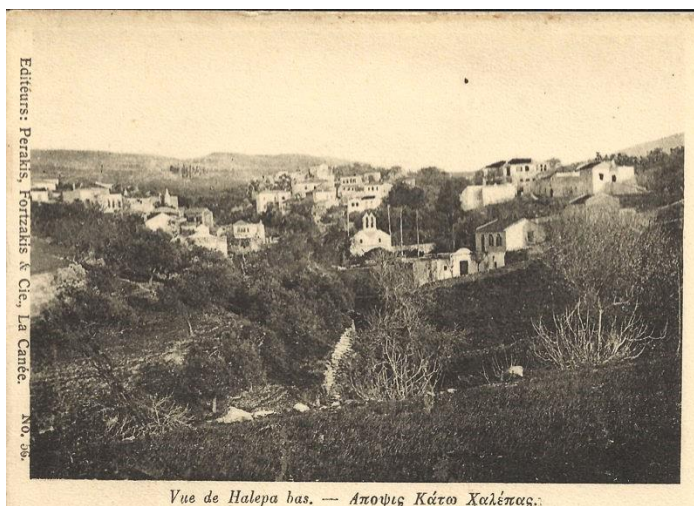
Εικόνα 26: Το ρυμοτομικό σχέδιο του 1901. Πηγή: gis.chania.gr

Την περίοδο αυτή άρχισε η οργάνωση των συνοικιών γύρω από νεοαναγειρόμενες εκκλησίες του Αγίου Κωνσταντίνου στη Νέα Χώρα, του Αγίου Νικολάου, της Ευαγγελίστριας του Αγίου Παντελεήμονα, της Αγίας Μαγδαληνής στη Χαλέπα, του Αγίου Σπυρίδωνα και του Αγίου Ιωάννη στη Δεξαμενή ενώ μετά την απόφαση του 1908

για μεταφορά των λεπρών στην Σπιναλόγκα «απελευθερώθηκε» η συνοικία Βαρούσι και άρχισε η οργάνωση της συνοικίας της Νέας Χώρας (εικ. 27-28). Στο κομβικό σημείο σύνδεσης της παλιάς με τη νέα πόλη το 1908 ελήφθη η απόφαση κατασκευής της νέας Αγοράς που προέβλεπε την ισοπέδωση του κεντρικού προμαχώνα της Piatta Forma και την κατάχωση της τάφρου νότια του. (Κλάδου-Μπλέτσα, 1998 29-42).

Εικόνα 27: Ο ηγεμονικός ναός της Αγίας Μαγδαληνής κτίστηκε από τον πρώτο Ύπατο Αρμοστή της Κρήτης Πρίγκηπα Γεώργιο (1898-1906). Ο Πρίγκιπας μετά την αναχώρηση του από την Κρήτη, προσέφερε το ναό, το 1909, στον Δήμο Χανίων. Πηγή: <http://www.royalchronicles.gr/agiamagdalini-xania/>

Εικόνα 28: Απόψη της συνοικίας της Κάτω Χαλέπας. Στο κέντρο διακρίνεται ο ναός του Αγίου Παντελεήμονα. Πηγή: <https://www.haniotika-nea.gr/odos-vrison-nikiforiana/>

Τα ανασκαφικά δεδομένα που διαθέτουμε για την συγκεκριμένη περίοδο συνοψίζονται στην ανασκαφή από τον Ξανθουδίδη ταφικού μνημείου γύρω στα 1900 πίσω από το κτήριο των Δικαστηρίων και αρκετά κοντά στον τάφο που είδε ο Marianni, για το οποίο κάνει αναφορά ο Παρασκευαΐδης αρκετά αργότερα το 1926 (48), και την ανασκαφή κιβωτιόσχημων τάφων κοντά στο σύγχρονο νεκροταφείο του Οσίου Λουκά (Τζανακάκη 2016, 18). Ευρήματα εξάλλου παραδόθηκαν στο μουσείο γύρω στο 1900 από μινωικούς τάφους που εντοπίστηκαν πίσω από το δικαστικό μέγαρο.

Η οριστική επίλυση του Κρητικού Ζητήματος επήλθε το 1913 μετά από την ειδική Συνθήκη μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας, τη Συνθήκη των Αθηνών (1 Νοεμβρίου 1913). Ο Σουλτάνος παραιτήθηκε από κάθε δικαίωμα επικυριαρχίας στην Κρήτη και επιπλέον ρυθμίστηκαν επιμέρους θέματα που αφορούσαν στο νησί. Την 1η Δεκεμβρίου 1913 κηρύχθηκε η ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα σε επίσημη τελετή που πραγματοποιήθηκε στο Φρούριο του Φιρκά Χανίων. Εκεί υψώθηκε η ελληνική σημαία παρουσία του βασιλιά Κωνσταντίνου, του Πρωθυπουργού Ελευθερίου Βενιζέλου και κορυφαίων αγωνιστών (Δετοράκης 1990, 464). Η Ένωση με την Ελλάδα δεν επέφερε ουσιαστικές αλλαγές στην οργάνωση της αρχαιολογικής Υπηρεσίας. Το νησί χωρίστηκε και πάλι σε δύο αρχαιολογικές περιφέρειες: την 9η με αρμοδιότητα το Αρχαιολογικό Μουσείου Ηρακλείου -το «Κρητικό Μουσείο» κατά τα λεγόμενα του Χατζιδάκι- και την Κνωσό με έφορο τον γηραιό πλέον Ι. Χατζιδάκι και την 10η με αρμοδιότητα τα μουσεία Χανίων και Ρεθύμνης και όλη την ύπαιθρο χώρα της νήσου, με έφορο τον Στ. Ξανθουδίδη (Χατζιδάκις 1931, 28). Το 1919 ο Ξανθουδίδης αναφέρει την ανασκαφή αδιευκρίνιστου αριθμού τάφων κατά την χάραξη αμαξιτών οδών προς το μέγαρο των δικαστηρίων καθώς

και την ανασκαφή τριών υπόγειων θαλαμοειδών τάφων επί της οδού μπροστά στην επισκοπική κατοικία. (Ξανθουδίδης 1920-21, 164-165). Αρκετοί ακόμη τάφοι ανασκάφηκαν το διάστημα 1926-1927, χωρίς, όμως, να προσδιορίζεται ο αριθμός τους.

Εικόνα 29: Η οικία του μηχ. Μ. Σαββάκη χτίστηκε στις αρχές του 20ου αι. Το 1917 πουλήθηκε στη μοναστηριακή επιτροπή. Έκτοτε στεγάζει την κατοικία του Μητροπολίτη Κυδωνίας & Αποκορώνου. Πηγή: <https://www.facebook.com/HaniaOldPhotos/photos/a.1587603751490020/1585579931692402>

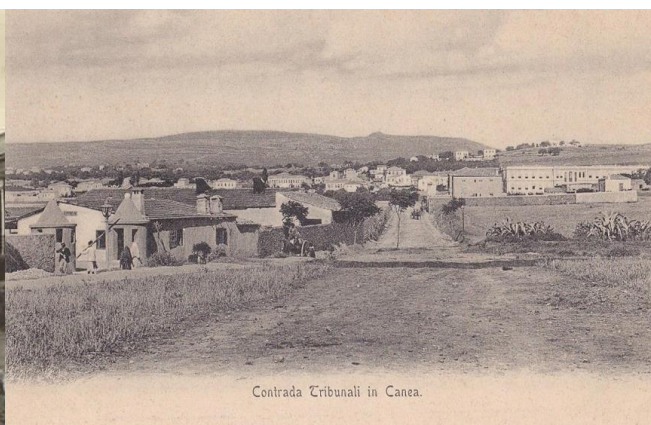

Εικόνα 30: Κατά τις εργασίες κατασκευής της Δημοτικής Αγοράς. 1913. Πηγή: <https://giriturklerikulturu.wordpress.com/tag/bir-zamanlar-girit/#jp-carousel-4386>

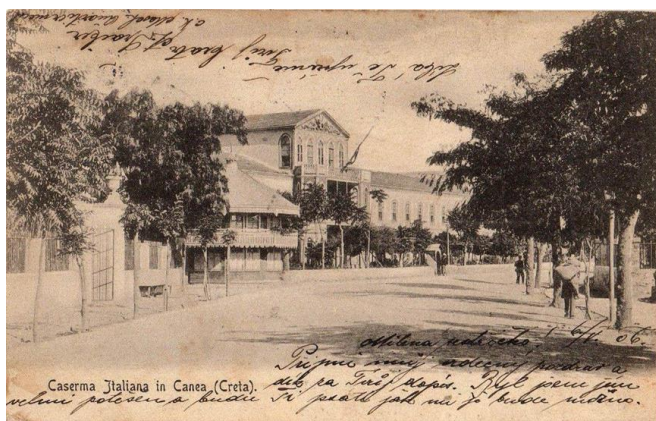
Το 1913 τα Χανιά, είναι η πρωτεύουσα της Γενικής Διοίκησης Κρήτης με πληθυσμό 24.349 κατοίκους με πολυεθνικό και πολυπολιτισμικό χαρακτήρα. Στην παλιά πόλη άρχισε η αποξήλωση των ξύλινων προεξοχών της τουρκοκρατίας προκειμένου η πόλη να «αναπνεύσει». Η δημοτική Αγορά εγκαινιάστηκε στις 4-12-1913 από τον πρωθυπουργό Βενιζέλο στο πλαίσιο του εορτασμού για την Ένωση με την Ελλάδα (εικ. 30). Έξω από τα τείχη κατά μήκος των κεντρικών οδών: Δημοσίων Γραφείων (Ηρώων Πολυτεχνείου εικ. 31), Δραγούμη (Α. Παπανδρέου εικ. 29), Ρώμης (Ι. Σφακιανάκη εικ. 32), Περιπάτου (Τζανακάκη, Νεάρχου εικ. 33-34) εντατικοποιήθηκε η ανέγερση κατοικιών της άρχουσας τάξης. Η Νέα Χώρα και το Κουμ Καπί παρέμειναν οι συνοικίες των ασθενέστερων ενώ το κοντινό προάστιο της Χαλέπας διατήρησε ανθηρό τον ευρωπαϊκό του χαρακτήρα (Κλάδου-Μπλέτσα 2015, 12-22).

Εικόνα 31: Η οδός Δικαστηρίων (σημερινή Ηρώων Πολυτεχνείου). Πηγή: <https://www.facebook.com/HaniaOldPhotos/photos/1795136097403450>

Εικόνα 32: Η οδός Ρώμης (σημερινή Ι. Σφακιανάκη)

Εικόνα 33: Ο ιταλικός στρατώνας δίπλα στο κήπο και πριν ανοιχτεί ο δρόμος ανάμεσά τους. Πηγή: <https://www.facebook.com/HaniaOldPhotos/photos/a.1587603751490020/1797744573809269>

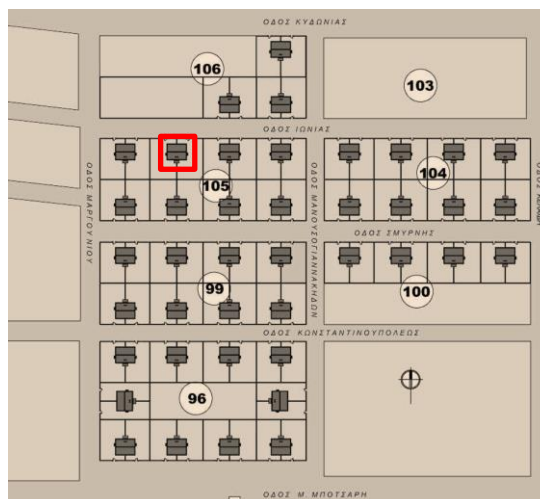

Εικόνα 34: Η σημερινή οδός Νεάρχου. Πηγή: <https://www.facebook.com/HaniaOldPhotos/photos/a.1587603751490020/1769644779952582>

Έκτοτε η ιστορία της Κρήτης αποτελεί σελίδα της ιστορίας του Ελληνικού Έθνους. Άξια αναφοράς για την εξελικτική πορεία και ιστορία της πόλης υπήρξαν τα αποτελέσματα της Μικρασιατικής Καταστροφής και της ανταλλαγής των πληθυσμών. Τον Σεπτέμβριο του 1922 έφτασαν οι πρώτοι πρόσφυγες από την Σμύρνη φιλοξενούμενοι προσωρινά σε δημόσια κτίρια. Λίγους μήνες αργότερα 20/1/1923 με την υπογραφή της συνθήκης της Λωζάνης που προέβλεπε ανάμεσα σε άλλα και την ανταλλαγή πληθυσμών, άρχισε η αποχώρηση του Τουρκοκρητικών από την πόλη, μια διαδικασία που ολοκληρώθηκε ως τα τέλη του 1924. Η στέγαση και αποκατάσταση των προσφύγων αποτέλεσε το μείζον πανελλήνιο θέμα για την επίλυση του οποίου συστάθηκε η Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων στις 25/9/1923. Στα Χανιά οι πρώτοι πρόσφυγες εγκαταστάθηκαν στα σπίτια των απερχόμενων τουρκοκρητικών στη Σπλάντζια, το Κουμ Καπί, τη Νέα Χώρα, τη Σούδα, και τα περίχωρα (Κλάδου- Μπλέτσα 2015, 30), ενώ ως τα τέλη του 1928 ολοκληρώθηκε η κατασκευή του αστικού προσφυγικού συνοικισμού της ΕΑΠ (εικ. 35-36) εκτός σχεδίου πόλεως στην περιοχή βορείως του φράγκικου νεκροταφείου στην ανταλλάξιμη ιδιοκτησία του Μουσταφά Αληγιώτη έκτασης 35.826 τ.μ. η οποία με την 37897.ΦΕΚ 41B/7-4-1930 απόφαση μεταβιβάστηκε στην ΕΑΠ (Κλάδου-Μπλέτσα 2015 28-30). Ο προσφυγικός συνοικισμός που καταλαμβάνει τα οικοδομικά τετράγωνα των οδών Κων/πολεως, Σμύρνης και Ιωνίας, ανήκει όπως προκύπτει από τα λιγοστά αρχαιολογικά δεδομένα στο δυτικό νεκροταφείο της Κυδωνίας ενώ μέρος του κυρίως στα βόρεια εντάσσεται στο τμήμα της βιοτεχνικής ζώνης της αρχαίας πόλης. Οι τρέχουσες ωστόσο επιτακτικές ανάγκες την εποχή της οικοδόμησης ολίγο χρόνο άφηναν για αρχαιολογική έρευνα.

Εικόνα 35: Οδός Ιωνίας 11. Υφιστάμενη οικία του πρώτου προσφυγικού συνοικισμού.

Εικόνα 36: Τοπογραφικό του συνοικισμού. Με σήμανση δηλώνεται η θέση του ακινήτου της διπλανής εικόνας. Πηγή: Κλάδου-Μπλέτσα, <https://www.haniotika-neia.gr/media/2014/02/entheto.pdf>

Την ίδια περίοδο ο Λελεδάκης (1926) δημοσίευσε την «Ιστορία της αρχαίας Κυδωνίας», στην οποία αναλύεται η ιστορία της πόλης άλλα και παρατίθεται κατάλογος των αρχαίων ευρημάτων της πόλης Κυδωνίας «... διότι καί ἐξ αὐτῶν ἀποδεδυνέται ἡ ἀμφισβητουμένη θέσις αὐτῆς καί τὰ εὐρήματα δεικνύουσι τήν ἀκμήν αὐτῆς, ὥστε να καταλάβῃ καὶ αὕτη ἀνάλογον θέσιν ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς ἀρχαίας Κρήτης». (Λελεδάκης 1926,107). Δύο χρόνια αργότερα ο Φουρναράκης (1928) συνέγραψε τη νεότερη ιστορία της πόλης από τους χρόνους της ενετοκρατίας έως την εποχή του και παράλληλα περιγράφει τους κλάδους παραγωγικής δραστηριότητας του τόπου.

Μετά από μία περίοδο πολιτικής αστάθειας ο Βενιζέλος ανέλαβε εκ νέου τη διακυβέρνηση το 1928 και για μία τετραετία. Η χώρα εισήλθε σε πολιτική σταθερότητα με κύριο γνώρισμα την οργάνωση κατά τα ευρωπαϊκά πρότυπα. Στα Χανιά άρχισε η επέκταση της πόλης προς ΝΔ επί του τούρκικου νεκροταφείου με την δημιουργία του συνεταρισμού νέων καταστημάτων. Στο πλαίσιο επίλυσης του στεγαστικού προβλήματος, χτίστηκαν πέντε ακόμη βελτιωμένοι αστικοί συνοικισμοί στις θέσεις: Φυστικές, Μπόλαρη, Δικαστηρία (επί της οδού Ρενιέρη), Άγιο Ιωάννη, ενώ αρχικός συνοικισμός επεκτάθηκε προς δυτικά.

Στην εκπαιδευτική μεταρρύθμιση εντάχθηκε το πρόγραμμα ανέγερσης των σχολικών κτηρίων της οδού Κοραή (εικ. 38) που αποτελούν χαρακτηριστικά δείγματα της δημόσιας αρχιτεκτονικής των αρχών του 20ου αι. (Κλάδου-Μπλέτσα 2015, 45). Το εκπαιδευτικό στεγαστικό πρόγραμμα ολοκληρώθηκε έως τα τέλη του 1934 με τα νεοανεγερθέντα σχολεία κοντά στις υφιστάμενες εκκλησίες για την εξυπηρέτηση των αναγκών των συνοικιών. Άξιο αναφοράς είναι το σχολείο των Αγίων Αναργύρων, το 7ο δημοτικό, που χτίστηκε σε χώρο που διαμορφώθηκε από την κατεδάφιση μέρους του τείχους, σε σχέδια του Πάτροκλου Καραντινού. Το σχολείο της Νέας Χώρας, το 5ο δημοτικό, χτίστηκε μετά την απαλλοτρίωση 3000 τ.μ. από το εβραϊκό νεκροταφείο, και το 8ο δημοτικό, στον Αϊ Γιάννη χτίστηκε πάνω σε ένα ακόμη νεκροταφείο, αρχαίο αυτή τη φορά, σε τμήμα πλατείας του σχεδίου πόλης, ελλείπει άλλου χώρου.

Το 1930 ξεκίνησαν παράλληλα οι εργασίες κατασκευής του Εθνικού Σταδίου Χανίων, οι οποίες ολοκληρώθηκαν το 1935 (εικ. 37). Την ίδια χρονιά εγκαινιάστηκε και το Ωδείο Χανίων επί της οδού Νικηφόρου Φωκά. Στο πλαίσιο των δημόσιων έργων της περιόδου εντάχθηκε και η ανέγερση των επανορθωτικών φυλακών των Χανίων στα ΝΔ του μεγάρου των Δικαστηρίων. Η νέα πόλη πήρε μορφή την περίοδο αυτή του μεσοπολέμου με πλήθος νέων μονώροφων ή διώροφων κατοικιών. Η Κλάδου αναφέρει ότι σύμφωνα με τα στοιχεία της πολεοδομίας την περίοδο (1924-1940) ανοικοδομήθηκαν 644 νέες κατοικίες (Κλάδου-Μπλέτσα 2015, 58).

Ο αιφνίδιος θάνατος του εφόρου Ξανθουδίδη βρίσκει την πόλη εν τω μέσω οικοδομικού οργασμού. Αμέσως μετά διορίστηκε έφορος της 10ης αρχαιολογικής περιφέρειας ο Σπυρίδων Μαρινάτος (Χατζιδάκις 1931, 54-55), ο οποίος κάνει αναφορά για την ανάγκη διεξαγωγής ανασκαφών σε δημοσίευμα τοπικής εφημερίδας (Κήρυξ φ. 4095/2/4/30, στο Κλάδου 2015, 80). Τον Σεπτέμβρη του 1934, ο Μαρινάτος επισκέφθηκε τα Χανιά, λόγω του εντοπισμού τάφων στον χώρο του υπό κατασκευή Γυμναστηρίου και αναφέρει την πρόθεση του για διενέργεια ανασκαφής με την προϋπόθεση της ανεύρεσης απαιτούμενων πόρων, ελλείψει πιστώσεων. Το θέμα της χρηματοδότησης φαίνεται ότι λύθηκε άμεσα και ο Μαρινάτος δέχτηκε να αρχίσει τις ανασκαφικές εργασίες. (Εφημ. «Παρατηρητής» 12 και 13.09.1934). Δυστυχώς οι ανασκαφικές εργασίες διακόπηκαν απότομα λόγω της πυρκαγιάς στο Διοικητήριο Μέγαρο τον Σεπτέμβρη του 1934. Το Μουσείο στο ισόγειο του Μεγάρου καταστράφηκε ολοσχερώς και ο Μαρινάτος σε συνέντευξή του (Εφημ. «Παρατηρητής», 23.09.1934 εικ. 39 α-β)) περιγράφει ζοφερά την εικόνα των αρχαιοτήτων. Την ίδια εποχή η επιγραφολόγος Μ. Guarducci, νεαρή τότε φοιτήτρια, ήρθε στα Χανιά με σκοπό την αντιγραφή των επιγραφών της Κυδωνίας. Το έργο της αποτελεί πολύτιμο τεκμήριο πολλών χαμένων σήμερα επιγραφών (Guarducci 1939).

Εικόνα 37: Άποψη του Εθνικού Σταδίου από ΝΑ. Πηγή: <https://www.haniotika-nea.gr/media/2014/02/entheto.pdf>

Εικόνα 38: Άποψη της οδού Κοραή με τα σχολεία στο βάθος. 1937 Πηγή: <http://2gym-chanion.chan.sch.gr/autosch/joomla15/index.php/school/3-2011-11-11-13-13-07>

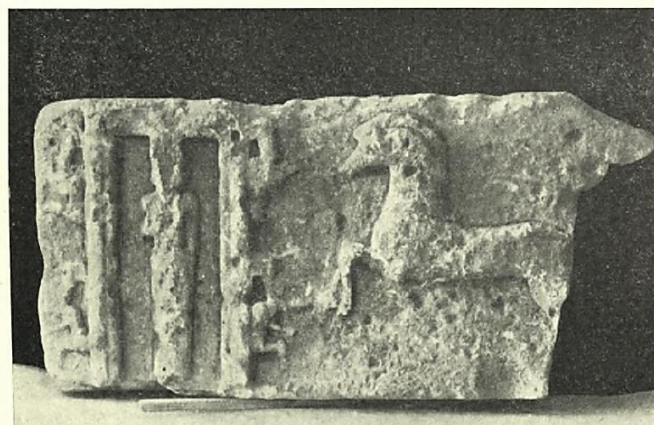

Εικόνα 39 α-β: Τα φύλλα της εφημερίδας Παρατηρητής 12/91934 και 23/09/34 αντίστοιχα. Πηγή: https://srv-web1.parliament.gr/display_doc.asp?item=38480&seg=5775

Στο ασταθές πολιτικό σκηνικό της Ευρώπης του Μεσοπολέμου προστίθεται η επιβολή της δικτατορίας του Ιωάννη Μεταξά λίγο μετά τον θάνατο του Βενιζέλου στο Παρίσι. Το 1935, ο Βασίλειος Θεοφανείδης (1939· 1941· 1948-1949) έγινε έφορος της Ι' Αρχαιολογικής Περιφέρειας Δυτικής Κρήτης. Το καλοκαίρι του 1935 αναφέρεται η αποκάλυψη μεγάλου αρχαίου κτίσματος στη συνοικία «Νέα Καταστήματα» (εικ. 40), αλλά ο Θεοφανείδης δεν το ανέσκαψε και μέχρι το φθινόπωρο της ίδιας χρονιάς, που ανέλαβε την Εφορεία Αρχαιοτήτων δυτικής Κρήτης, το κτήριο είχε καταστραφεί και τα υλικά του χρησιμοποιήθηκαν στη δόμηση ιδιωτικής Κλινικής. Σύμφωνα πάντα με τον ίδιο, το μόνο που διασωθήκε ήταν μια ανάγλυφη πλάκα (εικ. 41), η οποία μεταφέρθηκε στο Μουσείο Χανίων το 1943 (Θεοφανείδης 1956, 218-224).

Εικόνα 40: Η πλατεία των νέων Καταστημάτων τη δεκαετία του 1930.
Πηγή: <https://www.haniotika-nea.gr/media/2014/02/entheto.pdf>

Εικ. 1. 'Αρχαῖον ἀνάγλυφον τοῦ Μουσείου Χανίων.

Εικόνα 41: Η πώρινη ζωφόρος Α.Μ.Χ.Λ.. 92, Θεοφανείδης, 1956, εικ. 1.

Διενήργησε αρκετές σωστικές ανασκαφές μέσα στην πόλη των Χανίων καθώς και περισυλλογές αρχαιοτήτων. Το 1938 μετά από ανασκαφές στον νομό (Πολυρήνεια και Μινώα Μαραθίου), δίνει διάλεξη ισχυριζόμενος ότι από τα ευρήματα συνάγεται το συμπέρασμα ότι τα Χανιά είναι 4.200 χιλιάδων χρόνων (Εφημ. Το Βήμα του Λαού φ. 1078/5/1/40). Την ίδια χρονιά ο σύλλογος μηχανικών και αρχιτεκτόνων Χανίων επισημαίνει την ανάγκη σύνταξης νέου ρυμοτομικού σχεδίου πόλεως με καθορισμό των όρων δόμησης και υψομέτρων (Κλάδου-Μπλέτσα 2015, 92). Για τις ανάγκες του εν λόγω έργου έγινε η αεροφωτογράφιση της πόλης, πολύτιμο τεκμήριο για την ιστορία της πόλης, όπως αποδείχτηκε στην πορεία του χρόνου (εικ. 42-43).

Ο Ι. Μεταξάς ακολουθώντας την παλαιότερη φιλική εξωτερική πολιτική προς την Αγγλία και τη Γαλλία και παρά την ιδεολογική σύμπνοια με τις δυνάμεις του Άξονα, αρνείται την παράδοση της Ελλάδας στους Ιταλούς (28/10/1940) με αποτέλεσμα την έναρξη του Ελληνοϊταλικού Πολέμου και την εμπλοκή της χώρας στη δίνη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου.

Στις 20/5/1941 τα γερμανικά μαχητικά κατέκλυσαν βομβαρδίζοντας τον εναέριο χώρο της δυτικής Κρήτης και ακολούθησε η πτώση των Γερμανών αλεξιπτωτιστών και η Μάχη της Κρήτης. Στις 25/5/1941 οι Γερμανοί βομβάρδισαν στοχευμένα την πόλη των Χανίων και κυρίως την παλιά πόλη. Ο οικισμός στο Καστέλι Χανίων, στις Χιόνες και στην Σπλάντζια ισοπεδώθηκε (εικ. 44). Μέσα σε δύο μέρες η πόλη καταλήφθηκε από τα γερμανικά στρατεύματα.

Εικόνα 42: Η αεροφωτογραφία της πόλης, στην οποία δηλώνονται οι θέσεις των προσφυγικών συνοικισμών το 1938, Μπλέτσα- Κλάδου 2015, 41, εικ. 1.54.

Εικόνα 43: Το φύλλο της 6ης/05/1939 της εφημερίδας το «Βήμα του Λαού» που περιγράφει το πολεοδομικό πρόβλημα. Πηγή: <http://srv-web1.parliament.gr/library.asp?item=33728>

Εικόνα 44: Η ισοπεδωμένη οδός Σήφακα στην παλιά πόλη μετά του βομβαρδισμούς. Πηγή: <https://www.haniotika-neia.gr/media/2014/02/entheto.pdf>

Πρώτη μέριμνα του έφορου αρχαιοτήτων Θεοφανεΐδη ήταν η κήρυξη ως διατηρητέων 28 κτιρίων στη βομβόπληκη παλιά πόλη (ΦΕΚ/227/Β/31-12-41). Μέσα στους χαλεπούς αυτούς καιρούς της εξαθλίωσης οι Γερμανοί κατακτητές στρέφουν το

μένος τους στους Εβραίους αφανίζοντας τον ντόπιο πληθυσμό ενώ συνάμα καταστρέφουν κάθε υποψία μνήμης τους με την καταστροφή του Εβραϊκού νεκροταφείου που απλωνόταν στη περιοχή της Νέας Χώρας (Μαυρεδάκη, 2012, 226-229). Οι Γερμανοί ως απόλυτοι κατακτητές εκτέλεσαν ανασκαφές κατά το δοκούν χωρίς τη παρακολούθηση της αρχαιολογικής υπηρεσίας. Στα Χανιά με επικεφαλής τον F. Matz (1951) έσκαψαν σπήλαια στο Ακρωτήρι (Γουβερνέτο και Κουμαρόσπηλιο), στην αρχαία Απτέρα και στο Δικτυναίο Ιερό, ενώ κατά την εκτέλεση στρατιωτικών εργασιών εντοπίζονταν τάφοι και οικιστικά κατάλοιπα διαφόρων εποχών αλλά εν αγνοία της αρχαιολογικής υπηρεσίας. Στην πόλη των Χανίων ο Γερμανός αρχαιολόγος Jantzen έκανε μία τοπογραφική αποτύπωση της ΥΜΠH νεκρόπολης με βάση τα διαθέσιμα βιβλιογραφικά δεδομένα (στο Matz 1951). Γλυπτά και ενετικές επιγραφές από τα βομβόπληκτα ενετικά μέγαρα στο Καστέλλι Χανίων συγκεντρώθηκαν στη συλλογή, καθώς και η πώρινη ζωφόρος των αρχαϊκών χρόνων και ο μεγάλος κρατήρας που βρέθηκε σε οδικές εργασίες στην περιοχή της Κυδωνίας (Πλάτων, 1947, 633).

Η τύχη της Συλλογής των Χανίων η οποία ήδη από το 1934 είχε αποθηκευτεί στα υπόγεια του Α΄ Γυμνασίου παρέμεινε χωρίς καμία προστασία αφού δεν υπήρχε τη περίοδο αυτή έφορος. Ο Θεοφανείδης, είχε την έδρα του στα Χανιά, με αρμοδιότητες επιμελητή Δυτικής Κρήτης, καθώς είχε χάσει τη θέση του μετά τη συγχώνευση των δύο Κρητικών Εφορειών, ήδη όμως από τις αρχές του 1941 είχε μετακινηθεί στο Ηράκλειο. Κατά την κατάληψη της πόλης το 1941 παραβιάστηκε από Ιταλούς αιχμαλώτους και πολλά αντικείμενα χάθηκαν. Η συλλογή παρέμεινε έτσι έως το τέλος του 1941 που ο χώρος φύλαξης καταλήφθηκε από τους Γερμανούς. Στη συνέχεια ο Δήμος φρόντισε για τη στέγαση της σε μικρό χώρο στην Αγορά όπου και πάλι υπέστη σύλληψη, με τη απώλεια πολύτιμων κοσμημάτων και νομισμάτων. Ο Jantzen στέγασε τη συλλογή στο Γιαλί Τζαμισί ενώ τα ευρήματα των παράνομων ανασκαφών τους παραδόθηκαν στο μουσείο (εικ. 45-47) (Πλάτων 1947, 627).

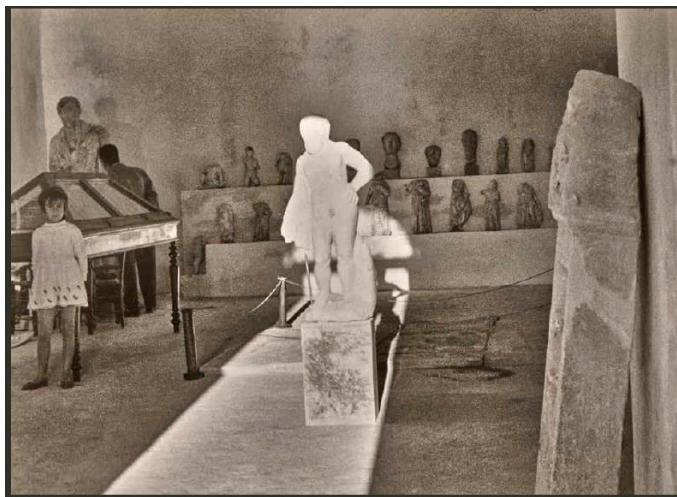

Εικόνα 45: Οι Γερμανοί μπροστά στην Αγορά.

Πηγή: <https://www.haniotika-neia.gr/media/2014/02/entheto.pdf>

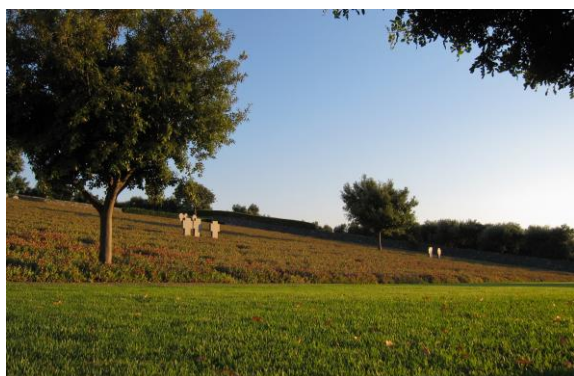
Εικόνα 46: Το λιμάνι μετά τη γερμανική κατάληψη των Χανίων (Γερμανικό Ομοσπονδιακό αρχείο)

Εικόνα 47: Η έκθεση του Αρχαιολογικού Μουσείου στο Γιαλί Τζαμί (αρχ. Σ. Γεροντίδη πηγή: φυλλάδιο περιοδικής έκθεσης Νέου Αρχαιολογικού Μουσείου Χανίων)

Μετά την απελευθέρωση το 1945 η πόλη θυμάται τους νεκρούς των δύο στρατοπέδων με το κενοτάφιο των Γερμανών αλεξιπτωτιστών της έναρξης του πολέμου στη θέση Απτέρα και το γερμανικό νεκροταφείο στο Μάλεμε (εικ. 48) και από την άλλη

πλευρά της πόλης, με το συμμαχικό νεκροταφείο στον Βλητέ της Σούδας (εικ. 49), το οποίο σκεπάζει τα οστά των συμμάχων που χάθηκαν στην Κρήτη, από τον Σεπτέμβρη του 1945 (Κλάδου-Μπλέτσα 2015, 105· Σαρρής κ.ά. 2006, 364).

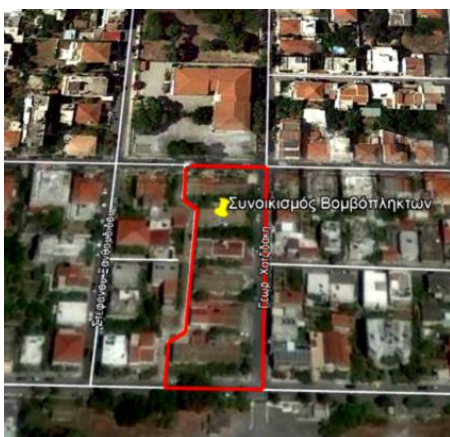
Εικόνα 48: Γερμανικό Νεκροταφείο Μάλεμε. Πηγή: <https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons>

Εικόνα 49: Συμμαχικό Νεκροταφείο Σούδας. Πηγή: <https://www.chania.gr/archive/souda/www.souda.gr/visitor/cemetery-for-allies/cemetery-for-allies.html>

Η πόλη μετά τη λήξη του πολέμου ήρθε αντιμέτωπη με δύο καίρια για τη βιωσιμότητά της προβλήματα, του επισιτισμού και της στέγασης. Εν τω μέσω του Εμφυλίου Πολέμου που μάστιζε τη χώρα, εκπονήθηκε –με την έγκριση του Αρχαιολογικού Συμβουλίου –το νέο σχέδιο πόλης (ΒΔ 241/30-10-1947) με το οποίο τέθηκε σε ισχύ το σχέδιο «εξυγίανσης» της παλιάς πόλης με διαπλατύνεισ οδών, ρυμοτόμηση του Βυζαντινού Τείχους, κατεδαφίσεις εκκλησιών καθώς και του εναπομείναντος νότιου τμήματος του Ενετικού Τείχους. Τον επόμενο χρόνο εφαρμόστηκε το σχέδιο του αναδασμού στην ερειπωμένη εντός τειχών πόλη, προκειμένου να δοθούν οικόπεδα στους βομβόπληκτους ιδιοκτήτες ενώ ήρθε και η υπερατλαντική οικονομική βοήθεια, το σχέδιο Μάρσαλ. Το 1948, ο Πλάτων αναφέρει τον προγραμματισμό εργασιών συντήρησης, αποκατάστασης αλλά και τουριστικής αξιοποίησης των αρχαιολογικών χώρων και μνημείων της Κρήτης μέσα από τους πόρους του Σχεδίου Μάρσαλ και καταλήγει: «Αναγγέλλεται ήδη πανταχόθεν ευφροσύνως ότι το νέον έτος η τύχη των αρχαιοτήτων Κρήτης θέλει ουσιαστικώς βελτιωθή» (Πλάτων 1948, 590), ατενίζοντας προφανώς το μέλλον αισιόδοξα μετά το τέλος του πολέμου.

Η ανοικοδόμηση της πόλης το 1948 ξεκίνησε με την επιτακτική ανάγκη επίλυσης των στεγαστικών αναγκών και την κατασκευή λαϊκών κατοικιών στη θέση Πευκάκια απέναντι από το 8ο δημοτικό Σχολείο στον Αϊ Γιάννη, για τους βομβόπληκτους (εικ. 50-51). Στην παλιά πόλη κατασκευάστηκε ένα ακόμη συγκρότημα λαϊκών κατοικιών στην περιοχή της Σπλάντζιας, νότια των νεωρίων, ενώ στη συμβολή των οδών Σήφακα και Δασκαλογιάννη ανεγέρθηκε το κτίριο της Υπηρεσίας Ανοικοδόμησης, που «πατά» πάνω στα ερείπια της μινωικής Κυδωνίας (εικ. 52-54). Πάνω στη βιασύνη για την απομάκρυνση των σωρών των ερειπίων και για την κατεδάφιση ετοιμόρροπων κτισμάτων, γκρεμίστηκε και η ανατολική πύλη του βυζαντινού τείχους παρόλη τη στατική της επάρκεια.

Εικ. 50: Δορυφορική εικόνα με τη θέση του συνοικισμού «Πευκάκια».

Εικ. 52: Δορυφορική εικόνα με την θέση των λαϊκών κατοικιών και της Υπηρεσίας Ανοικοδόμησης.

Εικ. 51: Άποψη του συνοικισμού «Πευκάκια»

Εικ. 53-54: Άποψη του συγκροτήματος λαϊκών κατοικιών και του κτιρίου της Υπηρεσίας Ανοικοδόμησης.

Έως το τέλος του εμφυλίου πολέμου το 1949 η πόλη προσπαθεί να βρει τους ρυθμούς ανάκαμψης μέσα στη φτώχεια και την ανέχεια. Οι προσπάθειες ανασυγκρότησης συνεχίστηκαν και τη δεκαετία του '50, χωρίς ουσιαστικό έλεγχο εκσκαφών. Ενδεικτικός της ένδειας γνώσης, είναι ο χαρακτηρισμός «far west» για την Δυτική Κρήτη που δίνει ο S. Hood στα μέσα της δεκαετίας του '60 (Hood 1965), ο οποίος προσλαμβάνει την αρχαιολογία της Κρήτης μέσα από το φίλτρο της Κνωσού και των υπολοίπων ανακτόρων κεντρικής και ανατολικής Κρήτης⁸. Τα τεκμήρια του σημαντικού αρχαιολογικού χώρου της Κυδωνίας ουσιαστικά ταυτίζονται με την μεταπολεμική δράση της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας.

Τις επόμενες δεκαετίες υπάρχουν λίγες αναφορές για ανασκαφές τάφων στην περιοχή γύρω από το μέγαρο των Δικαστηρίων. Στα τέλη της δεκαετίας του 1950, ξεκίνησαν συστηματικές έρευνες. Ο Νικόλαος Πλάτων, ως Έφορος Αρχαιοτήτων Κρήτης, την περίοδο 1938 -1962, ανέσκαψε, μεταξύ άλλων, στη θέση Μαζαλή, στη θέση του Ιερού Ναού των Αποστόλων Πέτρου και Παύλου, τμήμα του προϊστορικού νεκροταφείου των Χανίων, καθώς και τάφους ιστορικών χρόνων. (Πλάτων 1947· 1951· 1952· 1953· 1956· 1958· 1959, 376· 1961-62· Πλάτων και Δαβάρας 1960).

⁸ Την επισήμανση οφείλω στον καθ. Γ. Βαβουρανάκη.

Στις αρχές της δεκαετίας του '60, το αρχαιολογικό μουσείο μεταστεγάστηκε στο επιβλητικό καθολικό της Μονής του Αγίου Φραγκίσκου και ταυτόχρονα ξεκίνησε μια λαμπρή σελίδα για την προϊστορική αρχαιολογία της πόλης. Ο επιμελητής της Εφορείας Δυτικής Κρήτης, Γ. Τζεδάκις ξεκίνησε τη διερεύνηση στα οικόπεδα που περίμεναν την ανοικοδόμησή τους 20 χρόνια μετά τον σαρωτικό βομβαρδισμό στον λόφο Καστέλι, κατ' εφαρμογή του σχεδίου πόλης. Από τις πρώτες σωστικές ανασκαφικές τομές διαπιστώθηκε ότι ο πυρήνας της αρχαίας και βυζαντινής ακρόπολης, το Καστέλι, κρύβει τις επάλληλες φάσεις κατοίκησης των προϊστορικών χρόνων καθιστώντας αδιαμφισβήτητη την ταύτιση της θέσης με αυτήν της μινωικής Κυδωνίας. Το γεγονός αποτέλεσε τη κορύφωση σε μία σειρά διεργασιών που πολύ γρήγορα οδήγησαν στην κήρυξη της εντός τειχών πόλεως Χανίων ως ιστορικού διατηρητέου μνημείου, σύμφωνα με την υπ' αρ. 6478/26-7-1965 Υ.Α. (ΦΕΚ 523/Β/16-8-65), γεγονός που σταμάτησε τη λαίλαπα της «ανασυγκρότησης» διαφυλάττοντας για το μέλλον την παλιά πόλη (Πρωτοπαπαδάκη 2019β). Από τα τέλη της δεκαετίας του '60 ξεκίνησε υπό τη διεύθυνση του Γ. Τζεδάκι και του C. G. Styrenius (1970, 100-102) η συστηματική έρευνα στην πλατεία Αγίας Αικατερίνης στον λόφο Καστέλι, η οποία από το 2006 περιλαμβάνει το σύνολο του λόφου υπό τη διεύθυνση της Μ. Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη (εικ. 55).

Κατά τις επόμενες δεκαετίες η πόλη άλλαξε μορφή με τη ραγδαία ανοικοδόμηση πολυκατοικιών με βαθιές θεμελιώσεις που πήραν τη θέση των μονώροφων και διώροφων κατοικιών. Η ανασκαφική έρευνα υπήρξε εντατική λόγω της βελτιωμένης στελέχωσης της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας που επέτρεπε αυστηρότερο έλεγχο των εκσκαφών, αν και πάντοτε με σωστικού χαρακτήρα εργασίες. Οι διανοίξεις των κεντρικών οδών στο πλαίσιο δημόσιων έργων ύδρευσης, αποχέτευσης, ηλεκτροδότησης κυρίως στα τέλη της δεκαετίας του '90 έφεραν στο φως πλήθος αρχαιολογικών ευρημάτων που φωτίζουν τον χαρακτήρα των πόλεων- νεκροπόλεων (εικ. 56-59). Το 2011 κηρύχθηκε και οριοθετήθηκε ο αρχαιολογικός χώρος της πόλης των Χανίων, Περιφέρειας Κρήτης, με την υπ' αρ. πρωτ. ΥΠΠΟΤ/ΓΔΑΠΚ/ΑΡΧ/Α1/Φ43/ 85418/3811 Υ.Α. (ΦΕΚ 241/ ΤΑΑΠ/ 21/09/2011) επισφραγίζοντας και θεσμικά την διατήρηση του αρχαιολογικού τοπίου της πόλης, ενώ την επόμενη χρονιά εγκρίθηκε η οριοθέτηση Ζωνών Α' και Β' προστασίας του αρχαιολογικού χώρου της πόλης των Χανίων, με την υπ' αριθ. πρωτ. ΥΠΠΟΤ/ΓΔΑΠΚ/ΑΡΧ/Β1/Φ47/67503/ 2099π.έ./23.03.2012 Υ.Α. (ΦΕΚ 97/ΤΑΑΘΠ/ 28.03.2012).

Εικ. 55: Συστηματική ανασκαφή στην πλατεία της Αγίας Αικατερίνη. Άποψη από ΝΑ.

Εικ. 56: Οδός Δασκαλογιάννη 1997 (Ανδρεαδάκη – Βλαζάκη 2011, εικ. 13).

Εικ. 57: Οδός Κανεβάρο

Εικ. 58: Οδός Τζανακάκη (Ανδρεαδάκη–Βλαζάκη, 1998, πιν. 378γ).

Εικ. 59: Οδός Αποκορώνου (Ανδρεαδάκη–Βλαζάκη, 2011, εικ.62).

Λίγο πριν την αυγή μιας ακόμη νέας σελίδας στο αρχαιολογικό τοπίο της πόλης, ήτοι την έναρξη λειτουργίας του Νέου Αρχαιολογικού Μουσείου των Χανίων στο ιστορικό κέντρο της Χαλέπας, η ανιστόριση της αρχαιολογικής έρευνας της πόλης οδηγεί σε μία σκέψη: παρελθόν και παρόν συμπλέκονται διαμορφώνοντας το πλαίσιο του μέλλοντος. Η πολιτισμική μνήμη του σήμερα μπορεί εν τέλει να αποτελέσει τον αποφασιστικό παράγοντα διαμόρφωσης των ευνοϊκότερων επιλογών για το μέλλον.

2.2. Χάρτες

Η ύπαρξη ενός αρχαιολογικού χώρου στο ίδιο χωρικό πλαίσιο με αυτό ενός ενεργού οικισμού αποτελεί μια διαρκή πρόκληση για τον αρμόδιο φορέα διαχείρισης, την Αρχαιολογική Υπηρεσία. Το θέμα γίνεται ακόμη πιο εντατικό όταν ο ενεργός οικισμός είναι μια σύγχρονη πόλη που διαρκώς επεκτείνεται και μεταλλάσσεται προκειμένου να εξυπηρετήσει τις τρέχουσες ανάγκες της ζωής. Η περίπτωση της πόλης των Χανίων αποτελεί ένα από τα πολλά παραδείγματα του ελλαδικού χώρου. Η εικόνα του αρχαίου παρελθόντος διατηρείται σημειακά στον χώρο και η αναζήτηση της πληροφορίας γι' αυτό απαιτεί την βιβλιογραφική έρευνα όχι μόνο από τον αρχαιόφιλο αλλά κυρίως τον αρχαιολόγο που προσπαθεί να εντάξει το εκάστοτε εύρημα σωστικής ανασκαφής στο συναφές περιβάλλον του (context).

Ο χάρτης, εκτός από εργαλείο απαραίτητο στη χωρική εξερεύνηση μιας πόλης, μπορεί να είναι το ίδιο χρήσιμος και για την γεωγραφική και χρονική περιήγηση στο αστικό ιστορικό «τοπίο», μία όψη του οποίου αναδεικνύεται μέσα από τα μνημεία του.

Τα τελευταία χρόνια η τεχνολογία έχει φτάσει σε τέτοιο σημείο που πρακτικά ο καθένας μπορεί αν το θέλει να κουβαλά μαζί του οποιοδήποτε χάρτη της επιλογής του, είτε σε έντυπη είτε σε ψηφιακή μορφή -ειδικά οι ψηφιακοί διαδραστικοί χάρτες κατασκευάζονται και διαχέονται με αυξανόμενους ρυθμούς, χάρις και στην διευρυμένη πρόσβαση σε ψηφιακά περιβάλλοντα καθημερινής χρήσης (φορητούς υπολογιστές, tablets, κινητά τηλέφωνα). Στον τομέα του πολιτισμού, της εκπαίδευσης αλλά και του τουρισμού, τέτοιου είδους χάρτες αποτελούν χρήσιμα εργαλεία.

Η διασπορά και η θέαση αρχαιοτήτων μέσα στην έκταση του γεωχώρου προσφέρει καλύτερη εποπτεία και ως εκ τούτου καλύτερη γνώση και κατανόηση των παρελθοντικών υλικών καταλοίπων (Κουσουλάκου και Τουτζιάρης 2016, 263). Η ανάγκη λοιπόν δημιουργίας χάρτη με δηλωτικά σημεία των θέσεων των αρχαιοτήτων έχει προκύψει από νωρίς και απαιτεί ανά τακτά διαστήματα την επικαιροποίησή του (Janzen 1951· Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη 2011, εικ. 2,50· Τζανακάκη 2016, χάρτης 2-7· Πρωτοπαπαδάκη 2019β).

Τα τελευταία χρόνια η τεχνολογία χρησιμοποιείται στον τομέα του πολιτισμού με διαδραστικούς χάρτες είτε με τη μορφή εφαρμογών, είτε με τη μορφή διαδικτυακών ιστοσελίδων με εύκολη πρόσβαση σε ιδιωτικά ή δημόσια ψηφιακά περιβάλλοντα (φορητούς υπολογιστές, tablets, κινητά τηλέφωνα ή και πολυμεσικές εφαρμογές μουσειακών χώρων). Ενδεικτικά αναφέρεται ο χάρτης του ΥΠΠΟΑ: Κόμβος Οδυσσέας, Πολιτιστικός χάρτης της Ελλάδας και σε τοπικό επίπεδο ο διαδραστικός χάρτης του δήμου Χανίων για τα μνημεία⁹, ενώ ένας συναφής ως προς το θέμα της εργασίας χάρτης είναι αυτός του αποθετηρίου και χαρτογράφησης των αρχαιολογικών ευρημάτων του Παρισιού που αξιοποιεί το σχετικό αρχειακό υλικό ήδη από τις αρχές του 19^{ου} αι.¹⁰ Στο πλαίσιο λοιπόν της έρευνας για την αναζήτηση της «βιογραφίας» της πόλης στο υποκεφάλαιο που ακολουθεί και δεδομένης της έλλειψης τεχνογνωσίας επί του θέματος,

⁹ προσβάσιμοι στους ιστότοπους : <http://odysseus.culture.gr/a/map/gmaps.jsp> και <http://www.chaniahistory.gr> αντίστοιχα.

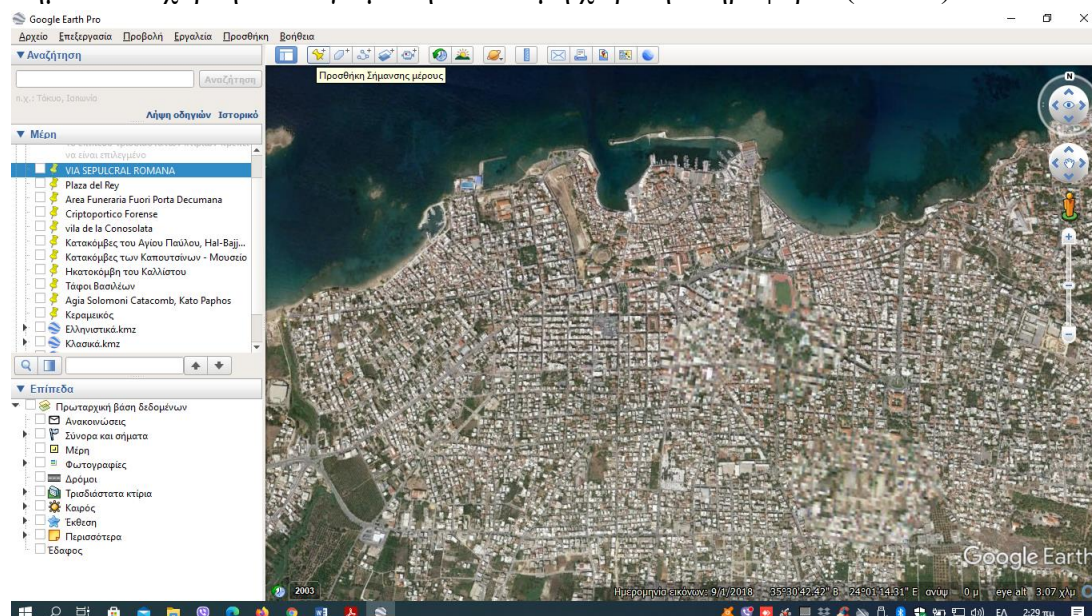
¹⁰ Ο χάρτης προσβάσιμος στον ιστότοπο <https://geoapps.huma-num.fr/adws/app/a031b266-40f4-11e9-8252-9bef4db631c3/>

διερευνήθηκε η περίπτωση της δημιουργίας ενός ψηφιακού χάρτη στο υπόβαθρο της δορυφορικής απεικόνισης της σύγχρονης πόλης των Χανίων, όπως αυτό διατίθεται από την ψηφιακή πλατφόρμα Google Earth¹¹. Φιλοδοξία του εγχειρήματος είναι η δημιουργία ενός χαρτογραφικού περιβάλλοντος που πέρα από τη σημειακή αναφορά για τη θέση των αρχαιοτήτων, να παρέχει την πρωτογενή πληροφορία όπως αυτή αντλείται από τις δημοσιευμένες εκθέσεις κυρίως του Αρχαιολογικού Δελτίου προκειμένου να χρησιμοποιηθεί ως γρήγορο και εύχρηστο εργαλείο αποδελτίωσης κυρίως για τους αρχαιολόγους πεδίου της πόλης των Χανίων.

Βασικός παράγοντας που συνετέλεσε στο εγχείρημα ήταν η ελεύθερη διάθεση από το ιδρυματικό αποθετήριο του πανεπιστήμιο Θεσσαλίας των περισσότερων από τους πολυπληθείς τόμους του ΑΔ σε ψηφιακή μορφή με τη μορφή επεξεργάσιμων αρχείων.pdf.

Τα βήματα που ακολουθήθηκαν στη συνέχεια ήταν απλά καθοδηγούμενα από τα διαθέσιμα εργαλεία της πλατφόρμας και παρουσιάζονται συνοπτικά παρακάτω:

Βήμα 1: Μέσω του εργαλείου «προσθήκη σήμανσης μέρους» τοποθετήθηκαν σημεία στο χάρτη ανάλογα με τη διαθέσιμη χωρική πληροφορία (εικ. 60).

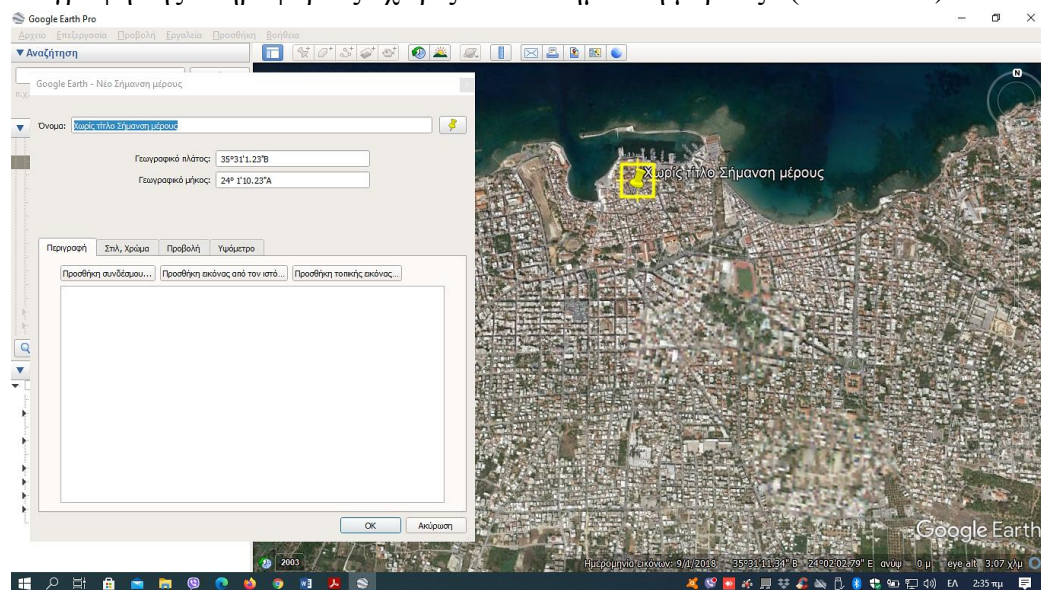
Εικόνα 60.

Βήμα 2: Στο αναδυόμενο παράθυρο του κάθε σημείου και στην καρτέλα της περιγραφής έγινε επικόλληση της αρχαιολογικής αναφοράς όπως αυτολεξεί έχει αντιγραφεί από το ΑΔ με μόνη προσθήκη αυτή της βιβλιογραφικής παραπομπής. Για να

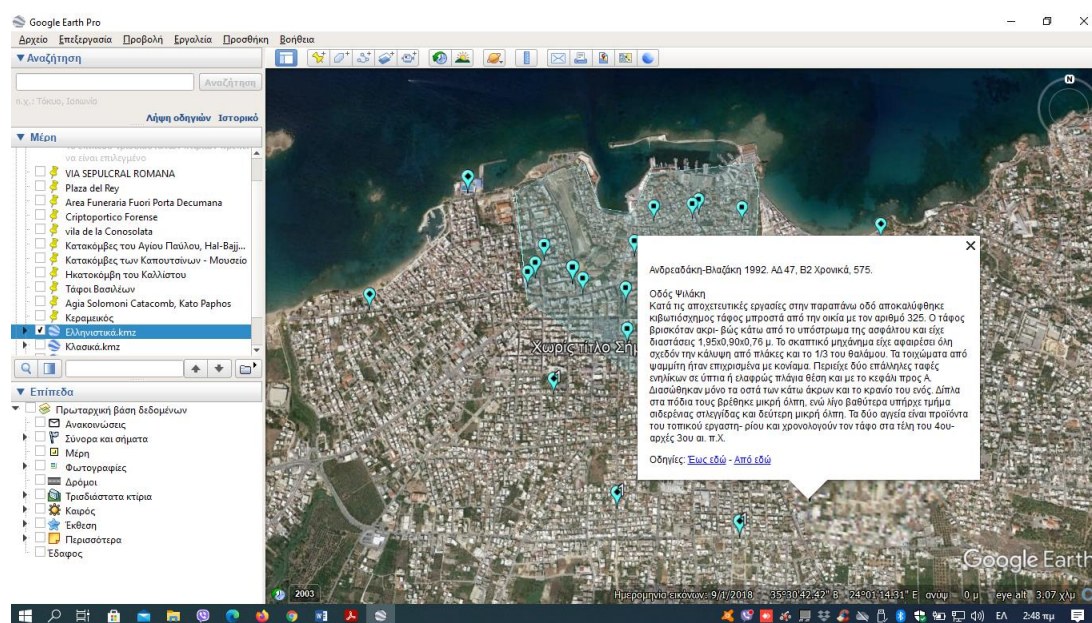
¹¹ Google Earth ονομάζεται το πρόγραμμα γραφικής απεικόνισης της Γης το οποίο είναι διαθέσιμο στο Διαδίκτυο. Κατασκευάστηκε από την εταιρεία Keyhole Inc. με το όνομα Earth Viewer 3D. Όταν η εταιρεία αγοράστηκε από την Google το 2004, πήρε το σημερινό του όνομα.

Το πρόγραμμα συνθέτει εικόνες και πληροφορίες από δορυφορικές φωτογραφίες, αεροφωτογραφίες, στοιχεία GIS και από πολλές πηγές σε επάλληλα στρώματα (που τα ονομάζει «επίπεδα» - στα αγγλικά levels), με σημαντική ευκολία χρήσης. Τα επίπεδα αυτά έχουν αφενός πληροφορίες που εισήγαγε η Google όπως πληροφορίες χάρτη με ονομασίες δρόμων ("Δρόμοι"), πληροφορίες για τον καιρό αλλά και πολλές άλλες πληροφορίες που προσθέτουν οι χρήστες του συστήματος όπως τρισδιάστατα κτίρια για αρκετές περιοχές / πόλεις του κόσμου με εργαλεία όπως τον Δημιουργό Κτιρίων, φωτογραφίες, τοπικές πληροφορίες. https://el.wikipedia.org/wiki/Google_Earth

διατηρήσει ο χάρτης τη σημειακή μορφή του, δεν δόθηκε «όνομα» στα σημεία με τη διαγραφή της πληροφορίας «χωρίς τίτλο: Σήμανση μέρους» (Εικ. 61-62)

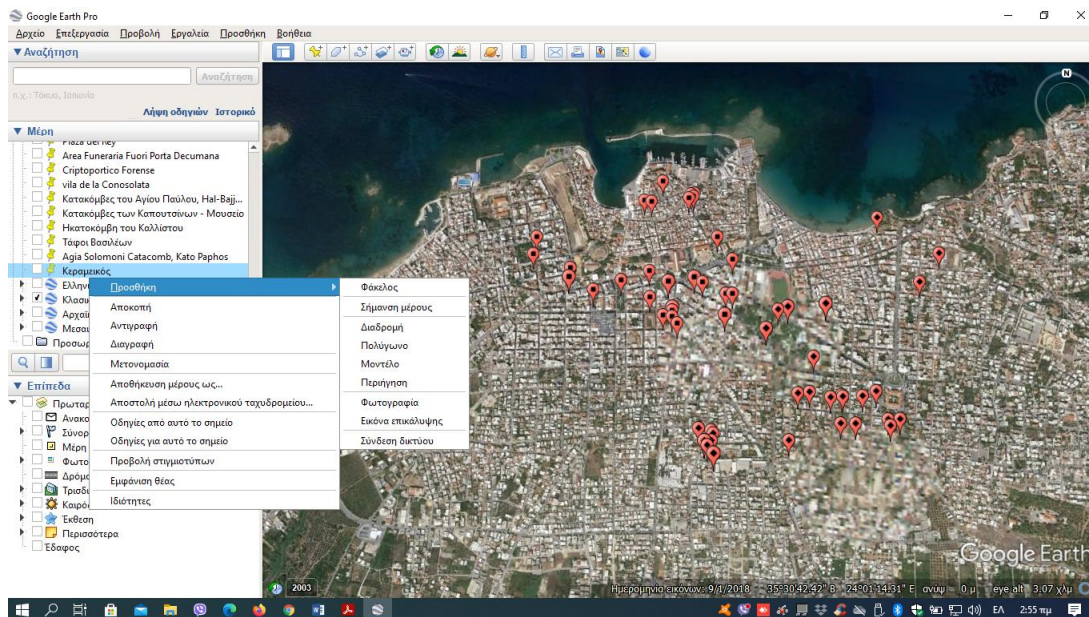

Εικόνα 61.

Εικόνα 62.

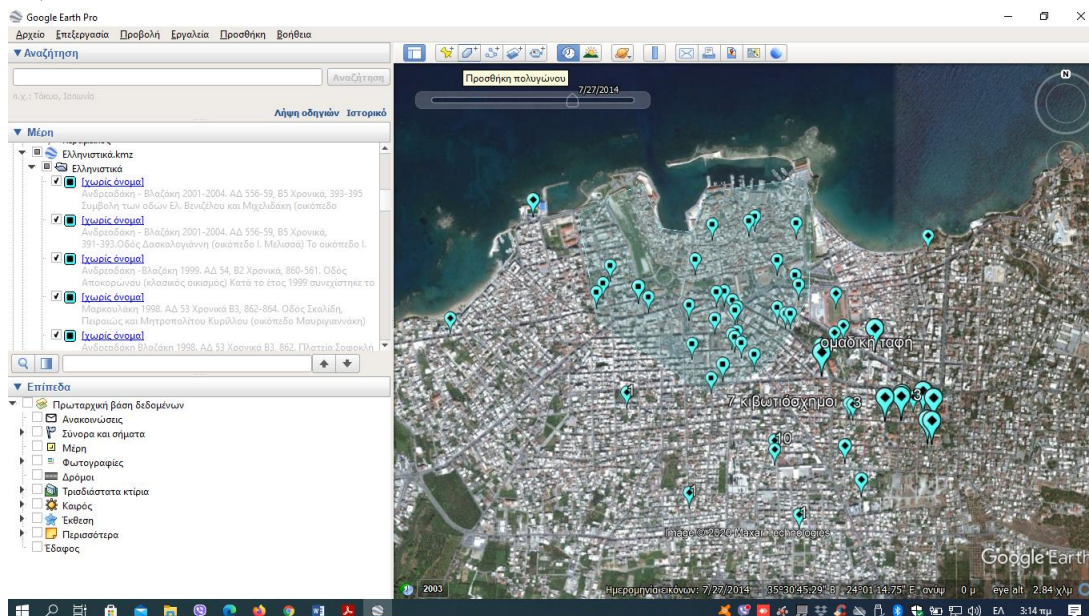
Βήμα 3: Το πρόβλημα των επάλληλων χρονολογικών φάσεων και της διαμόρφωσης εν τέλει επιμέρους χαρτών που απεικονίζουν τις διαφορετικές περιόδους επιλύθηκε με τη δημιουργία επιμέρους φακέλων και διαφορετικών χρωματισμών για κάθε περίοδο. Ενώ η σήμανση της πόλης – νεκρόπολης ορίστηκε με μερική τροποποίηση του εικονιδίου σήμανσης. Έτσι τα οικιστικά δηλώνονται με τετράγωνη σήμανση ενώ τα ταφικά με ρόμβο (Εικ. 63).

Εικόνα 63

Βήμα 4: Διαμορφώθηκαν έτσι επτά φάκελοι κατά χρονολογική σειρά: προανακτορικά- ΥΜΙΠ¹² –γεωμετρικά – αρχαϊκά – κλασικά- ελληνιστικά – ρωμαϊκά, που σε κάθε σήμανση εμπεριέχει ολόκληρη η αυτολεξεί αναφορά, χωρίς να απομονώνεται η σχετική χρονολογικά πληροφορία και να διασφαλίζεται η ασφαλής μεταφορά της.

Βήμα 5: Για τον διαχωρισμό τέλος της πόλης – νεκρόπολης τοποθετήθηκε συμβατικά μία πολυγωνική γραμμή στον αντίστοιχο χρωματισμό για κάθε περίοδο (εικ. 64).

Εικόνα 64

¹² Η δημιουργία χάρτη για τη νεοανακτορική περίοδο κρίθηκε άσκοπη, γιατί τα οικιστικά στρώματα «συμπίπτουν» με αυτά της τελικής ανακτορικής ενώ δεν έχουν εντοπιστεί ταφικά ευρήματα της περιόδου.

Τα επιμέρους στοιχεία του κάθε φακέλου ή των φακέλων συνολικά, μπορούν να ενεργοποιηθούν ή αποκρυφτούν από τον χάρτη ανάλογα με το επίπεδο της αναζήτησης, ενώ η πληροφορία εν γένει μπορεί να τροποποιηθεί, και κυρίως να εμπλουτιστεί.

2.3. Η βιογραφία της πόλης

Η πόλη των Χανίων ανήκει στην κατηγορία των παλαιών πόλεων της Μεσογείου με τις επάλληλες εγγραφές στον χρόνο που προσδίδουν στον τόπο, μοναδική οντότητα και φυσιογνωμία. Η προνομιακή γεωγραφική της θέση, το ήπιο ανάγλυφο με την γόνιμη πεδιάδα και το άφθονο νερό και κυρίως η άμεση επαφή της με τη θάλασσα αποτέλεσαν τις περιβαλλοντικές συνθήκες για την επιλογή του τόπου από τον άνθρωπο. Ο βίος, άλλοτε πολυπληθής και άλλοτε λιγότερο, αποτυπώνεται στο υπόστρωμα της πόλης, με κάποιες σελίδες πυκνογραμμένες, πλούσιες σε εικόνες και τεκμήρια κι άλλες αραιές, με αχνές σκιαγραφήσεις. Δεν λείπουν ωστόσο και οι κενές, χωρίς γραφή, χωρίς εικόνα, που θέτουν ερωτήματα στον βιογράφο, τον ερευνητή του παρελθόντος και συνάμα πυροδοτούν τη φλόγα της αναζήτησης. Στο κεφάλαιο που ακολουθεί θα επιχειρηθεί η ανασκόπηση της βιογραφίας της πόλης με βάση τα κατάλοιπα του υλικού πολιτισμού της, τεκμήρια άλλοτε μνημειώδη και άλλοτε λιγότερο μνημειακά, έργα της καθημερινής ζωής των ανθρώπων. Στον αντίποδα της ζωής, ο θάνατος αποτελεί συχνά τη μόνη διαθέσιμη πληροφορία για μία περίοδο. Η αναζήτηση λοιπόν των ενδείξεων της «άλλης» πόλης, δίνει την ιδιαίτερη απόχρωση στη γραφή.

Ο Foucault στην *Αρχαιολογία της γνώσης* (2017[1969]) αναφερόμενος στα ίχνη του παρελθόντος σημειώνει: «*Η ιστορία, στην παραδοσιακή της μορφή, επιχειρούσε, τα μνημεία του παρελθόντος, να τα μεταμορφώσει σε τεκμήρια και να αναγκάσει αυτά τα ίχνη να μιλήσουν. Τα τελευταία, από μόνα τους, συχνά δεν είναι καθόλου λεκτικά, ή λένε σιωπηλά άλλο πράγμα από εκείνο που λένε. Στις μέρες μας, ιστορία είναι αυτό που μεταμορφώνει τα τεκμήρια σε μνημεία, και, εκεί που αποκρυπτογραφούσαμε τα ίχνη που άφησαν οι άνθρωποι, εκεί που προσπαθούσαμε να αναγνωρίσουμε στο κενό τι ήταν αυτά τα ίχνη, ξετυλίγεται μια μάζα στοιχείων τα οποία στο εξής πρέπει να απομονωθούν, να ομαδοποιηθούν, να καταστούν προσήκοντα, να συσχετισθούν, να συσταθούν σε σύνολα*» (στο Le Goff 1998, 241). Η περιοδολόγηση λοιπόν στην απόπειρα καταγραφής της βιογραφίας της πόλης αποτελεί απαραίτητο εργαλείο προκειμένου τα ίχνη να καταστούν προσήκοντα. Οι χρονολογικές περίοδοι και οι χαρακτηρισμοί που θα αναφερθούν, ακολουθούν το παρακάτω χρονολόγιο¹³:

4500-3000 π.Χ.	Τελική Νεολιθική	ΕΠΟΧΗ ΛΙΘΟΥ
3000-2700 π.Χ.	Πρωτομινωική Ι	ΕΠΟΧΗ ΧΑΛΚΟΥ Προανακτορική περίοδος
2700-2200 π.Χ.	Πρωτομινωική ΙΙ	
2200-2000 π.Χ.	Πρωτομινωική ΙΙΙ	
2000-1900 π.Χ.	Μεσομινωική ΙΑ	

¹³ Ο χρονολογικός πίνακας αντλήθηκε από τον κατάλογο της έκθεσης ΚΡΗΤΗ. Αναδυόμενες πόλεις: Απτέρα – Ελεύθερνα- Κνωσός (Σταμπολίδης & Παπαδοπούλου 2018, 373), με μικρή διαφοροποίηση για τη λήξη της τελικής νεολιθικής περιόδου κατά Tomkins, 2007, 12, πιν.Ι.Ι..

1900-1800 π.Χ.	Μεσομινωική IB	Παλαιοανακτορική περίοδος
1800-1700 π.Χ.	Μεσομινωική II	
1700-1600 π.Χ.	Μεσομινωική III	Νεοανακτορική περίοδος
1600-1450 π.Χ.	Υστερομινωική I ¹⁴	
1450-1400 π.Χ.	Υστερομινωική II	Τελική Ανακτορική περίοδος
1400-1300 π.Χ.	Υστερομινωική IIIA	
1300-1200 π.Χ.	Υστερομινωική IIIB	
1200-1070 π.Χ.	Υστερομινωική IIIC	Μετανακτορική περίοδος
1070-970 π.Χ.	Υπομινωική	
970-810 π.Χ.	Πρωτογεωμετρική	ΕΠΟΧΗ ΣΙΔΗΡΟΥ Γεωμετρική περίοδος
810-710 π.Χ.	Γεωμετρική	
710-700 π.Χ.	Μεταβατική	
700-630 π.Χ.	Πρωτοαρχαϊκή	Ανατολίζουσα περίοδος
630-490/480 π.Χ.	Αρχαϊκή περίοδος	
490/480-323 π.Χ.	Κλασική περίοδος	
323-67 π.Χ.	Ελληνιστική περίοδος	
67π.Χ. - 324 μ.Χ.	Ρωμαϊκή περίοδος	Ρωμαϊκοί χρόνοι
324- 826/8	Πρώτη Βυζαντινή	Βυζαντινοί – Μεσαιωνικοί χρόνοι
826/8-961	Αραβοκρατία	
961-1204	Δεύτερη Βυζαντινή	
1204 (1211)-1645	Βενετοκρατία	
1645-1896	Οθωμανική	Νεότεροι χρόνοι
1896-1913	Κρητική Πολιτεία	
1913	Ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα	

¹⁴ Το 1450 π.Χ. είναι η ευρέως αποδεκτή συμβατική χρονολόγηση, χωρίς να λαμβάνεται εδώ υπόψη η προβληματική της έκρηξης της Θήρας. Με βάση τις τελευταίες ραδιοχρονολογήσεις της Θηρασίας, είναι 1550 π.Χ.

2.3.1. Τελική νεολιθική περίοδος (4500-3000 π.Χ.)

Στα Χανιά οι πρώτες ενδείξεις διαπιστώνονται στον λόφο Καστέλι της Παλιάς Πόλης Χανίων. Ο χαμηλός λόφος δίπλα στη θάλασσα με την άριστη εποπτεία τόσο της θάλασσας του βορρά, όσο του κάμπου στα νότια, έμελλε στο εξής να αποτελέσει το πυρήνα της κατοίκησης που φτάνει ως τις μέρες μας. (Τζεδάκις 1965, 568). Οι ενδείξεις για την κατοίκηση στον προϊστορικό οικισμό της πόλης Χανίων στους νεολιθικούς χρόνους είναι λίγες καθώς τα κατάλοιπα της περιόδου διατηρούνται σπάνια κάτω από τις επιχώσεις των μεταγενέστερων φάσεων κατοίκησης. Εξαίρεση αποτελούν τα κυλινδρικά ορύγματα που εντοπίστηκαν λαξευμένα στην επιφάνεια του βράχου στην κορυφή του λόφου Καστέλλι. Τα ορύγματα, που βρέθηκαν σφραγισμένα με χώμα για την προετοιμασία του χώρου σε μεταγενέστερη φάση κατοίκησης, ταυτίζονται με οπές πασσαλόπηκτων κτιρίων κατά το παράδειγμα άλλων αιγαιακών εγκαταστάσεων όπως αυτός στην Κολώνα της Αίγινας (εικ. 65-66). Στη

Εικόνα 65: Δορυφορική εικόνα με τη θέση της ανασκαφής.

Εικόνα 66: Οπές πασσαλόπηκτων κτιρίων εν μέρει καλυμμένα από τη μεταγενέστερη κατοίκηση. Πηγή: αρχείο ΕΦΑΧΑ.

λιγοστή κεραμική που εντοπίστηκε και χρονολογείται στην τελική νεολιθική περίοδο, θραύσματα από χρηστικά αγγεία μαρτυρούν τόσο τις εξωκρητικές σχέσεις της εγκατάστασης, όσο τις σχέσεις με το εσωτερικό του νησιού και την Κεντρική Κρήτη. (Ανδρεαδάκη – Βλαζάκη 2001-2004α, 388-390· 2011, 92· Πρωτοπαπαδάκη 2017).

Δεν υπάρχουν ενδείξεις για ταφές της περιόδου της πόλης αν και σε σπήλαια έχουν επισημανθεί ταφικά που χρονολογούνται

στην αρχαιότερη νεολιθική περίοδο (Τζεδάκις 1981, 395-396).

2.3.2. Προανακτορική περίοδος (3000-1900 π.Χ.)

Εικόνα 67: Δορυφορική εικόνα με τις θέσεις εντοπισμού αρχαιοτήτων προανακτορικών χρόνων. Με κόκκινο δηλώνεται η θέση του ταφικού πίθου.

Από τα μέσα της 3^{ης} χιλιετίας, η πληθυσμιακή αύξηση και οικονομική άνθηση στον προανακτορικό οικισμό των Χανίων καταδεικνύεται στον λόφο Καστέλι. Στις δοκιμαστικές τομές κάτω από τα επάλληλα στρώματα κατοίκησης των μεταγενέστερων χρόνων αποκαλύπτεται πυκνό οικιστικό συγκρότημα με επιχρισμένους τοίχους και φροντισμένα δάπεδα. (Hallager και Tzedakis 1982, 24· Nodarou 2011, 9). Ένας εργαστηριακός χώρος επεξεργασίας εργαλείων οψιανού σε συνδυασμό με την παρουσία σφραγισμάτων καταδεικνύει τα Χανιά ως κέντρο εισαγωγής και επεξεργασίας πρώτων υλών με την ύπαρξη ενός αρχικού συστήματος ελέγχου και οργάνωσης της παραγωγής.

(Tzedakis και Hallager 1983, 7· Hallager και Tzedakis 1988, 17· Vlasaki και Hallager 1995, 258). Οι εξωτερικές επαφές του οικισμού με το νότιο Αιγαίο παρουσιάζουν σημαντικές ιδιαιτερότητες που καθιστούν την εγκατάσταση, διακριτή σε σχέση με την υπόλοιπη Κρήτη διατηρώντας επαφές κυρίως με την Πελοπόννησο με ενδιάμεσο σταθμό τα Κύθηρα, όπου τα κεραμικά ευρήματα παρουσιάζουν κοινή εξέλιξη καθ' όλη τη διάρκεια της περιόδου. Λιγοστά τέλος ευρήματα αποδεικνύουν πιο μακρινά δίκτυα επικοινωνίας με πολιτισμούς της Εγγύς Ανατολής. (Ανδρεαδάκη – Βλαζάκη 2011, 92-93). Ο πυρήνας του οικισμού φαίνεται ότι οργανώνεται στον λόφο Καστέλι και στη Σπλάντζια στα ΝΑ του¹⁵, ωστόσο στα κατώτερα στρώματα των σωστικών ανασκαφών της σύγχρονης πόλης, σε μεγάλη έκταση νότια του λοφου, εντοπίζεται κεραμική αλλά και λιγοστά αρχιτεκτονικά λείψανα. (εικ. 67-68)¹⁶.

Εικόνα 68: Τμήμα ΜΜΙΑ κτιρίου στα νότια του τείχους, Πρωτοπαπαδάκη 2009, σελ. 56.

¹⁵ Κεραμική προανακτορικής περιόδου έχει εντοπιστεί σχεδόν σε όλες τις ανασκαφές του λόφου Καστελιού και της Σπλάντζιας. Η ύπαρξη ή μη αρχιτεκτονικών καταλοίπων διαπιστώνεται μόνο στις περιπτώσεις που δεν διατηρούνται αρχιτεκτονικά ευρήματα των μεταγενέστερων φάσεων.

¹⁶ Για τις βιβλιογραφικές παραπομπές βλ.: Τζεδάκις 1977, 326-329· Τσιτοπούλου 1981, 396-39· Μαρκουλάκη 1983, 361-362· Ανδρεαδάκη - Βλαζάκη 1994, 717-719· 1998, 862-864· 2001-2004, 391-395· Νινιού-Κινδελή και Δροσινού 1992, 574· Νινιού-Κινδελή και Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη και Μαρκουλάκη 1988, 545-549· 1989/90· Πρωτοπαπαδάκη 2009, 56-61· Τζανακάκη 2011, 944-946.

Εικόνα 69: Οι ταφικοί πίθοι που ανέσκαψε ο Θεοφανείδης, από τους οποίους μόνον ο μεσαίος θεωρείται ΜΜΙΑ ενώ οι λοιποί αρχαϊκοί, Θεοφανείδης 1948-49, 17, εικ. 26.

Το μοναδικό ταφικό εύρημα που έχει εντοπιστεί μέχρι στιγμής φαίνεται ότι αντιστοιχεί στο τέλος της περιόδου, κατά την ΜΜΙΑ φάση, σύμφωνα με την Ανδρεαδάκη – Βλαζάκη (Andreadaki-Vlasaki 1997, 489) και όχι στη ΜΜ ΙΙΙ όπως είχε αρχικά θεωρήσει ο ανασκαφέας (Θεοφανείδης 1948-1949, 16-18) ή ΥΜ Ι (Godart και Tzedakis 1992, 51-52). Πρόκειται για μία πιθοταφή που εντοπίστηκε το 1938 στα ανατολικά του Σταδίου (στην οδό Νικ. Φωκά) κοντά σε αρχαϊκές πιθοταφές (εικ.69). Ο πίθος ήταν τοποθετημένος πάνω στην άμμο και εμπεριείχε τον νεκρό. Μία πλάκα

έφραζε το στόμιο του. Ένα αγγείο βρέθηκε δίπλα στον πίθο δηλωτικό της χρονολόγησής του.

2.3.3. Παλαιοανακτορική περίοδος (1900 -1700 π.Χ.)

Στις αρχές της 2^{ης} χιλιετίας η αστικοποίηση των αλλοτινών προανακτορικών κέντρων, η εντατικοποίηση της παραγωγής και του εμπορίου οδήγησε στην ανάδειξη ηγετικών ομάδων και τη συνακόλουθη ίδρυση των πρώτων ανακτόρων γύρω στα 1900 π.Χ. Τα μεγαλύτερα συγκεντρώνονται στην κεντρική Κρήτη: Κνωσός, Φαιστός, Μάλια. Στην ανατολική Κρήτη ιδρύεται ο Πετράς στην Παλαιοανακτορική περίοδο και αργότερα η Ζάκρος. Ο συγκεντρωτικός χαρακτήρας του νέου πολιτικού–οικονομικού αλλά και θρησκευτικού μοντέλου διοίκησης αντικατοπτρίζεται στη σύνθετη αρχιτεκτονική δομή των ανακτόρων που στεγάζουν πλήθος δράσεων και λειτουργιών. Στα Χανιά ο οικισμός στο Καστέλλι Χανίων είναι αυτός που μετεξελίσσεται στο ισχυρό αστικό κέντρο της δυτικής Κρήτης. Τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα της περιόδου ωστόσο είναι περιορισμένα κυρίως γιατί καταστράφηκαν κατά την θεμελίωση της επόμενης περιόδου. Η διατήρηση εξάλλου των επικαλυπτομένων υστερότερων οικοδομικών φάσεων καθιστά ακόμη πιο δύσκολη την ανάγνωσή τους (εικ. 70). Η περίοδος κλείνει εξαιτίας μιας ξαφνικής καταστροφής που λαμβάνει χώρα γύρω στο 1700 π.Χ. η οποία πιστοποιείται και στο υπόλοιπο τμήμα του νησιού (Ανδρεαδάκη–Βλαζάκη 2011, 94· Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη και Τζεδάκις και Hallager 2005, 1004-1011). Από τη μάλλον αυτή δυσανάγνωστη σελίδα της προϊστορίας απουσιάζουν τα ταφικά ευρήματα.

Εικόνα 70: Λείψανα παλαιοανακτορικού κτιρίου στην οδό Κανεβάρο 15-17, Ανδρεαδάκη – Βλαζάκη 2009, σελ.46, εικ. 3.

2.3.4. Νεοανακτορική περίοδος (1700-1450 π.Χ.)

Η περίοδος ακμής του μινωικού πολιτισμού εντυπωμένη στο φαντασιακό του δυτικού κόσμου από τον πλέον γνωστό αρχαιολογικό χώρο της Κνωσού, αποτελεί ταυτόχρονα μία από τις λαμπρότερες σελίδες της αρχιτεκτονικής ιστορίας των Χανίων αν και η εικόνα των αρχιτεκτονικών δομών είναι σαφώς θραυσματική, «αποψιλωμένη», από τα θεμέλια των υστερότερων κατοικήσεων (εικ. 71).

Εικόνα 71: Δορυφορική εικόνα με τις θέσεις εντοπισμού αρχαιοτήτων νεοανακτορικών χρόνων.

τμήμα της πόλης των νεοανακτορικών χρόνων που αντιστοιχεί σε τέσσερες μεγαλοαστικές οικίες. Κατασκευασμένες μετά από προσεκτικό αρχιτεκτονικό σχεδιασμό, έχουν προσανατολισμό ΝΑ- ΒΔ, και διαχωρίζονται με πλακόστρωτους δρόμους που διατρέχονται από αγωγούς όμβριων και διαπλάτνονται σε σημεία για την διαμόρφωση πλατειών. Η μνημειακότητα των κατασκευών αποτυπώνεται στην επιμελημένη λαξευτή τοιχοποιία των εξωτερικών όψεων, με «κρυμμένα» τεκτονικά σημεία, ένδειξη του υψηλού γνωσιακού επιπέδου των κατασκευαστών. Οι τρεις από τις οικίες σώζονται τμηματικά, μια και η πλήρης αποκάλυψη τους θα απαιτούσε τη διάνοιξη του χώρου, την κατάργηση σύγχρονων οδών και κατοικιών (εικ. 55). Η οικία Ι, είναι

η μόνη που έχει αποκαλυφθεί πλήρως καταλαμβάνοντας έκταση 225 τ.μ, φέρει τα καινοτόμα διακριτικά της μινωικής αρχιτεκτονικής οργάνωσης: μνημειώδη εξωτερική είσοδο, πολύθυρες αίθουσες που καταλήγουν σε αίθριο, χώροι προετοιμασίας γευμάτων, αποθήκευσης αλλά και εργαστηριακοί όπως συνάγεται από την εύρεση υφαντικών βαρών, αναπτύσσονται μέσω διαδρόμων στο ισόγειο του κτιρίου.

Τα δάπεδα άλλοτε πλακόστρωτα και άλλοτε χωμάτινα, φέρουν υπόσκαφους αγωγούς για την απομάκρυνση των

Όλα τα νεωτερικά στοιχεία της περιόδου, που συνοψίζονται στην μονοκεντρική άσκηση της πολιτικής και θρησκευτικής εξουσίας και την αυστηρή, ανακτορικά ελεγχόμενη οργάνωση της παραγωγής και διακίνησης προϊόντων, έχουν εντοπιστεί στο Καστέλλι και στην Σπλάντζια αποτυπωμένα στην αρχιτεκτονική άλλα και τα κινητά ευρήματα. Στην πλατεία της Αγίας Αικατερίνης παρά την κορυφή του λόφου σε έκταση περί τα 600 τ. μ. απλώνεται

Εικόνα 72: Το «σφράγισμα του Δεσπότη», Ανδρεαδάκη –Βλαζάκη, 2009, σελ.41, εικ 16^α.

λυμάτων στο κεντρικό εξωτερικό δίκτυο. Η ανάπτυξη των ιδιωτικών δωματίων του σπιτιού στον δεύτερο όροφο συνάγεται τόσο από την ύπαρξη κλιμακοστασίου, όσο και από τα ευρήματα του στρώματος καταστροφής που σφράγισε τον χώρο. (Hallager - Tzedakis 1982, 21-30· 1986, 11- 26· 1988, 30- 35· Ανδρεαδάκη- Βλαζάκη 2009, 32-43). Τη φωτογραφική απεικόνιση της πόλης στη θέασή της από το βορρά, διατήρησε το μοναδικό σφράγισμα του Ηγεμόνα (εικ 72), αποτύπωμα στον ευτελή πηλό ενός προφανώς πολύτιμου τέχνηργου, της σφραγίδας ενός χρυσού δακτυλιδιού που θα αναλογούσε σε ένα ηγεμόνα (Hallager 1985b).

Το δεύτερο σημαντικό σημείο στην ανακτορική οργάνωση, ο συγκεντρωτικός χαρακτήρας του ελέγχου της παραγωγής και διακίνησης προϊόντων και των ανθρώπων ως παραγωγικών μονάδων, υποστηρίζεται από την ανάπτυξη ενός σύνθετου γραφειοκρατικού συστήματος που πλαισιώνεται από κείμενα γραμμένα σε δύο συστήματα γραφών, ιερογλυφικής και γραμμικής Α' γραφής. Το διοικητικό αρχείο των

Εικόνα 73: Απόσπασμα χάρτη με τις θέσεις που έχουν εντοπιστεί πινακίδες γραμμικής Α' γραφής και σφραγίσματα, Andreadaki-Vlaziaki -Hallager 2007, 7, fig.1.

Χανίων εντοπίζεται στα ΝΔ της πλατείας της Αγίας Αικατερίνης, στην οδό Κατρέ 10. Το 1972 σε σωστική ανασκαφή εντοπίστηκαν μέσα σε παχύ στρώμα καταστροφής από φωτιά, 99 πινακίδες γραμμικής Α' γραφής, 122 πήλινα δισκία και 22 πρισματικά σφραγίσματα καθιστώντας το αρχείο το 2ο μεγαλύτερο των μινωικών κέντρων (εικ. 73) (Παπαποστόλου 1977· Παπαποστόλου κ.α. 1976· Hallager 1985a, 146-147).

Ο ισχυρός θρησκευτικός πόλος του συνεκτικά δομημένου κράτους, όπως αποτυπώνεται στη μινωική αρχιτεκτονική είναι καταφανής στα ευρήματα της Σπλάντζιας στα ΝΑ της Αγίας Αικατερίνης. Σε έκταση 750 τ.μ. που καταλαμβάνει το νότιο τμήμα της οδού Δασκαλογιάννη και στα όμορα προς δυσμάς οικόπεδα έχει εντοπιστεί συγκρότημα με πυκνό δίκτυο αιθουσών γύρω από μια κατάγραφο δεξαμενή καθαρμών, τον βυθισμένο μικρό χώρο που θεωρείται το κατεξοχήν σημείο τελετουργικής μύησης, εξαγνισμού, συμβολικής κατάβασης στη γη στη μινωική θρησκευτική αρχιτεκτονική. Ο χώρος αυτός προσβάσιμος μόνο από λίγους, συνδέεται με το αντίμετρο του: ανοιχτούς χώρους, ικανούς να υποδεχτούν πλήθος κόσμου. Πολύθυρες αίθουσες, φωταγωγοί, μεγάλη αυλή, λίθινη υπαίθρια εξέδρα, χώρος πυράς με σφάγια και εσχάρα-βόθρο, πληθώρα κυπέλλων, καθώς και σειρά υπόγειων δωματίων εντοπίστηκαν στα ανατολικά του αδύτου. (Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη 1988, 56-76· 1997α, 1004-1008· Νινιού-Κινδελή 1989, 449-451)¹⁷.

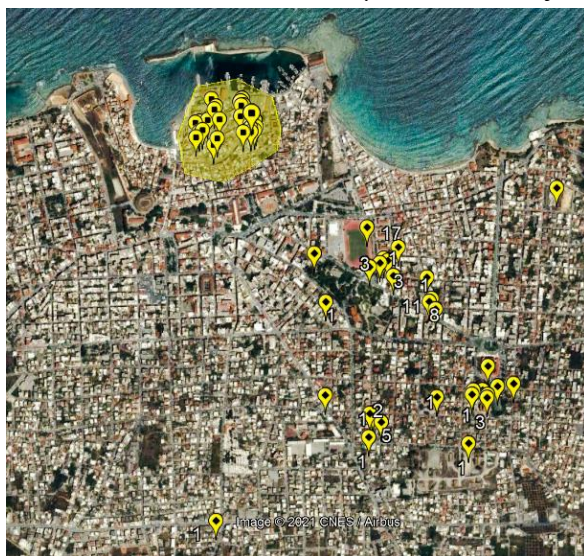
¹⁷Η δεξαμενή Καθαρμών διατηρείται στο υπόγειο της ιδιοκτησίας Παπαδόπουλου προσβάσιμη από μια σύγχρονη θλαστή σκάλα λίγο παραδίπλα από την αρχαία αντίστοιχή της. Το συγκρότημα ωστόσο κάτω από τον δρόμο μετά την ανασκαφή του ξανασκεπάστηκε, περιμένοντας την «ωρίμανση» της πολιτείας για

Τα όρια της πόλης της παλαιοανακτορικής και νεοανακτορικής περιόδου, όπως προκύπτει από τα ανασκαφικά δεδομένα συμπυκνώνονται γύρω από τον λόφο Καστέλλι και τη συνοικία της Σπλάντζια που σύμφωνα με την Ανδρεαδάκη – Βλαζάκη υπήρξε αποτέλεσμα της ανακτορικής συγκεντρωτικής αντίληψης (2011, 94). Η ακμάζουσα πόλη των νεοανακτορικών χρόνων, πολύπαθη από φυσικές καταστροφές καθ' όλη τη διάρκειά της καταστρέφεται τελεσίδικα γύρω στα 1450 π.Χ. από μια εκτεταμένη πυρκαγιά. Το φαινόμενο είχε γενικευμένες διαστάσεις με αντίκτυπο σε όλο το νησί, αφού την ίδια στιγμή κατακαίγονται όλα τα μινωικά κέντρα (Driessen και Macdonald 1997, 106-109), εκτός από την Κνωσό που υπέστη τη μικρότερη ζημιά.

Και ενώ το αποτύπωμα της ζωής είναι έντονο στα υλικά κατάλοιπα της περιόδου, είναι εντελώς άγνωστη η όψη του θανάτου. Δεν έχει εντοπιστεί καμία ταφική κατασκευή της περιόδου, γεγονός που εγείρει για μία ακόμη φορά ερωτήματα στην αρχαιολογική έρευνα και ερμηνεία.

2.3.5. Τελική Ανακτορική περίοδος 1450-1200 π.Χ.

Αμέσως μετά την καταστροφή του 1450 π.Χ. ακολουθεί μια μεταβατική περίοδος (εικ. 74). Η άλλοτε ισχυρή κεντρική διοίκηση παρακμάζει στα περισσότερα ανακτορικά κέντρα. Η μυκηναϊκή παρέμβαση στη διοίκηση του νησιού εστιάζει στη συγκέντρωση της εξουσίας στο ανακτορικό κέντρο της Κνωσού, το οποίο ανοικοδομείται εκτενώς. Στο νέο συγκεντρωτικό διοικητικό πρότυπο, η γραφειοκρατία χρησιμοποιεί το σύστημα Γραμμικής Β' γραφής στην οποία καταγράφεται πρωτοελληνική γλώσσα. Οι πινακίδες Γραμμικής Β' γραφής απαριθμούν τις πόλεις της Κρήτης υπό τον έλεγχο της Κνωσού. Ανάμεσά τους η Κυδωνία και η Απτάρα (Ανδρεαδάκη – Βλαζάκη 2011, 94· Μανδαλάκη 2015, 13). Στα Χανιά, στην προϊστορική εγκατάσταση που ταυτίζεται με την Κυδωνία, τοπωνύμιο γνωστό από τις πινακίδες Γραμμικής Β' του κνωσιακού αρχείου (Godart και Tzedakis 1992, 18, 36· Vidén 1997), αμέσως μετά την καταστροφή οι κάτοικοι προσπαθούν να εξασφαλίσουν τις συνθήκες επιβίωσης τους ξαναχτίζοντας στα παλιά ερείπια. Χαρακτηριστική είναι η παρατήρηση του Hallager για την εγκατάσταση της ΥΜΙΙ/ΙΙΑ1 φάσης. Οι πρώτες προσπάθειες των κατοίκων στο τμήμα της πόλης στην πλατεία της Αγίας Αικατερίνης αφορούν στην απομάκρυνση των κατεστραμμένων δομικών υλικών από τους δρόμους προκειμένου η πόλη να ξαναβρεί τη χάραξή της και την ροή κυκλοφορίας, έργο που

Εικόνα 74: Δορυφορική εικόνα με τις θέσεις του ΥΜ ΙΙΙ οικισμού και νεκροταφείου.

την εκ νέου αποκάλυψη και απόδοση του στο παρόν και μέλλον (βλ. Χριστοδουλάκος, 1993, 471-473 και <https://www.tanea.gr/2007/09/06/lifearts/culture/arxaios-thisayros-katw-apo-ta-xania/>

αποπνέει το υψηλό αίσθημα σύμπνοιας των μελών της κοινότητας (2016, 202), ή την ύπαρξη κεντρικής εξουσίας που τους υποχρέωσε να το κάνουν¹⁸. Στη συνέχεια, οι τοίχοι των παλαιών σπιτιών ξαναχτίστηκαν για να ξαναστεγάσουν τη ζωή. Τα κτιριακά κατάλοιπα της περιόδου είναι λίγα και δείχνουν μια μικρή εγκατάσταση, ωστόσο η κεραμική παραγωγή, και κυρίως τα δεδομένα του νεκροταφείου φανερώνουν μια ακμαία εγκατάσταση (Hallager –Tzedakis 1986, 19-22). Οι πρώιμοι τάφοι του οικοπέδου Κουκλάκη (βλ. σελ 109 εικ. 153) με τον σαφή αριστοκρατικό πολεμικό χαρακτήρα «σκιαγραφούν» το πορτρέτο των νέων ηγεμόνων που εγκαταστάθηκαν στην πόλη, την οποία λίγο αργότερα κατέστησαν το μεγάλο κέντρο της Κρήτης (Παπαδοπούλου 2014).

Η Κυδωνία καταστρέφεται για μια ακόμη φορά φωτιά γύρω στο 1375 π.Χ. την ίδια περίοδο που καταστρέφεται το ανάκτορο της Κνωσού. Αμέσως μετά την καταστροφή παρατηρείται έντονη οικοδομική δραστηριότητα με αρχιτεκτονικά λείψανα σε όλες τις ανασκαφές τόσο στον λόφο Καστέλλι, όσο στην Σπλάντζια (Ανδρεαδάκη – Βλαζάκη 2011, 106-108). Τα νέα κτήρια στην πλατεία της Αγίας Αικατερίνης έχουν μυκηναϊκό χαρακτήρα με μονώροφες οικίες, με μεγάλα δωμάτια και περικλειστές αυλές. Νέο αρχιτεκτονικό στοιχείο στην εσωτερική λειτουργία του σπιτιού είναι η σταθερή κυκλική εστία, που παραπέμπει σε όμοιες κατασκευές της Τίρυνθας (Hallager 2011). Τα ευρήματα στη συστηματική ανασκαφή των τελευταίων χρόνων στο οικόπεδο της οδού Κατρέ 1 ενισχύει περαιτέρω τον μυκηναϊκό χαρακτήρα της εγκατάστασης. Στον χώρο έχει εντοπιστεί μία μεγάλη υπόστυλη αυλή με δάπεδο κατασκευασμένο από παχιά στρώση από ασβεστοκονίαμα μαλαγμένο με βοτσαλάκια, όμοιο με αυτό των ανακτορικών κέντρων του μυκηναϊκού κόσμου καθώς και τοιχογραφημένες κατασκευές. Τα κινητά ευρήματα του χώρου είναι δηλωτικά ενός ζοφερού επεισοδίου που περιλαμβάνει τη θυσία μιας νεαρής γυναίκας ανάμεσα σε πολλά οστά ζώων. Το γεγονός συνδέεται – σύμφωνα με την ανασκαφεία- με μια ύστατη πράξη εξευμενισμού της θείας οργής κατά τη διάρκεια ενός φονικού σεισμού (Andreadaki-Vlaziaki 2015, 27-42).

Τεκμήρια της κεντρικής διοίκησης, αλλά και του σημαντικού εμπορικού κέντρου, ήτοι θραύσματα πινακίδων της Γραμμικής Β γραφής αλλά και ενεπίγραφων εμπορικών αμφορέων (εικ. 75) που χρονολογούνται στην ΥΜ ΙΙΒ1 περίοδο, αποκαλύφθηκαν στα στρώματα καταστροφής του οικισμού (Hallager 2011). Τα ανασκαφικά δεδομένα της περιόδου, που διαρκώς εμπλουτίζονται, καταδεικνύουν ολοένα και περισσότερο την Κυδωνία ως σημαντικό κέντρο (Hallager και Hallager 2011, 429-432).

Μετά από εκατό περίπου χρόνια τα κτίσματα της περιόδου στο τέλος της ΥΜ ΙΙΒ1 καταστράφηκαν για μία ακόμη φορά. Σύντομα όμως, επισκευάστηκαν ή χτίστηκαν νέα κτήρια στη βάση των προηγούμενων στην ΥΜ ΙΙΒ2. Η χρήση της Γραμμικής Β γραφής που τεκμηριώνεται κυρίως από θραύσματα ενεπίγραφων αμφορέων, μαρτύρα την επιβίωση της λειτουργίας του κεντρικού συστήματος διοίκησης (Hallager και Hallager 2003, 274-275· Παπαδοπούλου 2014, 33).

Εικόνα 75: Ψευδόστομος ενεπίγραφος αμφορέας, Ανδρεαδάκη – Βλαζάκη, 2009, 42 εικ. 17

¹⁸ Την τελευταία παρατήρηση οφείλω στον καθ. Γ. Βαβουρανάκη.

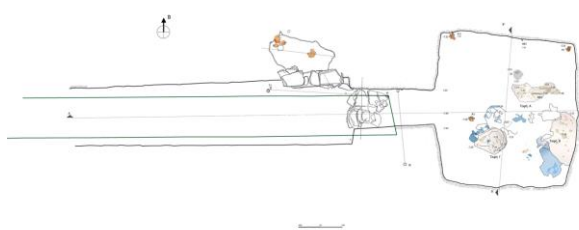
2.3.6. Μετανακτορική περίοδος 1200-1070 π.Χ.

Από την αρχή της ΥΜ ΙΙΙΓ, παρατηρούνται σταδιακά σημάδια παρακμής σε ολόκληρό το νησί, συχνά με εγκατάλειψη των πεδινών οικισμών και αναζήτηση νέων τόπων κατοικίας σε δύσβατες ορεινές περιοχές (Nowicki 2000, 228-235). Η κεντρική διοικητική οργάνωση αποδυναμώνεται ελλείψει του βασικού εργαλείου της Γραμμικής Β' γραφής ενώ η κεραμική παραγωγή είναι ομοιόμορφη σε όλο το νησί (D' Agata 2001, 58). Στην Κυδωνία η κατοίκηση συνεχίστηκε με τον οικισμό να διατηρεί την πολεοδομική χάραξη και αρχιτεκτονική της προηγούμενης περιόδου με ισόγειες οικίες στον λόφο του Καστελιού και τη Σπλάντζια. Η οικονομία ωστόσο και το εμπόριο φαίνεται ότι βρίσκονται σε ύφεση κρίνοντας από τη μείωση της παραγωγής αγγείων του τοπικού εργαστήριου της Κυδωνίας. Πριν ολοκληρωθεί το α' μισό του 12^{ου} αιώνα, ο οικισμός στην πόλη των Χανίων εγκαταλείφθηκε (Hallager και Hallager 2000, 193-194). Ο πληθυσμός είναι πιθανό να μετακινήθηκε σε υψώματα της ενδοχώρας, όπως στον Κάστελο Βαρυπέτρου, σε απόσταση από την ακτή (Ανδρεαδάκη –Βλαζάκη 2011, 121-122).

2.3.5-6.1. Η Υστερομινωική Νεκρόπολη

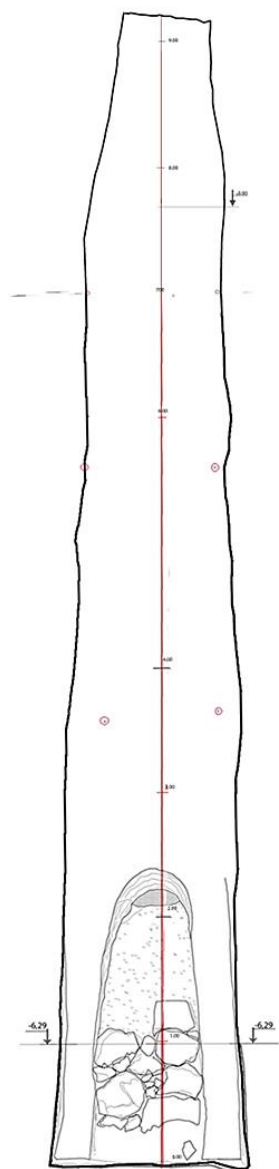
Η υστερομινωική νεκρόπολη της Κυδωνίας απέχει από τον οικισμό στον λόφο του Καστελιού, και τη Σπλάντζια, από 500 μ. έως 1500 μ. και εκτείνεται, κατά κύριο λόγο, στα νότια και νοτιοανατολικά του οικισμού, κάτω από τη σύγχρονη πόλη (εικ.74). Η νεκρόπολη εκτιμώμενης έκτασης περί 1000 X 1500 μ. διατηρεί διαχρονικά τη χρήση της αφού στην ίδια περιοχή που αναπτύσσεται το προϊστορικό νεκροταφείο χωροθετείται και η νεκρόπολη των ιστορικών χρόνων. Η ανασκαφική έρευνα του νεκροταφείου που έχει ξεκινήσει ήδη από το 1895 (εικ. 23β) έχει φέρει στο φως πάνω από 150 τάφους.

Ο χρονολογικός ορίζοντας χρήσης του νεκροταφείου αρχίζει κατά την ΥΜ ΙΙ/ΙΙΑ και καταλήγει στην ΥΜ ΙΙΒ περίοδο (Löwe 1996, 298-313, no.1050-1131· Andreadaki-Vlasaki 1997· Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη 1999β, 143-152). Δύο μόνο περιπτώσεις έχουν εντοπιστεί προς το παρόν να εξαιρούνται από το συγκεκριμένο αυτό πλαίσιο. Η πρώτη από τις οποίες εντοπίστηκε στην περιοχή των Δικαστηρίων-Μαζαλή, στην οδό Δημακοπούλου (εικ. 76), τοποθετείται στο τέλος του 12^{ου} αι. π.Χ. και περιλαμβάνει μια ταφή σε πλευρικό θάλαμο λαξευμένο στο τοίχωμα του δρόμου ενός μνημειώδους ΥΜ ΙΙΑ2 θαλαμοειδούς τάφου (Πρωτοπαπαδάκη 2015, 49-58). Τον νεκρό συνόδευαν πέντε αγγεία, χαρακτηριστικά της ύστερης ΥΜ ΙΙΙΓ. Η δεύτερη περίπτωση, αφορά στην ταφή δύο ατόμων στο δρόμο θαλαμοειδούς τάφου και σύμφωνα με την πρώτη εκτίμηση της ανασκαφής χρονολογούνται στην υπομινωική περίοδο, (Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη 1997β, 1010).

Εικόνα 76: Κάτοψη θαλαμοειδούς τάφου 1,σ στο πλευρικό θάλαμο του οποίου εντοπίστηκε η ύστερη ΥΜΙΙΙΓ ταφή, Πρωτοπαπαδάκη, 2015, σχ. 1.

Ο σωστικός χαρακτήρας μέσα στο πυκνό αστικό ιστό δεν επιτρέπει την διαμόρφωση μιας συνολικής εικόνας για το νεκροταφείο. Ο αριθμός εξάλλου των τάφων αυξάνει διαρκώς, αναπροσαρμόζοντας την εικόνα του. Από τη διασπορά των ταφικών μνημείων φαίνεται ότι ήταν χωροθετημένα σε τρεις συστάδες. Η πρώτη με την μεγαλύτερη πυκνότητα, περιλαμβάνει την περιοχή Δικαστηρίων – Μαζαλή, η δεύτερη τη περιοχή του Σταδίου – Ολυμπίων και η τρίτη την συνοικία του Αγίου Ιωάννη, με τον πλέον απομακρυσμένο τάφο αυτόν στην περιοχή του Κουμπέ που θα αποτελούσε το νοτιότερο όριο της νεκρόπολης (Νινιού-Κινδελή 1983, 360).

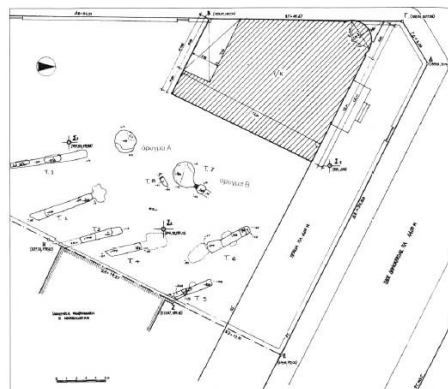

Εικόνα 77: Το μέτωπο του θαλάμου με το διατηρούμενο φράγμα της εισόδου μνημειώδους θαλαμοειδούς τάφο. Το βάθος του φτάνει 9,22μ. από την επιφάνεια, Πρωτοπαπαδάκη, 2015.

Οι περισσότεροι τάφοι είναι λαξευτοί θαλαμοειδείς (εικ.77), ακολουθούν οι λακκοειδείς με πλευρικό σπηλαιώδες όρυγμα (pit cave), ενώ υπάρχουν και ορισμένοι απλοί λακκοειδείς. Στην ανασκαφή του οικοπέδου Κουκλάκη ήρθε στο φως ένα ακόμη είδος τάφου, ο λακκοειδής με κάθετο όρυγμα, ο οποίος εντοπίστηκε για πρώτη φορά στο νεκροταφείο της πόλης των Χανίων, (Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη 2011, 119-121· Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη και Πρωτοπαπαδάκη 2009, 152-165). Τα ευρήματα της συγκεκριμένης ανασκαφής είναι σημαντικά γιατί άλλαξαν ριζικά για την εγκατάσταση των μυκηναϊκών χρόνων στα Χανιά, ισχυροποιώντας την άποψη ότι πρόκειται για ένα από τα σημαντικότερα κέντρα στην Κρήτη με ανάλογη ιστορική πορείας με εκείνη της Κνωσού από την έναρξη της τελικής ανακτορικής περιόδου (Παπαδοπούλου 2014, 186).

Οι τάφοι, στο σύνολό τους, είναι λαξευμένοι στο μαλακό βράχο, το μαργαϊκό ασβεστόλιθο, ακολουθώντας τη γεωμορφολογική διαμόρφωση. Στα σημεία που το πέτρωμα είναι κατάλληλο, διασφαλίζει δηλαδή τη δυνατότητα λάξευσης και συνάμα σταθερότητας ώστε να μην υπάρχει κίνδυνο κατάρρευσης, ο χώρος εξαντλείται με πυκνή διάταξη των τάφων χωρίς δεδομένο προσανατολισμό (εικ. 78) (Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη 1997δ, 1012).

Ελάχιστες είναι οι περιπτώσεις εύρεσης ταφικών σημάτων στους τάφους. Πρόκειται για λαξευμένες επιμήκεις πέτρες,

Εικόνα 78: Συμβολή οδών Δημοκρατίας και Καλιτσουνάκη 1996, Ανδρεαδάκη – Βλαζάκη 1997δ, 1011, σχ. 4.

οι οποίες εντοπίστηκαν στις επιχώσεις των δρόμων και εν δυνάμει θα είχαν χρησιμοποιηθεί ως επιτύμβιες στήλες. Το γεγονός εξάλλου ότι οι υπερκείμενες του τάφου επιχώσεις είναι διαταραγμένες από τη επάλληλη χρήση πιθανόν να αποτελεί μία ερμηνεία για την απουσία τους. Σπάνια τέλος, είναι η περίπτωση σωρού από πέτρες,

στην αρχή του δρόμου δύο λαξευτών θαλαμοειδών τάφων, στην περιοχή Ολύμπια, που ερμηνεύτηκε ως πιθανή ένδειξη σήμανσης (Hallager και Mc George 1992, 26· Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη 1999β, 145).|

2.3.7. Υπομινωική 1070-970 π.Χ - Πρωτογεωμετρική περίοδος 970-810 π.Χ

Για μία μεγάλη περίοδο δεν υπάρχουν τα τεκμήρια της ζωής στα Χανιά. Τα πρώτα λιγοστά στοιχεία χρονολογούνται στα πρωτογεωμετρικά χρόνια, τον 10^ο – 9^ο αι. π.Χ. Όπως σημειώνει η Κατερίνα Τζανακάκη (2016, 186), η πληθυσμιακή και πολιτιστική ανάκαμψη που παρατηρείται στην υπόλοιπη Κρήτη κατά την πρωτογεωμετρική περίοδο, φαίνεται πως καθυστέρησε με ελάχιστες εξαιρέσεις, καθώς δεν εντοπίζονται αξιόλογα ανασκαφικά τεκμήρια για ένα μεγάλο διάστημα. Οι ανασκαφές στον λόφο Καστέλι έχουν δώσει ελάχιστα όστρακα χρονολογημένα στους χρόνους αυτούς (Ανδρεαδάκη – Βλαζάκη 2011, 145). Τα υπόλοιπα ευρήματα φαίνεται ότι ανήκουν σε ταφικό περιβάλλον. Ένας ακέραιος ψευδόστομος αμφορίσκος του 10^{ου} αι. π.Χ., από την περιοχή του Καθολικού νεκροταφείου και δύο πιθοταφές χρονολογημένες στον 9^ο αι. π.Χ. έχουν ανασκαφεί στην περιοχή της Πελεκαίνας, δίπλα στη δυτική όχθη του ποταμού Κλαδισού (Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη 2004, 21-34).

2.3.8. Γεωμετρική περίοδος 810-710 π.Χ.

Εικόνα 79: Εικόνα Δορυφορική εικόνα με τις θέσεις εντοπισμού αρχαιοτήτων των γεωμετρικών χρόνων.

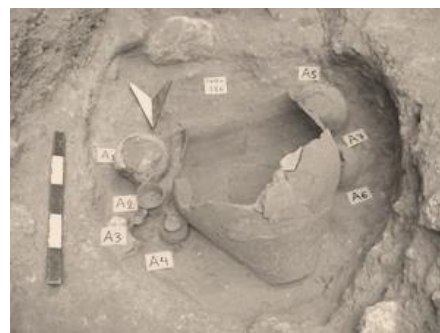
Μετά από μία μακρά μεταβατική περίοδο, τον 8^ο αι. π.Χ. αποκρυσταλλώνεται η νέα δομή της κοινωνικοπολιτικής λειτουργίας μετά τον σχηματισμό ευρύτερων συνενωμένων κοινοτήτων-συνοικισμών. Στο πλαίσιο της περιόδου, ο Πausanias, περιγράφει την αποστολή του Σπαρτιάτη Χαρμίδα στην Κρήτη για να σταματήσει τις έριδες και να πείσει τους κατοίκους της να εγκαταλείψουν τις ορεινές πολίχνες της ενδοχώρας και να κατοικήσουν σε ισχυρούς συνοικισμούς, ιδρύοντας πόλεις, που βρίσκονταν κατά μήκος των ακτών (Ανδρεαδάκη – Βλαζάκη 2011, 122· Τζανακάκη 2016, 188).

Για την Κυδωνία τα στοιχεία για την οργάνωση του οικισμού προκύπτουν από τα αρχαιολογικά κατάλοιπα (εικ. 79). Ο πυρήνας της κατοίκησης παραμένει ο λόφος Καστέλι. Παρά την κορυφή του λόφου εντοπίστηκε τμήμα χώρου (Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη 2001-2004α, 389) ενώ και στην πλατεία της Αγίας Αικατερίνης έχει εντοπιστεί τμήμα τοιχοποιίας. Σημαντικά στοιχεία προκύπτουν από την συστηματική ανασκαφή της οδού Κατρέ 1 αρχιτεκτονικά κατάλοιπα με επάλληλα δάπεδα κάποια από τα οποία είναι στρωμένα με όστρακα πίθων δηλωτικά της χρήσης ως υπαίθριου χώρου. (Ανδρεαδάκη Βλαζάκη 2010, 1666-1670· 2011, 939). Η ύπαρξη λιθόστρωτου λίγο ανατολικότερα αποτελεί ένδειξη της χωροταξικής οργάνωσης (Παπαποστόλου 1973-4γ, 926-927). Η

πόλη φαίνεται ότι απλώνεται στις ανατολικές υπώρειες του λόφου, όπου στις ανασκαφές της Σπλάντζιας εντοπίζονται πηγάδια με γεωμετρική κεραμική, και νοτιότερα στη συμβολή των οδών Ελ. Βενιζέλου και Μιχελιδάκη εντοπίστηκαν αγγεία του 8^{ου} αι. π.Χ. μέσα σε λάκκο (Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη Μ. 2001-2004γ, 393-395· Κατάκη 2009, 96-107).

Μια δορυφορική εγκατάσταση φαίνεται ότι υπήρχε στα δυτικά του λόφου Καστελιού στη Νέα Χώρα όπου έχουν επίσης εντοπιστεί ίχνη κατοίκησης (εικ. 79). Οι εμπορικές σχέσεις με την Πελοπόννησο και το Ανατολικό Αιγαίο, είναι διακριτή στην κεραμική και δηλώνουν την πολιτιστική ανάκαμψη της εγκατάστασης (Andreadaki-Vlasaki 1991, 422-423). Στα σημαντικότερα κινητά είναι αναμφισβήτητα η πόρινη ζωφόρος που εντοπίστηκε το 1935 από τον Θεοφανείδη (1956, 218-224) στην οποία απεικονίζεται γυναικεία θεότητα μέσα σε πύλη ναού. Τοξότες με περικεφαλαίες ανατολικού τύπου την πλαισιώνουν και προστατεύουν από την επίθεση άρματος. Από το άρμα διατηρείται μόνο το άλογο. Ωστόσο τόσο η θέση εντοπισμού του έργου, όσο και η χρονολόγηση του είναι υπό συζήτηση, και δεν αφορούν την παρούσα μελέτη¹⁹. Η εξέλιξη της πόλης διακόπηκε από καταστροφικό γεγονός που έλαβε χώρα στις αρχές του 7ου αιώνα.

Τα ταφικά ευρήματα της περιόδου είναι επίσης λιγοστά. Πρόκειται για δύο εγχυτρισμούς που χωροθετούνται στο ανατολικό νεκροταφείο και σε απόστασή 800μ. από τον λόφο. Ο πρώτος (εικ. 80) εντοπίστηκε κατά την δοκιμαστική ανασκαφική έρευνα στο Εθνικό Στάδιο Χανίων (Κατάκη 2012, 537-544) και ο δεύτερος λίγο νοτιότερα, στο Πάρκο Ειρήνης και Φιλίας, το 1988. Πρόκειται για ταφή παιδιού μέσα σε κάλπη συνοδευόμενο από πήλινα αγγεία, κοσμήματα και μαχαίρι (Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη 2004, 25, εικ. 6α-β.)

Εικόνα 80: Ο εγχυτρισμός στην ανασκαφή του Εθνικού Σταδίου Χανίων, Κατάκη 2012, 745, εικ. 15.

2.3.9. Αρχαϊκή περίοδος 700-480 π.Χ.

Μετά την καταστροφή της γεωμετρικής περιόδου ο οικισμός επανεμφανίζεται με λιγοστά αρχιτεκτονικά κατάλοιπα στις ίδιες θέσεις (εικ. 81). Στον οικισμό του λόφου και στη Νέα Χώρα εμφανίζονται τμήματα τοιχοποιιών και κυρίως κεραμική που φανερώνει τις σχέσεις με τα εμπορικά κέντρα της Ανατολικής Μεσογείου, της Αττικής και της Κορίνθου ή του Άργους. Τα εισηγμένα προϊόντα να δείχνουν την οικονομική ευμάρεια της πόλης κατά τα γεωμετρικά και πρώιμα αρχαϊκά χρόνια (Ανδρεαδάκη- Βλαζάκη 2004,34). Σημαντικά είναι τα πρόσφατα στοιχεία που προκύπτουν στη συστηματική ανασκαφή της οδού Κατρέ 1 με κατάλοιπα χώρων και ισχυρών τοίχων που χρονολογούνται στα πρώιμα αρχαϊκά και αρχαϊκά χρόνια. Στους αποθέτες των χρόνων αυτών εντοπίστηκε πλήθος κεραμικής από συμποτικά κύπελλα που υποδεικνύουν τελετουργικά δείπνα. (Ανδρεαδάκη – Βλαζάκη 2010, 1066 -1674· 2011, 939). Η

¹⁹ βλ. σχετικά Τζανακάκη 2016, 65, 150-153, όπου η σχετική βιβλιογραφία και εικ. 41 του παρόντος.

Τζανακάκη (2016, 207) δεν αποκλείει τη σχέση με τα δημόσια συσσίτια της αρχαίας Κρήτης, τις κοινές συνεστιάσεις μεταξύ ανδρών πολιτών με στόχο την ενίσχυση του ιδεώδους της ανδρείας, στο πλαίσιο τελετών μύησης, όπως μαρτυρεί ο Πλάτων στους Νόμους.

Την πιθανή ύπαρξη ναού υποδεικνύουν οι σπόνδυλοι ραβδωτού κίονα, δωρικού ρυθμού, που εντοπίστηκαν σε δεύτερη χρήση στα νότια του λόφου, στο οικόπεδο της οδού Μιχελιδάκη. Σύμφωνα με την Μαρκουλάκη (1997α, 1014) χρησιμοποιήθηκαν σε δεύτερη φάση για την υποστήριξη οχυρωματικού έργου της Κυδωνίας κατά την Ελληνιστική εποχή, το οποίο οριοθετούσε τον χώρο του νεκροταφείου που απλώνεται αμέσως ανατολικότερα.

Το νεκροταφείο χωροθετείται στα νότια και ανατολικά της πόλης σε θέσεις παλιές αλλά και νέες. Στο ανατολικό νεκροταφείο κοντά στην ακτογραμμή στην οδό Κοκότση, εντοπίστηκε πιθοειδής ταφή σε χώρο χωρίς προηγούμενη χρήση. Χρονολογείται στο γ' τέταρτο του 6ου αιώνα. Η Κατάκη (2009, 286-287), θεωρεί η ταφή ανήκε είτε σε πλούσια Κυδωνιάτισα, κρίνοντας από τη χωροθέτηση του τάφου άλλα και των πολυτελών εισηγμένων κτερισμάτων, είτε σε Σαμιώτισα έποικο, που ενταφιάστηκε στη θέση αυτή με

Εικόνα 81: Δορυφορική εικόνα με τις θέσεις εντοπισμού αρχαιοτήτων των αρχαϊκών χρόνων.

τα πιο ξεχωριστά αντικείμενα που είχε φέρει από την ιδιαίτερη πατρίδα της, συνδέοντας έτσι το εύρημα με την αναφορά του Ηροδότου για τη θεσμική ίδρυση της Κυδωνίας από Σάμιους αποίκους που το 524 π.Χ. εξορίστηκαν από τον τύραννο Πολυκράτη, (Ηροδ. ΙΙΙ, 59.1). Οι τελευταίοι σύμφωνα πάλι με τον Ηρόδοτο (ΙΙΙ,59.3) εκδιώχθηκαν πέντε χρόνια αργότερα από τους Κυδωνιάτες με τη βοήθεια των Αιγινητών.

Στο νότιο νεκροταφείο και στο βορειότερο όριο του εντοπίστηκε πρόσφατα μια νέα ταφική θέση, χωρίς

προηγούμενο παράλληλο χρήσης. Στο οικόπεδο στη συμβολή Περίδου και Γρηγορίου Ε' εντοπίστηκαν 3 πιθοταφές των ΥΓ – πρώιμων αρχαϊκών χρόνων κάτω από εργαστηριακούς χώρους της υστεροελληνιστικής-πρώιμης ρωμαϊκής περιόδου (Κατάκη – Πρέβε 2019, υπό δημοσίευση). Νοτιότερα, στο οικόπεδο Χαροκοπάκη μία πιθοταφή χρονολογείται στο α' μισό του 7^{ου} αι (Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη 1995α, 729-730). Η εύρεσή της στον ίδιο χώρο, αλλά σε βαθύτερη στάθμη, με τάφους του 5ου αιώνα, η κατασκευή των οποίων δεν τον διατάραξε υπονοεί ενδεχομένως πρόγονο του γένους που χρησιμοποιούσε αυτό το νεκροταφείο (Τζανακάκη 2016).

Στον 6ο αιώνα χρονολογούνται δύο νέοι τύποι ταφικών κατασκευών. Πρόκειται για τον κιβωτιόσχημο τάφο σε μονολιθική λάρνακα που απαντούν στο οικοπέδο Μανδραμπατζάκη (Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη 1998δ, 864) και τον διμερή τάφο του οικοπέδου Δημητρουλάκη-Κυριακάκη (Ανδρεαδάκη - Βλαζάκη Μ. 1997στ, 1014-1016) Η αναφορά για ένα λακκοειδή τάφο αρχαϊκών χρόνων στο οικόπεδο της Αγροτικής

Τράπεζας πιθανότατα πρόκειται για ελεύθερη μεμονωμένη ταφή. (Τζανακάκη 2016, 205-206) ²⁰.

2.3.10 Κλασική περίοδος 490/480-323 π.Χ.

Η Κρήτη την περίοδο «απογείωσης» του ελληνικού πολιτισμού φαίνεται ότι βρίσκεται στο περιθώριο, ακολουθώντας μια εσωστρεφή στάση, αναλούμενη στις εσωτερικές έριδες και τους ασταμάτητους πολέμους μεταξύ των πόλεων (Λεμπέση 1987, Χανιώτης 1987, 182). Κατά τη διάρκεια των Περσικών πολέμων κράτησε ουδέτερη στάση. Όπως αναφέρει ο Ηρόδοτος (VII, 169) οι πόλεις της Κρήτης κλήθηκαν ανάμεσα σε άλλες λίγο πριν το Συνέδριο του Ισθμού (481 π.Χ.) να συνδράμουν στον αγώνα κατά των Περσών. Οι τελευταίες απέφυγαν την ανάμιξη στις συγκρούσεις με αφορμή τον αρνητικό χρησμό της Πυθίας. Η απόφαση των Κρητών ωστόσο φαίνεται ότι διαμορφώθηκε από την έλλειψη αισθήματος απειλής από τους Πέρσες αλλά και από την επιρροή του Άργους - μητρόπολη πολλών πόλεων του νησιού - το οποίο τήρησε ουδέτερη στάση απέναντι στους εισβολείς (Χανιώτης 1987, 184-185). Ένας ακόμη λόγος ήταν το κλίμα της εσωτερικής αστάθειας, των πολιτικών συγκρούσεων και της οικονομικής ένδειας που ενέτεινε τον συντηρητισμό και την εσωστρέφεια (Τζανακάκη, 2016, 212· Δετοράκης 1990, 77). Ορισμένες ωστόσο πόλεις που είχαν στενές σχέσεις με την Σπάρτη και την Αίγινα, όπως η Κυδωνία, είναι πιθανόν να έστειλαν μικρές δυνάμεις (Χανιώτης 1987, 185).

Την ίδια ουδέτερη στάση κράτησαν οι κρητικές πόλεις και κατά τη διάρκεια του Πελοποννησιακού πολέμου. Ο Θουκυδίδης (2.85) λίγο πριν την έναρξη του πολέμου, το καλοκαίρι του 429 π.Χ. αναφέρει μια μικρή ναυτική επίθεση των Αθηναίων εναντίον της Κυδωνίας. Η επέμβαση υπό τον στρατηγό Φορμίωνα, υποκινήθηκε από τον πρόξενο των Αθηναίων στη Γόρτυνα Νικία και πραγματοποιήθηκε με σκοπό την παροχή βοήθειας στη γειτονική Πολίχνη, με την οποία η Κυδωνία βρισκόταν σε σύγκρουση, ωστόσο δεν πέτυχε λόγω κακών καιρικών συνθηκών. Κατά τον Χανιώτη (1987, 185) κίνητρο των Αθηναίων ήταν η έχθρα τους απέναντι στους Αιγινήτες αποικιστές της Κυδωνίας, οι οποίοι πιθανόν να κατέφυγαν στην Κυδωνία μετά τον εξοικισμό από το νησί τους, το 431 π.Χ.²¹. Στο τέλος του 5ου αιώνα, οι σχέσεις Αθήνας – Κρήτης φαίνεται ότι διαμορφώθηκε στην οικονομική βάση του εμπορίου της κρητικής ξυλείας από τα κυπαρίσσια, προϊόν απαραίτητο για ναυπηγική και αρχιτεκτονική χρήση (Χανιώτης 1987, 187). Στα μεγάλα πολεμικά γεγονότα που αφορούν στη πόλη είναι η εμπλοκή του Φαλαίκου, αρχηγού των Φωκέων με 8000 μισθοφόρους μετά τη πρόσκληση της Κνωσού στον πόλεμο της τελευταίας με την Λύττο, το 346 π.Χ. Ο Φαλαίκος ηττήθηκε από τον αρχηγό της Σπάρτης Αρχίδαμο που κι αυτός με τη σειρά του ενεπλάκη στον πόλεμο προσκεκλημένος της Λύττου. Μετά την ήττα του, ο Φαλαίκος πολιόρκησε την Κυδωνία, πιθανόν μετά από

²⁰ Για την χωροθέτηση παλαιότερων ταφικών ευρημάτων από την περιοχή του Αγίου Λουκά και του χώρου ανατολικά των ενετικών οχυρώσεων με αδιευκρίνιστο τον ακριβή τόπο προέλευσής τους βλ. Τζανακάκη 2016, 209)

²¹ Για την ανίχνευση των αιτιών της επίθεσης βλ. Στεφανάκης, 2019.

παρακίνηση της Κνωσού, όμως και πάλι απέτυχε, χάνοντας τη ζωή του το 343 π.Χ. (Χανιώτης 1987, 186).

Το τέλος των κλασικών χρόνων και η ένταξη της Κρήτης στην νέα πολιτική – γεωγραφική ενότητα που δημιουργήθηκε από τον Αλέξανδρο, η έναρξη της ελληνιστικής περιόδου σηματοδοτείται από ένα ακόμη πολεμικό γεγονός. Το 332 - 331 π.Χ. ο Αλέξανδρος έστειλε στόλο στην Κρήτη με στρατηγό τον Αμφότερο που πέτυχε να αντικρούσει τον Άγη, βασιλιά της Σπάρτης και να εντάξει σταδιακά την Κρήτη στο φιλομακεδονικό συνασπισμό. (Χανιώτης 1987, 186). Η θέση της Κυδωνίας δεν είναι σαφής ωστόσο κατά τη διάρκεια της σιτοδείας (330-326) αναφέρεται στην επιγραφή Stela de Cereali της Κυρήνης ανάμεσα στις πόλεις (Κνωσός – Γορτυνα – Κυδωνία – Υρτακίνα- Έλυρος) που προμηθεύονται σιτάρι από την Κυρήνη, σύμμαχο του Αλεξάνδρου.

Σημαντικά στοιχεία προκύπτουν και από τη νομισματοκοπία της Κυδωνίας. Ο Μ. Στεφανάκης θεώρησε ότι η Κυδωνία ήταν η πρώτη πόλη της Κρήτης που χρησιμοποίησε το νόμισμα ως μέσο συναλλαγής κατά το β' μισό του 6ου ή τον πρώιμο 5ο αιώνα. Οι αιγινητικές σειρές αποτελούσαν την επίσημη νομισματοκοπία της Κυδωνίας, ταυτόχρονα ωστόσο κατασκευάζονταν και οι απομιμήσεις της, τα «ψευδοαιγινητικά» νομίσματα. Η σύνδεση της νομισματοκοπίας της Κυδωνίας με την Αίγινα, αποτελεί ένδειξη του δεσμού των δύο αυτών πόλεων (Stefanakis 1997, στο Τζανακάκη 2016). Τον 4ο αι. εμφανίστηκαν τα πρώτα αυτόνομα νομίσματα της Κυδωνίας που απεικονίζουν κεφαλή Δικτύνας στον εμπροσθότυπο και τον ήρωα Κύδωνα τοξότη στον οπισθότυπο με την επιγραφή ΚΥΔΩΝ στο οπισθότυπο (Ανδρεαδάκη- Βλαζάκη 2011, 87).

Τα αρχαιολογικά ευρήματα για την ανίχνευση του οικισμού του 5ου αι. και 4ου π.Χ. αποβαίνουν και πάλι λιγοστά «θαμμένα» κάτω από τις επόμενες φάσεις χρήσεις (εικ. 82). Η ύπαρξη κεραμικής, καθώς και λιγοστά αρχιτεκτονικά σπαράγματα διαπιστώνεται στις

Εικόνα 82: Δορυφορική εικόνα με τις θέσεις εντοπισμού αρχαιοτήτων του 5ου και 4ου αι. π.Χ.

ανασκαφές στον λόφο Καστέλλι και κυρίως σ' αυτές τις οδού Κατρέ. Στις ανατολικές υπώρειες του λόφου στη Σπλάντζια και στο οικόπεδο Μελισσά (Ανδρεαδάκη - Βλαζάκη 2001-2004β, 391-393· Τζανακάκη 2009, 86-88) εντοπίστηκε τμήμα χώρου σε μεγάλο βάθος η χρήση του οποίου χαρακτηρίζεται αποθηκευτική, ενώ η κύρια χρήση της οικίας θα ήταν ψηλότερα σε ψηλότερη στάθμη. Η χρήση της οικίας συνεχίζεται και στον 4ο αι. π.Χ. (Τζανακάκη 2016, 226).

Στη συμβολή των οδών Ελ Βενιζέλου

και Μιχελιδάκη εντοπίστηκαν απορριμματοφόροι λάκκοι του 5ου αι. ενώ η πρωιμότερη φάση κατοικίας που εντοπίζεται στον χώρο ανάγεται στο β' μισό του 4ου αι. π.Χ. (Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη Μ. 2001-2004γ, 393-395· Κατάκη 2010, 709-712). Στις ανασκαφές της οδού Τζανακάκη (Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη 1998β, 860) εντοπίστηκαν μεγάλοι απορριμματοφόροι λάκκοι γεμισμένοι με κεραμική, κάποια από την οποία χρονολογείται στον 5ο και 4ο αι. ενώ ίχνη παλαιότερης τοιχοποιίας αναγνωρίζονται στα

εντυπωσιακό κτήριο των μεταγενέστερων χρόνων. Σε άμεση γειτνίαση, στο οικόπεδο Λιονή (Τσιμποπούλου 1981, 396-398) εντάσσονται οικιστικά κατάλοιπα του 5^{ου} αι. π.Χ. Νοτιότερα των δύο αυτών θέσεων στην οδό Σφακίων, εντοπίστηκε το ενεπίγραφο βάθρο του Ηρακλή (Μαρκουλάκη 1990β, 449). Στο κέντρο της πόλης σε λάκκο μπροστά στο Δημαρχείο εντοπίστηκαν αμφορείς του 5^{ου} αι. π.Χ. ενώ όμοιοι εντοπίστηκαν δυτικότερα, στην οδό Παρθενίου Κελαϊδή, τοποθετημένοι ανάστροφα και σε δεύτερη χρήση για την αποστράγγιση υπόγειων υδάτων σε κτίριο των ελληνιστικών χρόνων (Τζεδάκις 1977, 331· Τσίγκου 2015, 77-85). Στο οικιστικό τμήμα της Νέας Χώρας, στο οικόπεδο Γαλιάτσου εντοπίζονται αρχιτεκτονικά κατάλοιπα του 5^{ου} και 4^{ου} αι. π.Χ. με στοιχεία για την οργάνωση και τον τρόπο δόμησης των κατοικιών στους κλασικούς χρόνους (Πρέβε 2006, 1159-1161.)

Οι τάφοι που χρονολογούνται στον 5^ο αι. εντοπίζονται ανατολικά του οικισμού ανάμεσα στη συστάδα των προϊστορικών τάφων στην περιοχή από την πλατεία των

Εικόνα 83: Μονολιθική λάρνακα με τους νεκρούς. Οικόπεδο Τσαπάκη, Πρωτοπαπαδάκη 2019β.

Δικαστηρίων ως το ισόπεδο Μαζαλή. Οι τάφοι ευκαιριακά εντοπισμένοι παρουσιάζονται σποραδικά στον χώρο, γεγονός που δεν επιτρέπει την εξαγωγή συμπερασμάτων για την οργάνωση του νεκροταφείου. Οι αρχιτεκτονικοί τύποι ανήκουν σε τρεις κατηγορίες ήτοι: κιβωτιόσημους τάφους, μονολιθικές λάρνακες και κεραμοσκεπείς (εικ. 83-84). Πιο συγκεκριμένα και συνεκτικά στοιχεία προκύπτουν από τη χωροθέτηση των τάφων στα νότια της πόλης στην περιοχή ανατολικά του σύγχρονου νεκροταφείου του Αγίου Λουκά. Οι τάφοι είναι οργανωμένοι σε συστάδες με τις μονολιθικές σαρκοφάγους σε σειρές, αυτόνομες ή εγκιβωτισμένες στο εσωτερικό διμερών τάφων. Αποτελούν δαπανηρές κατασκευές μοναδικές στον γεωγραφικό χώρο της Κρήτης. Οι διμερείς τάφοι σύμφωνα με την Τζανακάκη (2016, 221-222), ήταν οικογενειακοί και ανοίγονταν πολλές φορές, γεγονός που ερμηνεύει το χρονολογικό εύρος των

κτηρισμάτων που μπορεί να προσεγγίσει ακόμα και δύο αιώνες. Μια ιδιαίτερη κατηγορία αποτελούν οι κιβωτιόσημοι με χτιστά τοιχώματα καθώς και μία πρώιμη κεραμοσκεπής ταφή παιδιού ανάμεσα σε μονολιθικές σαρκοφάγους. Η χρήση των νεκροταφείων συνεχίζεται και στον 4^ο αι. π.Χ. με όμοιους αρχιτεκτονικούς τύπους, ωστόσο αξιοσημείωτη ωστόσο είναι η αύξηση του αριθμού των τάφων²². Νέα ταφική θέση διαπιστώνεται την ίδια περίοδο στα ΝΔ της πόλης. Οι νεκροί

Εικόνα 84: Κλειστός κεραμοσκεπής τάφος. Οικόπεδο Τσαπάκη.

²² Η βιβλιογραφικές αναφορές για τους τάφους της περιόδου είναι: Πλάτων 1960, 272· Δαβαρας, 1967, 496· Παπαποστόλου 1973-74, 921-925· Τζεδάκις, 1976, 368· Παωλογιώργη 1983, 359-360· 1985, 162-177· Νινιού-Κινδελή 1987, 557· 1990, 440-441· 1991, 411· Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη 1991, 410-411· 1995, 729-730· 1997, 1014· 1997β, 1016· 1998, 864· 2001-2004, 407· 2001-2004β, 404-407· 2005, 1012-1018· Δροσινού 1991, 412· 1997, 1017· Νινιού-Κινδελή και Δροσινού 1992, 574· Μαρκουλάκη 1994, 719· 1997, 1016· Πρέβε, 2015, 87-96· Πρωτοπαπαδάκη 2019.

συνοδεύονται από τοπικής παραγωγής αγγεία άλλα και λίγα εισηγμένα. Χαρακτηριστική είναι επίσης η αύξηση των ειδωλίων στον τύπο της θρηνωδού. Η εύρεση των επιτύμβιων στηλών πληθαίνουν από τον 4^ο αι. με πρότυπα τα αντίστοιχα έργα των αττικών εργαστηρίων.

Τα πολυτελή επιτύμβια σήματα (εικ. 146) που εντοπίστηκαν σε απορριμματοφόρους λάκκους στο οικοπέδου Κουκλάκη (Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη 2005, 1012-1016, Τζανακάκη 2016), αποτελούν ένδειξη της φροντίδας στη διαχείριση του θανάτου αλλά και του κοινωνικού status των νεκρών και της οικογένειάς τους.

2.3.11. Ελληνιστική περίοδος 323-67 π.Χ.

Μετά τον θάνατο του Αλεξάνδρου το 323 π.Χ. και την ίδρυση των ελληνιστικών βασιλείων, η Κρήτη βρέθηκε στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος των ξένων κρατών. Η γεωστρατηγική της θέση στην ανατολική Μεσόγειο ώθησε στην ανάπτυξη μιας μάλλον μονόδρομης σχέσης με το νησί να αποτελεί πηγή άντλησης ανθρώπινου μισθοφορικού δυναμικού για τα ελληνιστικά κράτη. Διαιρεμένη δεν στάθηκε σε θέση να ασκήσει υψηλή πολιτική, αντίθετα οι ολοένα εντεινόμενες συγκρούσεις των κρητικών πόλεων είχαν ως αποτέλεσμα τη διαρκή ανάμειξη των ξένων δυνάμεων στα εσωτερικά τους. Έτσι, ενώ είναι παρούσα στις πανελλήνιες εξελίξεις σε αντίθεση με το παρελθόν, παρόλα αυτά δεν κατόρθωσε να αναδυθεί ως αυτόνομη πολιτική δύναμη (Χανιώτης 1987, 236).

Στο πλαίσιο των συμμαχιών που διαμορφώθηκαν στο νησί στα μέσα του 3^{ου} αι. (ή το 292 π.Χ.), η Κυδωνία εντάσσεται στη συμμαχία της Κνωσού η οποία περιελάμβανε 19 μέλη. Πολλά από τα μέλη της συμμαχίας ήταν υπό αιγυπτιακή επιρροή. Οι συμμαχίες ωστόσο αυτές δεν εξασφάλιζαν σταθερότητα καθώς μεταβάλλονταν διαρκώς ανάλογα με τις τρέχουσες βλέψεις της κάθε πόλης. Σε μία σύντομη παύση των εσωτερικών αντιμαχιών ιδρύθηκε το κοινό των Κρηταίων ως μία συνομοσπονδία πόλεων. Η ίδρυσή του δεν είναι σαφής στα μέσα του 3^{ου} αι ή λίγο αργότερα ενώ οι περίοδοι λειτουργίας συμπίπτει με την παρέμβαση κάποιας ξένης δύναμης πιθανόν των Πτολεμαίων.

Η Κυδωνία φαίνεται ότι αποστάτησε από τη συμμαχία της Κνωσού το 220 π.Χ. μετά από μία γενικευμένη σύρραξη που συμπαρέσυρε όλες τις Κρητικές πόλεις ως το 216/7 π.Χ. που ο Φίλιππος ο Ε΄ ανακηρύχθηκε προστάτης της Κρήτης και επανιδρύθηκε το Κοινό υπό την ηγεσία της Γόρτυνας. Μετά τον πόλεμο του Φιλίππου του Ε΄ με την Ρώμη (215-205 π.Χ.) η Κρήτη απέκτησε και πάλι ιδιαίτερη σημασία ως ορμητήριο πειρατικών επιδρομών προς τη Ρόδο και την Πέργαμο. Στον λεγόμενο Κρητικό πόλεμο (205-201 π.Χ.) εναντίον της Ρόδου η Κρήτη είχε τη στήριξη του Φιλίππου Ε΄. Η εμπλοκή ωστόσο της Ρώμης που στήριζε τις Ρόδο και Πέργαμο (201-197 π.Χ.) έκρινε την έκβαση του πολέμου. Η εμπλοκή των Ρόδου - Περγάμου και η υπογραφή συνθηκών ειρήνης με την Κνωσό οδήγησαν στην επανισχυροποίηση της θέσης της τελευταίας και την επανέναρξη μιας σειρά πολέμων στο εσωτερικό ανάμεσά τους και με την Κυδωνία το 189 π.Χ. Μόλις το 184 π.Χ. επιτεύχθηκε προσωρινή ειρήνη. Ο Ρωμαίος απεσταλμένος Άππιος Κλαύδιος έθεσε τέρμα στον πόλεμο της Κυδωνίας με τη Φαλάσσαρνα και επανίδρυσε το Κοινό των Κρηταίων χωρίς ωστόσο τη συμμετοχή της Κυδωνίας και ο φίλος των Ρωμαίων Ευμένης Β΄ της Περγάμου συνήψε συμφωνία το 183 π.Χ. με τις πόλεις του Κοινού και χωριστά με την Κυδωνία. Οι πόλεμοι ωστόσο μεταξύ των πόλεων δεν

σταμάτησαν αντίθετα γενικεύτηκαν κατά τον τελευταίο πόλεμο της Μακεδονίας με τη Ρώμη (171-167). Ανάμεσα στις γενικευμένες συρράξεις μνημονεύεται και αυτή της Κυδωνίας που κατέλαβε αιφνιδιαστικά τη σύμμαχο της Απολλωνία το 171 π.Χ., νικήθηκε ωστόσο από την Γόρτυνα παρά τη βοήθεια που έλαβε από τον Ευμένη τον Β'.

Στις πρώτες δεκαετίες του 1^{ου} αι. π.Χ. παρατηρείται έντονη πειρατική δραστηριότητα των Κρητών και οικονομική ακμή στο νησί. Ωστόσο οι πόλεμοι της Ρώμης με τον βασιλιά του Πόντου Μιθριδάτη Στ' έφεραν στο προσκήνιο την Κρήτη που παρείχε στον τελευταίο μισθοφόρους και λιμάνια. Το 74 π.Χ. ο στρατηγός Μάρκος Αντώνιος ανέλαβε να τερματίσει την πειρατεία των Κρητών αλλά νικήθηκε από το κρητικό ναυτικό με επικεφαλής τον στρατηγό Λασθένη ανοιχτά της Κυδωνίας. Το γεγονός ανάγκασε τη Ρώμη σε υπογραφή ταπεινωτικής Συνθήκης Ειρήνης, το 71 π.Χ. Μετά ωστόσο την επανεκκίνηση της στήριξης στον Μιθριδάτη, οι Ρωμαίοι απαίτησαν την παράδοση των ηγετών του Λασθένη και Πανάρη, ομήρων και τεράστιου χρηματικού ποσού (70 π.Χ.), γεγονός που οδήγησε στην απόρριψη των όρων και την έναρξη του τελευταίου πολέμου. Ο στρατηγός Κόιντος Καικίλιος Μέτελλος αποβιβάστηκε στη Κυδωνία το 69 π.Χ. με 3 λεγεώνες και κατέλαβε την πόλη. Μετά από σκληρούς αγώνες που κράτησαν ως το 67 π.Χ. κατόρθωσε να καταλάβει το νησί, χρονολογία που σημαίνει το τέλος της ανεξαρτησίας της Κρήτης.

Την ελληνιστική περίοδο του νησιού σφραγίζει η νέα γεωπολιτική διαμόρφωση στην Ανατολική Μεσόγειο καθώς και η κοινωνικές εξελίξεις στο εσωτερικό του νησιού (Χανιώτης 1987, 234). Οι συντηρητικές κοινωνικές δομές της Κρήτης ήρθαν ξαφνικά σε επαφή με μια νέα πραγματικότητα που είχε ως αποτέλεσμα αλλαγές στην κοινωνία στο πολίτευμα την οικονομία και τον πολιτισμό του νησιού, οι οποίες ωστόσο δεν έφτασαν σε κορύφωση ώστε να οδηγήσουν σε νέα μορφή κοινωνικοπολιτικής οργάνωσης. Το αριστοκρατικό κοινωνικό σύστημα διατηρήθηκε με λίγες μόνο μεταρρυθμίσεις που προκλήθηκαν κυρίως από τις νέες συνθήκες στην οικονομία. Κύρια παραγωγική δραστηριότητα παρέμεινε η γεωργία και η κτηνοτροφία, η οικονομία ωστόσο ενισχύθηκε από νέες δραστηριότητες κυρίως το επάγγελμα του μισθοφόρου, την πειρατεία αλλά και το δουλεμπόριο ενώ τα δημόσια ταμεία των πόλεων ενισχύθηκαν και από τους δασμούς στα λιμάνια τους.

Στα 327 π.Χ. χρονολογείται το ψήφισμα για τον Ευρύλοχο, πλούσιο Κυδωνιάτη, που μεσολάβησε για την απελευθέρωση Αθηναίων που αιχμαλωτίστηκαν από Κρήτες πειρατές. Στον επόμενο 3^ο αι. π.Χ. υπάρχουν επιπλέον τιμητικά ψηφίσματα για τον Ευμαρίδα, τον γιο του Παγκλή, που οι μελετητές συνέδεσαν με έναν από τους νεκρούς στο ταφικό μνημείο στη νεκρόπολη της Κυδωνίας (Τζανακάκη 2016, 225). Σύμφωνα με τον Χανιώτη (1987, 267) οι πλούσιοι αυτοί Κυδωνιάτες ήταν πιθανόν σημαντικοί έμποροι δούλων δεδομένου ότι μόνο αν οι ίδιοι εμπλέκονταν σε τέτοιες συναλλαγές θα είχαν πρόσβαση στις λεπτομέρειες αγοραπωλησίας των αιχμαλώτων αλλά και την οικονομική επιφάνεια για να δανείσουν την Αθήνα προκειμένου να εξαγοράσει τους αιχμαλώτους.

Ο πλούτος της ελληνιστικής περιόδου απεικονίζεται στην οικοδομική δραστηριότητα των πόλεων. Τα αρχιτεκτονικά οικιστικά αλλά και ταφικά κατάλοιπα της Κυδωνίας πυκνώνουν την περίοδο αυτή και αποκαλύπτουν τον χαρακτήρα της πόλης ως το ισχυρό κέντρο της δυτικής Κρήτης (εικ. 85). Τα ευρήματα αποτυπώνουν τις σχέσεις της πόλης με την Αλεξάνδρεια, την Κυρηναϊκή και την Ανατολή. Ο πυρήνας της πόλης, η ακρόπολη στο Καστέλλι οχυρώνεται στα χρόνια αυτά. Τα ίχνη της οχύρωσης της ακρόπολης των χρόνων είναι ορατά στη βάση του βυζαντινού τείχους ενώ στα ΝΑ του τείχους στο κέντρο της πόλης στην οδό Μιχελιδάκη εντοπίστηκαν αρχαϊκά αρχιτεκτονικά μέλη ενσωματωμένα ως δομικό υλικό σε β' χρήση για την κατασκευή ισχυρής τοιχοποιίας, που η ανασκαφείας θεωρεί οχυρωματικό έργο, ένα εξωτερικό τείχος, που θα όριζε τη πόλη σε σχέση με τη νεκρόπολη που απλωνόταν αμέσως ανατολικά (Μαρκουλάκη 1997, 1013-1014). Τμήματα οδών έχουν αποκαλυφθεί σε δύο τουλάχιστον σημεία της πόλης, δηλωτικά των αρχαίων πολεοδομικών χαράξεων. Στην οδό Κριάρη αποκαλύφθηκε τμήμα

κεντρικού δρόμου της αρχαίας Κυδωνίας, κατασκευασμένο από μεγάλες ορθογώνιες λιθοπλίνθους. (Νινιού - Κινδελή 2001-2004, 403-404). Στην οδό Σκαλίδη εντοπίστηκε χωμάτινος δρόμος εκατέρωθεν κτηριακών καταλοίπων (Λιμαντζάκη 2009, 187· 2012, 70). Στα δημόσια έργα της εποχής συγκαταλέγεται το

Εικόνα 85: Δορυφορική εικόνα με τις θέσεις εντοπισμού αρχαιοτήτων των ελληνιστικών χρόνων.

υδραγωγείο που έφερνε το νερό από τη θέση «Μπούτσουνάρια» όπως και στην Ενετοκρατία. Στην οδό Μυλωνογιάννη αποκαλύφθηκε το 1990 υπόγεια στοά (Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη 2011, 132· Χριστοδουλάκος 1990, 449), ενώ υπόγεια λαξευτή κατασκευή υδροδότησης εντοπίστηκε και στην οδό Σκαλίδη (Λιμαντζάκη 2012, 70).

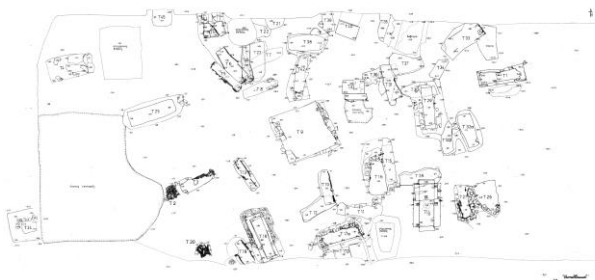
Η βιοτεχνική ζώνη της πόλης τοποθετείται στα δυτικά στην περιοχή της Νέας Χώρας όπου έχει εντοπιστεί εγκατάσταση ληνού του τέλους του 4^{ου} αι. κεραμικά εργαστήρια του 3^{ου} αι. π.Χ. (Μαρκουλάκη 1998, 862-864· 2012, 38-69). Η συνοικία των κεραμέων με αξιόλογα ευρήματα κεραμικού εργαστηρίου των πρώιμων ελληνιστικών χρόνων εντοπίζεται στην οδό Περίδου και νοτιοδυτικότερα (Μαρκουλάκη 1990α, 435-440· Κατάκη 2009β, 913).

Η αμιγής οικιστική περιοχή εκτείνεται στο κέντρο της πόλης με τα κτιριακά κατάλοιπα να εντοπίζονται στην οδό Τζανακάκη στο ύψος του κινηματογράφου «Ελληνίς», σε απόσταση περί τα 300 μ από την νεκρόπολη. Οι οικίες της περιόδου με ορθογώνια πολλά δωμάτια ήταν καλυμμένες με κεράμωση ενώ παρακείμενα ορύγματα χρησιμοποιούνταν ως απορριμματοφόροι λάκκοι. Οικιστικά κατάλοιπα εντοπίζονται και στην οδό Αποκορώνου από την αρχή της έως την πλατεία Κολοκοτρώνη (Ανδρεαδάκη-

Βλαζάκη 1999α, 860-861 1998γ, 862· 2001-2004δ 395-398) που φαίνεται ότι αποτελεί το νότιο όριο της πόλης. Λιγιστά εξάλλου κτηριακά λείψανα εντοπίζονται στην ακρόπολη της πόλης στο Καστέλλι συγκεντρωμένα κυρίως στην ανασκαφή της οδού Κατρέ (Ανδρεαδάκη- Βλαζάκη 2010 1664-1674·2011β, 937-940· 2012, 734-737), όπου λόγω της πλαγιάς του λόφου και της ηπιότερης επέμβασης των μεταγενέστερων χρόνων διατηρήθηκαν οι επιχώσεις. Ενώ και στις βιοτεχνικές ζώνες υπήρχαν οικίες των βιοτεχνών.

Σύμφωνα με τον Στεφανάκη την περίοδο αυτή αναπτύσσονται τα περισσότερα ανεξάρτητα κρητικά νομισματοκοπεία. Η εικονογραφία της νομισματοκοπίας της Κυδωνίας τον 3^ο αι. π.Χ. ανανεώθηκε, στον εμπροσθότυπο των αργυρών στατήρων της απεικονίζεται κεφαλή Αρτέμιδος-Δίκτυννας, ενώ στον οπισθότυπο ο ήρωας Κύδων στη μορφή του τοξότη κυνηγού, που συνοδεύεται από κυνηγόσκυλο, ιχνηλάτη. Γενικά αναφέρεται ως μια εποχή ακμής και επαφών με τον έξω κόσμο, καθώς παρατηρούνται περισσότερα προϊόντα εισαγωγής σε μεγάλο εύρος του νησιού.

Η νεκρόπολη των ελληνιστικών χρόνων συνεχίζει να αναπτύσσεται στις γνωστές από το παρελθόν θέσεις περιμετρικά του οικισμού (εικ. 86. Ενώ νέες θέσεις ταφής εντοπίζονται δυτικότερα της βιοτεχνικής ζώνης, στη Νέα Χώρα με κεραμοσκεπείς τάφους, δηλωτικούς των φτωχότερων κοινωνικών στρωμάτων (Μαρκουλάκη 2012, 38). Τα ταφικά μνημεία «συμπλέκονται» διαχρονικά μεταξύ τους διαμορφώνοντας ένα άλλο παλίμψηστο, αυτό του θανάτου. Στα έθιμα ταφής παρατηρείται η επιβίωση των παραδοσιακών τύπων δηλαδή κιβωτιόσχημοι, κεραμοσκεπείς, λακκοειδείς καθώς και εγχυτρισμοί σε κυψέλες ή οξυπύθμενους αμφορείς κυρίως για τα μικρά παιδιά. Αξιοσημείωτη αλλαγή αποτελεί ο νέος τύπος ταφικού μνημείου, ο υπόγειος λαξευτός τάφος με πλευρικούς θαλάμους (loculi), με στενόμακρο διάδρομο, στις πλευρές του οποίου διανοίγονται οι θάλαμοι ενταφιασμού. Ο αρχιτεκτονικός τύπος (loculus tomb), ευρύτατα διαδεδομένος στη βορειοαφρικανική ακτή, την Αλεξάνδρεια, Κυρηναϊκή και την Κύπρο χρονολογείται στα τέλη του 4ου αι. π.Χ. (Μαρκουλάκη - Νινιού-Κινδελή 1982, 7-117). Οι λαξευτοί τάφοι του τύπου που έχουν εντοπιστεί μέχρι τώρα, είναι αριθμητικά οι λιγότεροι — συνολικά εννέα—αλλά και οι πιο εντυπωσιακοί λόγω του μεγέθους και της αρχιτεκτονικής τους (Mariani 1896, 54· Πλάτων 1961/62, 292· Παρασκευαΐδης 1926, 44-48· Μαρκουλάκη Νινιού-Κινδελή 1982, 8-15· Νινιού-Κινδελή 1995, 731-732· 2009, 146-151· Τσίγκου 2009, 136-145). Βρίσκονται διασπαρμένοι σε διαφορετικά σημεία του νοτιοανατολικού νεκροταφείου, με τους περισσότερους ωστόσο να συγκεντρώνονται στον λόφο του Αγίου Ιωάννη, γεγονός που υποδεικνύει ότι το τμήμα του νεκροταφείου ανήκε στην κοινωνικά ανώτερη τάξη. Το συμπέρασμα ενισχύεται από το γεγονός ότι και οι κιβωτιόσχημοι τάφοι της ίδιας περιόδου που εντοπίστηκαν στην ίδια περιοχή ήταν πλούσια κτερισμένοι (Νινιού-Κινδελή 1995, 731-732). Στον τάφο της οδού Χατζηδάκη διατηρήθηκαν τα πατρώνυμα των επιγραφών, όπου εμφανίζονται 5 κρητικές

Εικόνα 86: Πυκνό τμήμα της αρχαίας νεκρόπολης με τάφους από το β' μισό του 5^{ου} αι. έως και τις αρχές του 3^{ου} αι. π.Χ. Κάτοψη ανασκαφής οικοπέδου Μαρουλάκη με τις 48 ταφικές κατασκευές, Πρέβε 2012, 742, εικ. 17.

Εικόνα 86: Πυκνό τμήμα της αρχαίας νεκρόπολης με τάφους από το β' μισό του 5^{ου} αι. έως και τις αρχές του 3^{ου} αι. π.Χ. Κάτοψη ανασκαφής οικοπέδου Μαρουλάκη με τις 48 ταφικές κατασκευές, Πρέβε 2012, 742, εικ. 17.

οικογένειες, προφανώς με κοινή καταγωγή μεταξύ τους, με γενάρχες τον Τιμασίθεο, τον Ευρίτιμο, τον Δρομέα, τον Παγκλή και τον Σώμβροτο (βλ. κεφ. 3.1.5).

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι ταφές που εντοπίστηκαν στον χώρο του Εθνικού Σταδίου (Κατάκη 2009γ, 910-913· 2012 537-544· 2015, 59-69) Συγκεκριμένα αποκαλύφθηκαν 129 ταφές που χρονολογούνται στον 4^ο – 3^ο αι. π.Χ. μέσα σε στρώμα άμμου (εικ. 87). Πρόκειται για λακκοειδείς ταφές μεμονωμένες ή ομαδικές, εγχυτρισμούς σε αμφορείς ή κυψέλες. Ανάμεσά τους ένας σιδηροδέσμιος νεκρός. Το τμήμα αυτό του νεκροταφείου φαίνεται ότι ανήκε στα φτωχότερα κοινωνικά στρώματα και πιθανόν να κάλυπτε τις έκτακτες ανάγκες μαζικών θανάτων από πολέμους, επιδημίες ή λιμοκτονίες (Κατάκη 2015, 59-69).

Ακριβώς στη συμβολή των οδών Τζανακάκη και Βαλαωρίτου αποκαλύφθηκε τμήμα ομαδικής ταφής του 3^{ου} π.Χ. (Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη 1998, 858-860). Με κατάλληλες λαξεύσεις στο βράχο είχαν τοποθετηθεί, απευθείας πάνω σε αυτόν, 36 νεκροί, σε τέσσερις συστάδες, από 4 έως 15 άτομα ανά συστάδα. Ήταν τόσο πυκνά τοποθετημένοι ώστε τα άκρα της ανατολικότερης βρίσκονταν δεξιά και αριστερά των κρανίων της δεύτερης. Ο συνολικός αριθμός είναι κατά πολύ μεγαλύτερος, καθόσον δεν αποκαλύφθηκε όλη η έκταση των ομαδικών ταφών που φαίνεται ότι συνεχίζονται μέσα στο άσκαφο και στα δύο άκρα του σκάμματος. Τα λιγοστά κετρίσματα είχαν τοποθετηθεί ανάμεσά ή πάνω στους νεκρούς (εικ. 88).

Η αιτία των ομαδικών ταφών δεν είναι γνωστή. Όλοι ήταν νέοι και ενήλικες άνδρες, ηλικίας, κυρίως μεταξύ 25 και 35 ετών. Δεν αναγνωρίστηκε καμία γυναίκα. Οι ομαδικές ταφές παραπέμπουν είτε σε πολεμικό γεγονός είτε σε θανατηφόρα επιδημία. (Ανδρεαδάκη – Βλαζάκη 2011, 145· Bourbou - Niniou-Kindeli, 2009).

Εικόνα 87: Ταφές στο Εθνικό Στάδιο Χανίων, Κατάκη 2015, σελ. 61, εικ. 1

Εικόνα 88: Ομαδική ταφή 3^{ου} π.Χ. στη συμβολή των οδών Τζανακάκη – Βαλαωρίτου, Ανδρεαδάκη–Βλαζάκη 2011, σελ 145, εικ. 87.

2.3.12. Ρωμαϊκή Περίοδος 67 π.Χ. -324 μ.Χ.

Εικόνα 89: Απόσπασμα από τον Πεουτιγγέριο Πίνακα (αντίγραφο του 12ου-13ου αιώνα αρχαίου χάρτη του οδικού δικτύου της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας) με λεπτομέρεια της Κρήτης στην οποία σημειώνεται η θέση της Κυδωνιάς (Βιέννη Αυστριακή Εθνική Βιβλιοθήκη). Πηγή: https://en.wikipedia.org/wiki/Tabula_Peutingeriana#/media/File:TabulaPeutingeriana.jpg

αλλαγή στη ζωή του νησιού, από τον 1^ο π.Χ. έως το τέλος της περιόδου εξασφάλισε της συνθήκες μιας γενικότερης ευημερίας. Από τον 3^ο αι. έως τον 6^ο αι. μ.Χ η Κρήτη υπέφερε περισσότερο από φυσικές καταστροφές παρά από πολέμους (Τζουγκαράκης 1987, 294).

Σε επίπεδο διοικητικής οργάνωσης, η Κρήτη αποτέλεσε μία ενιαία επαρχία με την Κυρηναϊκή, με έδρα του κοινού διοικητή τη Γόρτυνα, διευθέτηση που παρέμεινε ως το τέλος του 3^{ου} αι. μ.Χ. Έκτοτε ο Διοκλητιανός επέφερε αλλαγές εντάσσοντας την Κρήτη στην επαρχία του Ιλλυρικού. Το κοινό της των Κρητών επαρχίας ήταν η συνέχεια του θεσμού του Κοινού των Κρητών των ελληνιστικών χρόνων. Ο χαρακτήρας του ήταν υπερτοπικός και ο ρόλος του σημαντικός ως το κεντρικό όργανο αντιπροσώπευσης προς τον Ρωμαίο διοικητή άλλα και την κεντρική Κυβέρνηση. Στις ενισχυμένες αρμοδιότητες του κοινού περιλαμβανόταν η οργάνωση της αυτοκρατορικής λατρείας, η κοπή νομισμάτων στο όνομα του, καθώς και η διοργάνωση αγώνων. (Τζουγκαράκης 1987, 298-300)

Εικόνα 90: Δορυφορική εικόνα με τις οικιστικές και ταφικές θέσεις των ρωμαϊκών χρόνων.

Η ρωμαϊκή κατάκτηση επέφερε μία πρωτόγνωρη συνθήκη ειρήνης στην ιστορία του νησιού, γεγονός που τεκμηριώνεται από την απουσία μαρτυριών καθ' όλη τη διάρκεια της κυριαρχίας για επαναστατικές εξεγέρσεις. Το γεγονός οφείλεται στη «διακριτική» διοικητική παρουσία των Ρωμαίων που επέτρεπε την διαχείριση των κοινών στους τοπικούς φορείς των πόλεων και μόνο οι ανώτεροι αξιωματούχοι και ο διοικητής της επαρχίας ήταν Ρωμαίοι. Η ριζική αυτή

Εστιάζοντας στην ιστορία της Κυδωνιάς, μετά την μάχη στο Άκτιο, το 30 π.Χ. ο Οκταβιανός παραχώρησε στην πόλη καθεστώς ελευθερίας, ως μία εκ των δύο *civitates liberae* (Cassius Dio li 2,3) -η έτερη ήταν η Λάππα- επειδή είχε ταχθεί στο πλευρό του στην εμφύλια διαμάχη με τον Αντώνιο (Τζουγκαράκης 1987, 303). Η Κυδωνία, η οποία στις αρχές της περιόδου συγκαταλέγεται στις

ισχυρές πόλεις του νησιού (εικ.89), έχοντας εξασφαλίσει ευνοϊκή μεταχείριση απολάμβανε μία ελεγχόμενη ελευθερία που δεν την απάλλασσε από τους φόρους άλλα τις εξασφάλιζε το προνόμιο της κοπής δικού της νομίσματος, γεγονός που μαρτυρείται ως τον 3^ο μ.Χ. Η ευημερούσα περίοδος της ρωμαιοκρατίας αποκαλύπτεται στα πυκνά αρχαιολογικά κατάλοιπα του κέντρου της σύγχρονης πόλης. Η ρωμαϊκή Κυδωνία καταστράφηκε εν πολλοίς από τους Βενετούς κατά τη διάρκεια της κατασκευής των οχυρωματικών τους έργων. Ο Onorio Belli μαρτυρά την ύπαρξη θεάτρου (βλ. κεφ. 2.1) ενώ ενσωματωμένα στο τείχος και στα κτίρια της ενετοκρατίας υπάρχουν αρχιτεκτονικά μέλη, επιτύμβιες στήλες και επιγραφές σε χρήση (Sanders 1982, 169). Η ανθούσα πόλη (εικ. 90) φαίνεται ότι επεκτείνεται προς ανατολικά σε χώρους που παλαιότερα καταλάμβανε η αρχαία νεκρόπολη. Ίχνη ρωμαϊκού λουτρού έχουν εντοπιστεί στο οικόπεδο Λεντάρη πάνω από τη στάθμη των προϊστορικών τάφων (Ανδρεαδάκη – Βλαζάκη 1987, 557). Ενώ πέρα από θέατρο διέθετε υδραγωγείο, ναό, πολυτελείς επαύλεις ενίοτε με λουτρά και κυρίως ένα σημαντικό εμπορικό λιμάνι, σταθμό στους θαλάσσιους δρόμους της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας (Sanders 1982, 169-70).

Το σημερινό κέντρο της πόλης, στην πλατεία της Δημοτικής Αγοράς- Νέων Καταστημάτων – Δημαρχείου απλωνόταν το αμιγώς οικιστικό κομμάτι με πολυτελείς επαύλεις με εντυπωσιακά ψηφιδωτά δάπεδα που παραπέμπουν στην Αντιόχεια και τα

Εικόνα 91: Ψηφιδωτό από την οικία του Διονύσου 3^{ος} μ.Χ., Ανδρεαδάκη – Βλαζάκη 2011.

βορειοαφρικανικά κέντρα (Θεοφανείδης 1945-47, 37-46). Στις ανασκαφές της οδού Τζανακάκη στο δρόμο και τα όμορα οικόπεδα έχουν εντοπιστεί τμήματα μεγάλων οικιών (εικ. 58). Στο οικοδόμημα της οδού Τζανακάκη εντοπίστηκαν χώροι με εργαστηριακό χαρακτήρα. Στην οδό Αποκορώνου τα ίχνη κατοίκησης φτάνουν έως την οδό Κολοκοτρώνη ενώ το εντυπωσιακότερο όλων είναι αναμφισβήτητο το ψηφιακό δάπεδο της οικίας Διονύσου στην Στοά

Βαρδινογιάννη (Τζεδάκις 1977, 326-329).

Στην οδό Περίδου (Μαρκουλάκη 1989/91, 206-207·1990α, 435-440) στον δημοτικό χώρο στάθμευσης εντοπίστηκαν αρχιτεκτονικά κατάλοιπα δημόσιων κτηρίων που σχετίζονται με τμήμα της Ρωμαϊκής Αγοράς: στοές με κλίμακες, καταστήματα και δύο λουτρά, ισχυρή ένδειξη της πολιτισμένης αστικής ζωής για τα μέτρα της εποχής. Στις δυτικές παρυφές της πόλης, στη Νέα Χώρα η χρήση παραμένει μικτή εργαστηριακή και οικιστική με μεγάλες οικίες μία από αυτές διατηρούσε ψηφιδωτό δάπεδο και ιδιωτικό λουτρό στο οικόπεδο της οδού Πειραιώς (Μαρκουλάκη 1998,862-864· 2001-2004, 402-403) καθώς και κεραμικά εργαστήρια παραγωγής αμφορέων (για τη μεταφορά κρασιού) με εντυπωσιακούς κλιβάνους στην οδό Σκαλίδη (Λιμαντζάκη 2009· Bowsky 199, 341). Ένα ακόμη σημαντικό βιοτεχνικό εργαστήριο επεξεργασίας πορφύρας τεκμηριώνεται από τα ευρήματα στο οικόπεδο Γωνιωτάκη (Τσίγκου 2012, 79-84) Στην ακρόπολη της πόλης στον λόφο Καστέλλι εντοπίστηκαν οικιστικά λείψανα κυρίως στο ΝΔ τμήμα του.

Στις ανασκαφές της οδού Κατρέ εντοπίζονται ισχυρές τοιχοποιίες με κύριο χαρακτηριστικό της σοβαρές ρωγμές και μετατοπίσεις δηλωτικές των σεισμικών τεκμαινόμενων της εποχής και του φοβερού σεισμού του 365 μ.Χ. που ισοπέδωσε τη ΝΑ Μεσόγειο (Τζεδάκις 1978α, 367-368· Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη 2010· 2011β). Τμήμα ενός ρωμαϊκού λουτρού έχει αποκαλυφθεί στην οδό Τσαγκαρόλων σε επαφή σχεδόν με το τείχος ενώ ένα δεύτερο λουτρό έχει αποκαλυφθεί στην πλατεία Μητροπόλεως που έφερε στους χώρους του πολυτελή ψηφιδωτά δάπεδα. (Τζεδάκις 1966, 428·1977, 326). Η επιμέλεια και συντήρηση του τείχους της ακρόπολης αφορούσε εργασίες ενίσχυσης της στατικής του επάρκειας με τα τεκμήρια της επέμβασης εντοπισμένα τόσο στην εξωτερική, όσο εσωτερική κρηπίδα του. Η λειτουργία και η συντήρηση των δημόσιων λουτρών επιβάρυναν τον προϋπολογισμό της πόλης άλλα και των πολιτών. Τείχη δημόσια κτήρια κοινωφελή έργα υδραγωγεία και λουτρά, αγώνες γιορτές αποτελούσαν τα απαραίτητα για συντήρηση και λειτουργία .

Το νεκροταφείο των Ρωμαϊκών χρόνων απαντά στις ίδιες θέσεις με την παρελθούσα χωροθέτηση και κυρίως στα νότια και ανατολικά της πόλης. Ο χώρος ωστόσο είναι πλέον λιγοστός όποτε δεν υπάρχει η δυνατότητα οργάνωσης και διευθέτησης των τάφων (Βλαζάκη 2011, 140). Οι αρχιτεκτονικοί τύποι είναι οι γνωστοί κεραμοσκεπείς και λακκοειδείς κυρίως για τα φτωχά κοινωνικά στρώματα ενίοτε με περιβόλους να ορίζουν τις συστάδες των τάφων, ωστόσο κατά τον 2^ο και 3^ο αι. μ.Χ. εμφανίζεται ένας τύπος υπόγειου λαξευτού θαλαμοειδούς οικογενειακού τάφου με σύντομο κατηφορικό δρόμο (Δροσινού 1992, 576), χαμηλή είσοδο και θάλαμο και διαμορφώνεται εν είδει διαδρόμου, με τους νεκρούς τοποθετημένους στις πλευρές. Ο τάφος φαίνεται ότι αντικατοπτρίζει τα μεσαία κοινωνικά στρώματα. Ένα φαινόμενο που απαντά σε δύο τουλάχιστον περιπτώσεις είναι αυτό της επανάχρησης των ελληνιστικών πολυθαλάμων κατά τα ρωμαϊκά χρόνια. Ο τάφος του οικοπέδου Ρόβλια και ο τάφος της Μ. Μαθιουλάκη (βλ. κεφ. 3.1.5-6) ανήκουν σε αυτή τη κατηγορία. Μοναδικό για τη πόλη των Χανίων κατά την Μαρκουλάκη (2009,181-185), είναι το ταφικό μνημείο 110 τ.μ. στην οδό Αποκορώνου (βλ κεφ. 3.1.10) με τον αρχιτεκτονικό του να έλκει από τους ελληνιστικούς πολυθαλάμους και να παρουσιάζει ομοιότητες με τις χριστιανικές κατακόμβες, γεγονός που το τοποθετεί στο τέλος της υστερης ρωμαιοκρατίας (Πλάτων 1958, 482· 1959, 392).

Εικόνα 92: Επιτύμβια στήλη 2-3^{ου} αι. π.Χ. με σκηνή δεξιώσεως μητέρας και θυγατέρας με τα ονόματα τους Νικάω και Ιουλία Λουκίλλα αντίστοιχα. Σύμφωνα με τη Bowsky πιθανόν η μητέρα καλωσορίζει στην άλλη ζωή της θυγατέρας της . (Α. Μ. Χ. Ε 70· Αλεξίου, 1960, 271·Bowsky 1995, 274-275, pl XII)

3.2.13. Πρώτη Βυζαντινή περίοδος 324-826

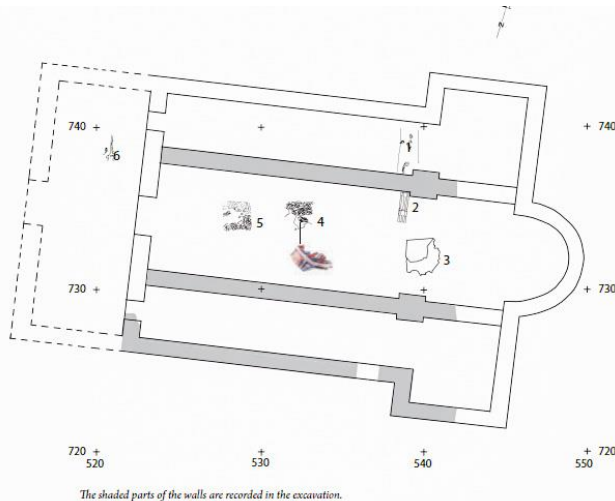

Εικόνα 93: Δορυφορική εικόνα με τις θέσεις των πρωτοβυζαντινών χρόνων.

περιορισμένες, μία πρώτη αναφορά γίνεται στο Βίο των Αγίων Δέκα οι οποίοι μαρτύρησαν κατά τον διωγμό του Δέκιου το 250 μ.Χ. Ανάμεσα στους μάρτυρες συγκαταλέγεται και ο Βασιλείδης ο Κυδωνιάτης (Ανδριανάκης 1997, 13). Η επίδραση του σεισμού του 365 μ.Χ. δεν είναι απόλυτα ευδιάκριτη στις αρχαιολογικά κατάλοιπα στα Χανιά, ωστόσο τα πρόσφατα ευρήματα της ανασκαφής στην οδό Κατρέ 1 αποδεικνύουν τα ολέθρια αποτελέσματά του (Andreadaki-Vlasaki 2015).

Ο οικισμός της Πρωτοβυζαντινής περιόδου φαίνεται ότι απλώνεται στις θέσεις των αρχαίων χρόνων. Οικιστικά λείψανα της περιόδου ενίοτε εμπλεκόμενα με ταφικά ευρήματα, εντοπίζονται στις ανασκαφές της οδού Τζανακάκη και βόρεια αυτής καθώς και στη Νέα Χώρα (Παπαποστόλου 1973-74, 925-926· Τζεδάκις 1978, 368-369· Μαρκουλάκη 1982, 376-377· Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη 1994, 717-719· Πρέβε, 2007, 1212-1215). Ο εντοπισμός παλαιοχριστιανικής βασιλικής του 6^{ου} αι. κάτω από τα θεμέλια του βενετσιάνικου Duomo συνάδει με το γεγονός ότι η πόλη την ίδια περίοδο ήταν έδρα επισκοπής (Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη - Τζεδάκις- Hallager 2005, 1004-1005· Hallager – Andreadaki-Vlasaki 2013, 266). Πυρήνας της κατοίκησης παρέμεινε ο λόφος Καστέλλι. Η οχύρωση της αρχαίας ακρόπολης με τον ελλειψοειδούς σχήματος αρχαίο οχυρωματικό περίβολο ανακατασκευάστηκε τον 7ο αιώνα με

Η έλευση της νέας θρησκείας, του χριστιανισμού αποτελεί σημαντική παράμετρο για την ιστορική εξέλιξη του νησιού. Το γεγονός συνέβη νωρίς όταν ο Απόστολος Παύλος στη αποστολική περιοδεία (62-63 μ.Χ) συμπεριέλαβε την Κρήτη και ανέλαβε τη συστηματική οργάνωση της εκκλησίας. Η παραμονή του ωστόσο ήταν σύντομη και επί της ουσίας την οργάνωση ανέλαβε ο μαθητής του Τίτος. Οι πληροφορίες για την χριστιανική Κυδωνία είναι

Εικόνα 94 Σχεδιαστική αποκατάσταση της κάτοψης της παλαιοχριστιανικής βασιλικής στην Αγία Αικατερίνη, Hallager – Andreadaki-Vlasaki 2013, 266, fig3.

οικοδομικό υλικό από τον προηγούμενο και τα ερειπωμένα από σεισμούς κτήρια της πόλης, προκειμένου να προστατέψει την ακρόπολη από τις αραβικές επιδρομές. (Ανδριανάκης 2012, 75-76).

Τάφοι της περιόδου έχουν εντοπιστεί στην περιοχή του Αγίου Ιωάννη του Ταβλά που είναι από τις παλαιότερες στην πόλη και διατηρήθηκε κατά την Τουρκοκρατία. Σε κοντινή ιδιοκτησία το 1917 εντοπίστηκε παλαιοχριστιανική επιτύμβια επιγραφή ενώ στην περιοχή του δημοτικού Ορφανοτροφείου που είχε βρεθεί στις αρχές του 20^{ου} αι. επιτύμβια επιγραφή του 4^{ου}-5^{ου} αι. έχουν ανασκαφεί τάφοι. Οικογενειακή μάλλον ταφή των μέσων του 7^{ου} αι μ.Χ. εντοπίστηκε στο κέντρο της πόλης (Παπαποστόλου 1973-74, 925-926· Τσιμποπούλου 1981,396-398· Ανδριανάκης 1982, 24).

Εικόνα 95: Κιβωτίοσχημος τάφος με 5 ταφές, εντοπίστηκε στο οικ. Λιονή στην οδό Τζανακάκη. Το νόμισμα που εντοπίστηκε στον τάφο, τον χρονολογεί στον 7 μ.Χ., Τσιμποπούλου 1981, πιν. 295 α.

3.2.14. Αραβοκρατία: 823-961

Η κατάκτηση και κατοχή της Κρήτης από τους Άραβες αποτελεί σημαντικό γεγονός της Βυζαντινής Ιστορίας. Οι ιστορικοί αποδίδουν το γεγονός στη βυζαντινή ολιγορτία και στην παραμέληση των νησιών λόγω της επανάστασης του Θωμά του Σλάβου τη περίοδο 821-823. Οι Άραβες εκμεταλλεύτηκαν την περίσταση και κατάκτησαν την Κρήτη σταδιακά. Βυζαντινές πηγές αναφέρουν ότι μία κρητική πόλη, πιθανόν η Κυδωνία παρέμεινε ελεύθερη, ωστόσο αυτό δεν φαίνεται αληθές. Η περίοδος κατοχής της Κρήτης από τους Σαρακηνούς αποτέλεσε περίοδο βαριάς δουλείας για τον ντόπιο πληθυσμό αλλά και πραγματικής μαστιγας για την ευρύτερη περιοχή της Ανατολικής Μεσογείου λόγω των συνεχών πειρατικών εξορμήσεων τους. Η αποκοπή της Κρήτης από την βυζαντινή αυτοκρατορία οδήγησε σε παρακμή το νησί, το οποίο δεν έχει να επιδείξει κανένα έργο πολιτισμού την περίοδο αυτή. (Δετοράκης 1990, 140-147· Ανδριανάκης 1997, 16). Ο βίος του Νικολάου Στουδίτη του Κυδωνιέως, αποτελεί πηγή πληροφοριών για την ευμάρεια της πόλης στις αρχές του 9ου αιώνα, την άλωσή της και τις σφαγές που ακολούθησαν από τους Σαρακηνούς Άραβες, περί το έτος 827. Η αναφορά σε πολιορκία, σύμφωνα με τον Ανδριανάκη (2012, 76-77), προϋποθέτει την

ύπαρξη οχύρωσης, ωστόσο στα Χανιά δεν έχουν εντοπιστεί μέχρι τώρα αρχαιολογικές ενδείξεις που να χρονολογούνται στη συγκεκριμένη περίοδο.

3.2.15. Δεύτερη Βυζαντινή περίοδος: 961-1252

Η ανάκτηση της Κρήτης από τον Νικηφόρο Φωκά τον Μάρτη του 961 επακολούθησε την σφαγή των Αράβων. Αραβικές πηγές κάνουν λόγο για 200.000 νεκρούς. Μετά την συστηματική εκκαθάριση του αραβικού στοιχείου η Κρήτη επανασυνδέθηκε στον κορμό της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Η πρώτη μέριμνα των βυζαντινών ήταν η αμυντική θωράκιση του νησιού με πλήθος οχυρωματικών έργων στα παράλια και σε στρατηγικές θέσεις της ενδοχώρας και στη συνέχεια η αναδιάταξη της διοίκησης και η ενίσχυση του πληθυσμού. Στο πλαίσιο της εκκλησιαστικής αναδιοργάνωσης και του σχεδίου μετατόπισης των επισκοπικών εδρών σε ασφαλείς θέσεις της ενδοχώρας, τα Χανιά παύουν να είναι η έδρα επισκοπής της Κυδωνίας, είναι σίγουρο ωστόσο ότι διατηρείται στη θέση της αρχαίας Κυδωνίας ένας υποτυπώδης οικισμός. Ο Άραβας γεωγράφος του 12ου αι Al Sarif Al Edrisi αναφέρει στην Κρήτη, εκτός από την Rabn el Kandak (πόλη του Χάνδακα), μια ακόμη πόλη, την Rabn el Djobn (Τυρούπολη), η περιγραφή της οποίας ταιριάζει με την Κυδωνία, ωστόσο δεν υπάρχουν ενδείξεις κατοίκησης για την περίοδο αυτή. (Ανδριανάκης 1997,17-18· 2012, 77).

3.2.16. Ενετοκρατία 1204 (1252) - 1645

Μετά την Δ΄ Σταυροφορία και την άλωση της Κωνσταντινούπολης, η βυζαντινή αυτοκρατορία ουσιαστικά καταλύθηκε. Η Κρήτη δόθηκε ως δώρο στον Βονιφάτιο τον Μομφερρατικό και αυτός με τη σειρά του την πούλησε στην Γαληνότατη Δημοκρατία της Βενετίας, στη συμφωνία που υπογράφηκε στην Ανδριανούπολη στις 12 Αυγούστου του 1204. Η Βενετία έτσι συμπλήρωσε τις νησιωτικές κτήσεις της και συνάμα απέκτησε μια –γνώριμη από το παρελθόν– γέφυρα εμπορικής επικοινωνίας με την Αίγυπτο και την Ανατολή. Η ολιγορία ωστόσο της Βενετίας για την κατάληψη της νέας κτήσης έδωσε την ευκαιρία στους Γενουάτες πειρατές να καταλάβουν το νησί και να ιδρύσουν οχυρά στα λιμάνια και τις στρατηγικές θέσεις. Στα Χανιά τεκμήριο των οχυρωματικών τους έργων αποτελεί ο Γενουάτικος πύργος, τον οποίο αργότερα οι Ενετοί ενσωμάτωσαν στις εκτεταμένες οχυρωματικές τους εργασίες, στο Rivellino Del Porto, το οποίο πήρε την τελική του μορφή τον 16ο αιώνα.

Οι Βενετοί μετά από πολλές προσπάθειες κατάφεραν εν τέλει να προσαρτήσουν το νησί το 1217 μετά από συνθήκη με τη Γένουα, η αμφισβήτηση ωστόσο της εξουσίας τους συνεχίστηκε για το δυτικό τμήμα της Κρήτης ως το 1252, όποτε και έφτασαν οι πρώτοι βενετοί άποικοι στα Χανιά με εντολή να ανοικοδομήσουν πόλη στην περιοχή της αρχαίας Κυδωνίας. Τους πρώτους αιώνες της Ενετοκρατίας η πόλη των Χανίων, η δεύτερη μεγαλύτερη στο βασίλειο της Κρήτης, εκδιπλώνεται στον οχυρωμένο λόφο του Καστελιού. Σταδιακά ωστόσο εξαπλώνεται γύρω από το τείχος με συνοικίες των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων. Αρχαικές αναφορές για την κατασκευή τείχους που περιβάλλει την ευρύτερη πόλη τον 14^ο αι. δεν έχουν τεκμηριωθεί αρχαιολογικά. Την

πρώτη αυτή περίοδο υπερισχύει το καθολικό στοιχείο στην πόλη, ενώ οι θρησκευτικές και εθνικές αντιπαραθέσεις είναι έντονες με ακόμη πιο έντονη την καταπίεση του λαού. Μετά την άλωση της Κων/πολης το 1453, τον φόβο της τουρκικής απειλής άλλα και την άνοδο της αστικής τάξης έναντι των φεουδαρχών, οι σχέσεις μεταξύ καθολικών και ορθοδόξων αμβλύνθηκαν και δημιουργήθηκαν οι προϋποθέσεις για την ανάπτυξη της πόλης. Τα όρια της πόλης παγιώθηκαν στο πρώτο μισό του 16^{ου} αι. (εικ. 95) κάτω από την επιτακτική ανάγκη για την ενίσχυση των οχυρώσεων των πόλεων της Κρήτης μπροστά στην τουρκική απειλή. Το μεγάλο οχυρωματικό έργο άρχισε το 1538 και ολοκληρώθηκε το δεύτερο μισό του αιώνα.

Εικόνα 96: Απόψη της πόλης των Χανίων το 1584. A. Oddi, Udine Biblioteca.

Η διαχείριση του θανάτου κατά την Ενετοκρατία στην Κρήτη ακολουθεί τα πρότυπα της ευρωπαϊκής «οικειότητας», της συνύπαρξης δηλαδή ζώντων και νεκρών. Κατά τον Μεσαίωνα η λέξη εκκλησία δεν αποτελεί περιγραφή μόνον κτιρίων άλλα και του περιβάλλοντος χώρου· η εκκλησία της ενορίας αποτελείται από τον νάρθηκα, το καμπαναριό και το νεκροταφείο. Έθαβαν τους νεκρούς μέσα στην εκκλησία, στα τοιχώματα και στον γύρω χώρο, ενώ ως νεκροταφείο περιγράφεται ειδικότερα ο εξωτερικός χώρος, το atrium (Ariès 1988, 17-19). Η περιγραφή του Ariès για τη μεσαιωνική συνήθεια ταφής φαίνεται ότι ανταποκρίνεται σε αυτήν του Gerola, ο οποίος θεωρεί ότι η αύξηση των εκκλησιών στα χωριά της Κρήτης οφείλετο στην επιθυμία των κτητόρων τους να εξασφαλίζουν ένα χώρο ταφής για τους ίδιους και τα μέλη της οικογένειάς τους. Μέσα στις εκκλησίες σώζονται τάφοι των ιδιοκτητών τους, είτε μαζεύονταν σε αυτούς τα οστά των μελών της οικογένειάς τους σύμφωνα με τη συνήθεια να ανακομίζονται τα οστά και να τοποθετούνται σε ενιαίο οστεοφυλάκιο. Πέρα από την

απλή ταφή σε λάκκο ή σε χτιστό τάφο των φτωχών, υπήρχαν δύο ακόμη είδη τάφων. Το ένα αποτελείται από νεκρικό θάλαμο στο πάτωμα της εκκλησίας ή στον χώρο γύρω από αυτήν, ενώ το άλλο είναι η λίθινη ή χτιστή σαρκοφάγος που τοποθετείται στους τοίχους της εκκλησίας και πάνω από αυτή υψώνεται τόξο (αρκοσόλια). Λιγοστοί χρονολογούνται στον 15^ο αι. και οι περισσότεροι τον 16^ο και 17^ο αι. (Gerola, 1993, 354-359).

Στοιχεία για τα έθιμα ταφής αντλούνται από τις διαθήκες στις οποίες αναφέρεται ο τόπος ταφής και η εκκλησία ή η μονή που ο διαθέτης επιθυμούσε να ταφεί ενίοτε με λεπτομέρειες, όπως η θέση του τάφου μέσα ή έξω από τον ναό. Ιερωμένοι, ευγενείς και φεουδάρχες θάβονταν στα προαύλια και τους περιβόλους των μεγάλων εκκλησιών της πόλης ή των μονών, ενώ οι φτωχοί επέλεγαν την ενοριακή τους εκκλησία. (Καζανάκη – Λάππα 2004, 125-126 στο Μπούρμπου 2011, 169).

Ο Gerola (1993,159) αναφέρει ότι στα Χανιά τον 17^ο αι. υπήρχαν 15 λατινικές εκκλησίες μαζί με τον καθεδρικό ναό και τις μοναστικές εκκλησίες, ενώ οι ορθόδοξες εκκλησίες υπερβαίνουν τις 30. Στην καταγραφή των μονών και εκκλησιών του 1637 για την εντός τειχών πόλης ο αριθμός των εκκλησιών ανέρχεται στις 42 από τις οποίες οι 33 είναι ορθόδοξες. Πληροφορίες ωστόσο πηγάζουν και από τις απεικονίσεις στους χάρτες της εποχής, του Corner (1625) που απεικονίζει 29 κτίσματα, του Boschini (1644) που αριθμεί 39 κτίσματα ενώ ο χάρτης του Coronelli (1692) αριθμεί μόνο 26 κτίσματα (Τριμαντήλη – Μαγγάν 1982, 83, 88).

Από τις ιστορικές αναφορές γνωρίζουμε ότι στη βόρεια πλευρά του Αγίου Νικολάου υπήρχε τετράγωνος ανοιχτός χώρος περίπου μισό στρέμμα, περιτριγυρισμένος από πέτρινες ασίδες, τον οποίο οι Βενετοί χρησιμοποιούσαν ως νεκροταφείο επιφανών προσώπων (Τσίβης 2014, 91). Στον αύλειο χώρο της μονής του Αγίου Φραγκίσκου εντοπίστηκαν δύο τάφοι που χρονολογούνται στην τουρκοκρατία καθώς και σωροί οστών (Δροσινού 1994, 719) που φαίνεται ότι ανήκουν στην περίοδο της Ενετοκρατίας. Η επιτύμβια μαρμάρινη πλάκα της Bianca Saracena, πρώτης συζύγου του γιατρού Onorio Belli ανακαλύφθηκε στα ερείπια του τεμένους του Γιουσούφ Πασά το 1902 από τον Γ. Ι. Καλαϊσάκη (Τσιγκνάκης 2001, 238·269)²³ Κατά την ανασκαφική έρευνα στο τζαμί του Κιουτσούκ Χασαν εντοπίστηκαν αρχιτεκτονικά λείψανα που ανήκουν σε προγενέστερο ναό του Αγίου Νικολάου καθώς και χριστιανικές ταφές. Τάφοι έχουν επίσης εντοπιστεί στο δάπεδο του νότιου κλίτους του καθολικού της Μονής του San Salvatore των Φραγκισκανών κατασκευασμένοι με πλαίσιο από πωρόλιθο (Ανδριανάκης 1997, 107). Η μονή που υπήρξε νοσοκομείο της Φραγκισκανής αδελφότητας μετατράπηκε κατά την Τουρκοκρατία σε τζαμί του Τοπού Αγά Χαν (Ανδριανάκης 2012, 90). Στο παρεκκλήσι 15^{ου} της σημερινής οδού Μόσχων που προσαρτήθηκε στο εντυπωσιακό συγκρότημα των Renier της όψιμης Βενετοκρατίας ως ιδιωτικό παρεκκλήσι υπάρχει μνημειώδης αναθηματική επιγραφή πάνω από το τοξωτό θύρωμα

²³ Η επιτύμβια επιγραφή, σε απόδοση του Τσιγκνάκη (2001, 269) αναφέρει: *Την Μπιάνκα Σαρακηνή την πολυαγαπημένη σύζυγό του, το θησαυρό του, ο Ονόριο Μπέλλι φιλόσοφος και γιατρός από τη Βιστέντζα ενταφίασε εδώ. Θρηνεί τον υμέναιό της (γαμήλιο τραγούδι), μέχρι να την ξαναδεί τη λαμπρή ημέρα της Δευτέρας Παρουσίας. 1597 9 Απριλίου.*

του διαβατικού²⁴. Πρόσφατα εντοπιστήκαν τάφοι στο δάπεδο του τζαμιού του που επρόκειτο για παλαιότερο ορθόδοξο ναό του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου στη σημερινή οδό Ζαμπελίου και Σκουφών (Τριμαντήλη-Μαγγάν 1982,92), Στη συστηματική ανασκαφή στην πλατεία της Αγίας Αικατερίνης, στον χώρο του Duomo και μεταγενέστερου τζαμιού Μουσά πασά έχουν εντοπιστεί χριστιανικοί τάφοι. Το 2013 εντοπίστηκε εντοπίστηκαν ανάμεσα στα θεμέλια του ναού πέντε κιβωτίοσχημοι τάφοι από τους οποίους μόνον ένας εμπεριείχε οστά. Σύμφωνα με τους ανασκαφείς επρόκειτο για ομαδική ταφή με θύματα κάποιου επιδημικού επεισοδίου (Hallager - Andreadaki-Vlazaki 2013, 265-266).

Εκτός τειχών το 2005 εντοπίστηκε στον χώρο της αρχαίας νεκρόπολης η περίπτωση ταφών που χρονολογούνται στους χρόνους της ενετοκρατίας (εικ. 97). Τα σκελετικά κατάλοιπα εντοπίστηκαν κατά τη δοκιμαστική ανασκαφική έρευνα στο νότιο τμήμα του Εθνικού Σταδίου Χανίων. Συγκεκριμένα πρόκειται για επτά ταφές τοποθετημένες στο στρώμα τη άμμου, από τις οποίες οι 3 ήταν ομαδικές. (Κατάκη 2015, 67).

Εικόνα 97: Ομαδική ταφή της Ενετοκρατίας στο Εθνικό Στάδιο Χανίων, Μπούρμπου 2015, 72, εικ. 1.

Σύμφωνα με την Χρύσα Μπούρμπου που μελέτησε το εύρημα, οι νεκροί πιθανόν να αποτελούσαν τα θύματα κάποιας επιδημίας. Κατά την εποχή που χρονολογούνται οι ταφές εξάλλου η παρουσία των επιδημικών εξάρσεων της πανώλης είναι συνεχείς, ενώ υπάρχουν συγκεκριμένες αναφορές για την έξαρση της επιδημίας στην πόλη των Χανίων, κατά τα έτη 1556- 1558- 1582 (Μπούρμπου 2015, 71-76).

Ο Ανδριανάκης επίσης αναφέρει την ύπαρξη του Εβραϊκού νεκροταφείου, εκτός τειχών ήδη από τα χρόνια της Ενετοκρατίας το οποίο απλωνόταν στα δυτικά της τειχισμένης πόλης στη περιοχή της Νέας Χώρας. Η εκφορά των νεκρών γινόταν από την μικρή πύλη του San Salvatore. Λακκοειδείς εβραϊκοί τάφοι ανασκάφηκαν στην οδό Πατριάρχου Ιωαννικίου από την 28ή ΕΒΑ (Ανδριανάκης 2012, 86), ενώ παλαιότερα εβραϊκοί τάφοι είχαν εντοπιστεί στο οικοπέδο του 5^{ου} δημοτικού σχολείου Νέας Χώρας (βλ. σελ. 31). Δεν υπάρχουν σαφείς ειδήσεις για το αν υπήρχαν εκτός της πόλεως νεκροταφεία για τον πολύ κόσμο, αλλά είναι το πιθανότερο. Περιμετρικά εξάλλου της πόλης φαίνεται ότι υπήρχαν μικρότεροι ορθόδοξοι ναοί όπως ο Άγιος Ιωάννης ο Ταβλάς, ο Άγιος Λουκάς στη θέση που βρίσκεται και σήμερα, ο Άγιος Παντελεήμονας στην Αμπεριά, ο Άγιος Νικόλαος στο Μείντάνι και πιθανώς ο Άγιος Κωνσταντίνος στη Νέα

²⁴ Η επιγραφή αναφέρει; MULTA TYLIT, FECITQUE ET STUDVIT DULCES/ PATER, SVDAVIT ET ALSIT, SEMPER REQUIES CERENAT. CDC VIII. IDI. B. IAN (=Πολλά έφερε, έκαμε και μελέτησε ο γλυκός πατέρας, κοπίασε και ιδρώσε. Ας τον σκεπάζει αιώνια γαλήνη 1608). Ειδοί Ιανουαρίου.

Χώρα (Ανδριανάκης 2012, 87). Η Κλάδου (1998, 45) αναφέρει ότι κατά την εκσκαφή θεμελίων του ναού του Αγίου Κων/νου το 1908, εντοπίστηκαν ανθρώπινα οστά και αντικείμενα.

3.2.17. Οθωμανική Περίοδος 1645-1896

Η κατάληψη της Κρήτης από τους Τούρκους, παρά τις έντονες προσπάθειες ενίσχυσης της άμυνας για ένα αιώνα περίπου, έγινε σταδιακά, αρχής γενομένης το θέρος του 1645 με την άλωση των Χανίων, μέχρι το 1669 με την κατάληψη του Χάνδακα μετά από μακρά, σκληρή πολιορκία (Ανδριανάκης 2018, 31). Ο τουρκικός στόλος αποβιβάστηκε αιφνιδιαστικά στις 13 Ιουνίου του 1645 στο δυτικό μυχό του κόλπου των Χανίων. Η πολιορκία της πόλης ήταν σύντομη, άρχισε στις 17 Ιουνίου από τη Νέα Χώρα όπου οι επιτιθέμενοι έβαλαν κατά του προμαχώνα του Αγίου Δημητρίου, της Piattaforma και της Porta Retimiotica στα ΝΔ. (Ανδριανάκης 2012, 93). Μία από τις θέσεις των τουρκικών χαρακωμάτων εντοπίστηκε σε σωστική ανασκαφή στην οδό Πειραιώς (Μαρκουλάκη 2012, 48-49). Η κατάκτηση της πόλης ολοκληρώθηκε σύντομα στις 12 Αυγούστου του 1645.

Οι νέοι κατακτητές επέφεραν στην πόλη αλλαγές. Προκειμένου να προσεταιριστούν τον ντόπιο πληθυσμό επανάφεραν τον ορθόδοξο επίσκοπο Κυδωνίας στην έδρα του ωστόσο κύριο μέλημα τους σε όλη της πορεία της μακράς κατοχής τους ήταν ο εξισλαμισμός του χριστιανικού πληθυσμού. Πολλοί Βενετοί και ορθόδοξοι ευγενείς εξισλαμίστηκαν προκειμένου να μη χάσουν τα προνόμια τους. Η πόλη περιορίστηκε αυστηρά μέσα στις ενετικές οχυρώσεις με πλήρη απαγόρευση της ελεύθερης επέκτασής της έξω από αυτές. Έξω από τα τείχη υπήρχε η συνοικία Βαρούσι στα ΝΔ η συνοικία Κουμ Καπί των Χαληκούτηδων των Αφρικανών που αρχικά ακολούθησαν τον αιγυπτιακό στρατό και ζούσαν σε χαμόσπιτα (Τσίβης 2014, 215-219). Ακόμη ανατολικότερα και από τα μέσα του 19^{ου} αι. η συνοικία της Χαλέπας, η οποία και επελέγη για την ανέγερση των προξενείων των Μεγάλων Δυνάμεων. Εντός τειχών οι Τούρκοι ευγενείς κατοικούσαν στο Καστέλι και τη Σπλάντζια, ενώ οι χριστιανοί στη συνοικία Τοπανάς και γύρω από τον μοναδικό ορθόδοξο ναό, έδρα της επισκοπής, των Αγίων Αναργύρων. Οι Εβραίοι τέλος της πόλης είχαν την δική τους συνοικία ανατολικά από την χριστιανική συνοικία του Τοπανά.

Οι Τούρκοι μετέτρεψαν τους καθολικούς ναούς σε τζαμιά και σύμφωνα με τις πληροφορίες του Τούρκου περιηγητή του 17ου αι. Εβλιγιά Τσελεπή για να γίνει ένας χριστιανικός ναός τζαμί, έπρεπε πρώτα να απομακρυνθούν τα οστά των άπιστων που ήταν θαμμένοι εκεί και να απολυμανθεί ο χώρος με αλόη και καμφορά με συνεχείς προσευχές. (Ανδριανάκης 1997, 130) Οι μουσουλμανικός πληθυσμός έθαβε τους νεκρούς στους περιβόλους των τζαμιών και τεκέδων, ενώ η πλειονότητα του πληθυσμού έθαβε τους νεκρούς είτε στο δάπεδο της οικίας είτε σε ανοιχτό παρακείμενο χώρο, από τους οποίους δεν χωρίζονταν ούτε μετά το θάνατο. Μαυσωλεία στρατηγών, γαζήδων και ευλιγιάδων αναγείρονταν κατά τόπους εντός και εκτός πόλης, στα οποία κάθε Παρασκευή πραγματοποιούνταν επιμνημόσυνες δεήσεις (Φουρναράκης 1928, 8-9).

Το χριστιανικό νεκροταφείο βρισκόταν στον ναό του Αγίου Λουκά εκτός τειχών στη θέση που βρίσκεται και σήμερα (εικ. 98). Το 1932 ο παλαιός ναός κατεδαφίστηκε και

χτίστηκε ο υφιστάμενος μεγαλύτερος για να εξυπηρετήσει τις ανάγκες της μεγάλης ενορίας άλλα και του νεκροταφείου. Εκτός από τον Άγιο Λουκά ο Τωμαδάκης αναφέρει την ύπαρξη παρεκκλησιών στην Χαλέπα και τον Αγ. Ιωάννη του Ταβλά καθώς και τη Μονή του Χαρτοφύλακος (Χρυσοπηγής), που θα μπορούσαν να εκκλησιάζονται οι χριστιανοί του Τοπαλτί. (Τωμαδάκης 1933, 141).

La Canée Cérémonie funèbre - Les porteurs de couronnes

Εικόνα 98 Λίγο πριν την εκφορά νεκρού. Το ορθόδοξο τελετουργικό ταφής περιλαμβάνει τα στάδια του αρχαίου: Πρόθεση – εκφορά – ενταφιασμός, Émile Honoré Destelle, 1897-1904.

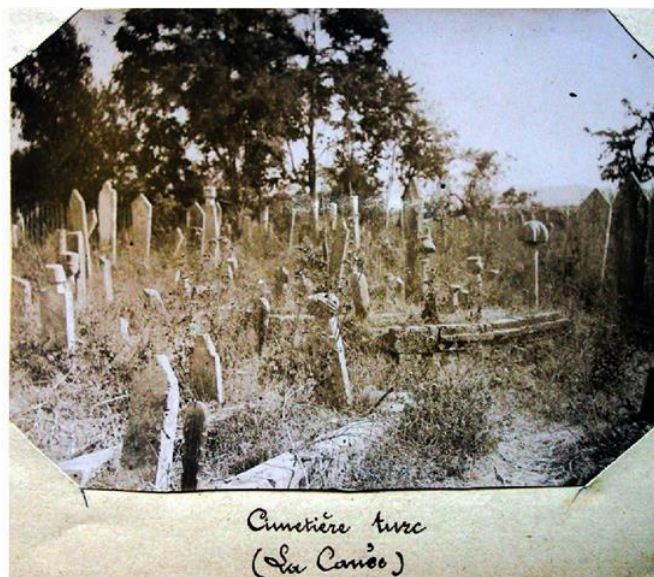
Πηγή: <https://www.facebook.com/photo?fbid=1272384529450598&set=a.1272384196117298>

Τον 19ο αιώνα κάτω από την επίδραση των ιδεών του Διαφωτισμού που επικρατεί στην Ευρώπη άλλα και την ασφυκτική αύξηση του πληθυσμού των κινδύνων για τη δημόσια υγεία που εγκυμονούσε η συνύπαρξη ζώντων νεκρών υποχρέωσε την τουρκική διοίκηση να συμμορφωθεί στο πνεύμα της εποχής και να επιτρέψει τη δημιουργία νεκροταφείων έξω από τις τάφρους των ενετικών οχυρώσεων²⁵. Το τούρκικο νεκροταφείο (εικ. 99-100) καταλάμβανε μεγάλη έκταση αμέσως νότια της μεσημβρινής τάφρου, στο κέντρο της σημερινής σύγχρονης πόλης και συν τω χρόνω κατελάμβανε μεγαλύτερη έκταση από την κυρίως πόλη, την οποία περιέσφιγγε ώστε δεν της επέτρεπε να επεκταθεί προς νότο (Φουρναράκης 1928,9). Περιγραφές των νεκροταφείων δίνουν οι ξένοι περιηγητές. Το 1869 ο Γάλλος καθηγητής V. Roulin περιγράφει τα σφαγεία και το τούρκικο νεκροταφείο (στο Καλλογεράκης 2012, 107). Το τούρκικο νεκροταφείο ήταν διακριτό από τα κυπαρίσσια που κάλυπταν τον χώρο, δεν είχε τοίχους και οι επιτύμβιες στήλες με ένα σαρίκι ήταν συχνά πεσμένες κάτω. Το νεκροταφείο των ορθοδόξων στον Άγιο Λουκά έφερε ταφόπλακες χωρίς επιγράμματα ενώ το εβραϊκό νεκροταφείο στη Νέα χώρα δεν ήταν παρά μόνο χλόη με ενεπίγραφες πλάκες τοποθετημένες στη γη (εικ. 99). Έξω από την πόλη υπήρχε ο Τεκές των Μεβλεβήδων δερβίσηδων, χτισμένος μεταξύ του 1828-1840 αποτελούσε το ησυχαστήριο των μουσουλμάνων μοναχών σε μία περιτοιχισμένη δεντρόφυτη έκταση 23, 5 τ.μ. με ένα μοναδικό σιντριβάνι, μαισωλείο επιφανούς μοναχού και νεκροταφείο (Κλάδου-Μπλέτσα, 1998, 21· Λεμπιδάκη 2008, 424-425).

²⁵ Άξιο αναφοράς είναι ότι μία από τις πρώτες μέριμνες του νεοσύστατου ελληνικού κράτους ήταν η σύσταση των νεκροταφείων που απαγορεύει της ταφές εντός των εκκλησιών και των πόλεων (Β.Δ./ΦΕΚ 17/ 28ης Μαρτίου/ 5ης Μαΐου 1834 και Β.Δ./ΦΕΚ 16/5/1834).

Εικόνα 99: Χάρτης της πόλης από τον W. Chapman, 1905, στον οποίο δηλώνονται οι θέσεις του τούρκικου και εβραϊκού νεκροταφείου εκτός τειχών, Καλογεράκης 2012, 101.

Εικόνα 100 Απόψη του τούρκικου νεκροταφείου.Émile Honoré Destelle en Crète 1897-1904. Πηγή:
<https://www.facebook.com/photo?fbid=1312654198756964&set=a.1272384196117298>

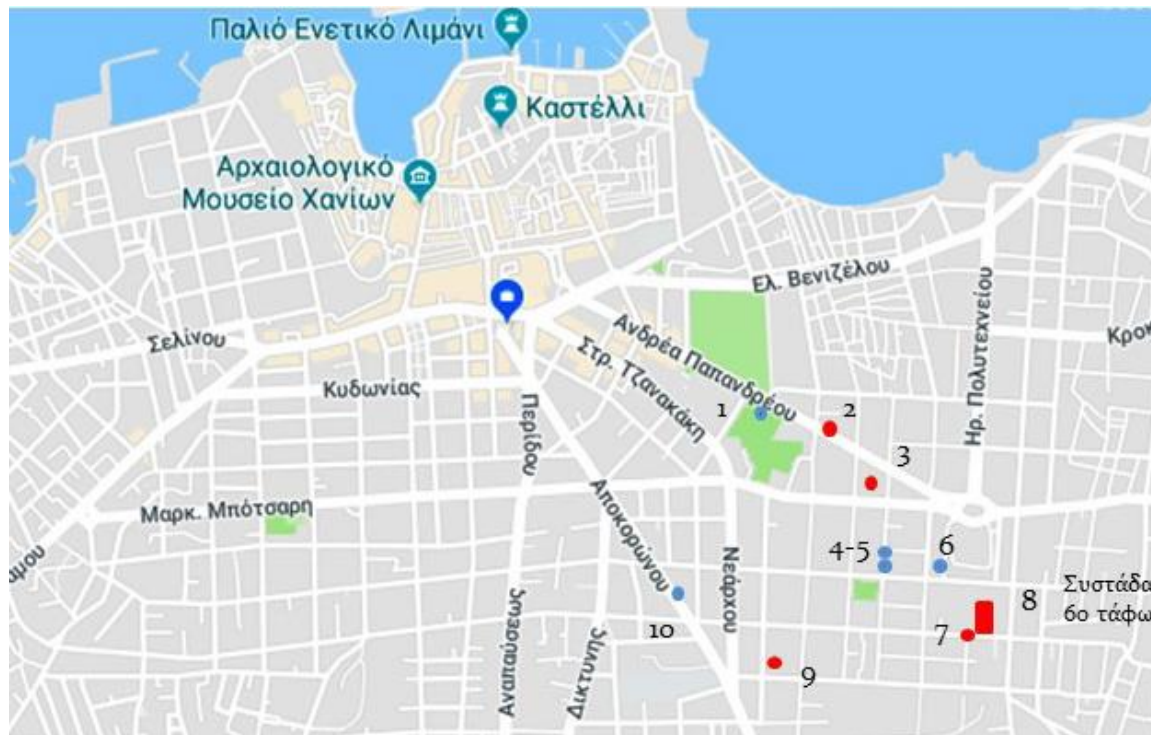
Το τελευταίο χωροθετημένο νεκροταφείο της πόλης είναι το καθολικό ενοριακό νεκροταφείο των Χανίων στο ενταφιάζονταν οι Καθολικοί στρατιωτικοί των Μεγάλων Δυνάμεων, που απεβίωναν κατά τη διάρκεια της διεθνούς κατοχής της Κρήτης (1897-1898) και της Κρητικής Πολιτείας (1898-1913). Στον χώρο έχουν αναγερθεί μνημεία των πεσόντων Γάλλων, Ιταλών, Αυστριακών - Ούγγρων στρατιωτών. Το νεκροταφείο σήμερα αποτελεί κηρυγμένο ιστορικό διατηρητέο μνημείο²⁶.

Εικόνα 101: Το Καθολικό Νεκροταφείο, Émile Honoré Destelle en Crète 1897-1904
<https://www.facebook.com/photo?fbid=1312654428756941&set=a.1272384196117298>

²⁶ Η ΥΠΠΟ/ΑΡΧ/Β1/Φ38/555/15 Υ.Α.(ΦΕΚ 321/Β'/13/05/1991) "Κήρυξη ως ιστορικού διατηρητέου μνημείου του Καθολικού Νεκροταφείου Χανίων".

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3ο: Η Περίπτωση Μελέτης

3.1. Διατηρημένα ταφικά μνημεία: ανασκαφή - διαχείριση

Εικόνα 102: Τοπογραφικός Χάρτης Πόλης Χανίων. Διατηρημένα ταφικά μνημεία: Με κόκκινα σημεία δηλώνονται οι θέσεις των προϊστορικών τάφων, με μπλε των ταφικών κατασκευών ιστορικών χρόνων.

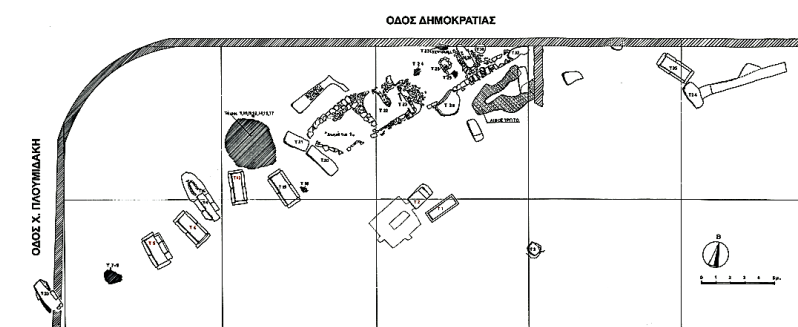
1. Πάρκο Ειρήνης και Φιλίας, 2. Λεντάρη, 3. Μανωλικάκη, 4-5. Μαθιουδάκη, 6. Ροβλία, 7. Περιβόλου Ι.Ν Πέτρου και Παύλου, 8. Κουκλάκη, 9. Ροβιθάκη, 10. Μαλεφάκη.

Η περίπτωση μελέτης αφορά στις διατηρημένες ταφικές κατασκευές που μεμονωμένα ή σε σύνολα διατηρούνται στον ιστό της σύγχρονης πόλης. Πρόκειται για δέκα περιπτώσεις που καλύπτουν το χρονολογικό φάσμα από το 1450 π.Χ. έως τον 3^ο αι. μ.Χ. και εντάσσονται ως επί το πλείστον στην ανατολική αρχαία νεκρόπολη. Τα ταφικά μνημεία επί του παρόντος παραμένουν βουβά, άγνωστα κεντρίζοντας το ενδιαφέρον μόνον του εξειδικευμένου επιστημονικού κοινού. Με βάση ωστόσο την οπτική της παρούσας εργασίας μπορούν εν δυνάμει να παίξουν ρόλο ενεργό στη σύγχρονη ροή της πόλης, προσφέροντας μια νέα συνεκτική πορεία στον νοητικό χάρτη των κατοίκων της, μια εμπλουτισμένη αφήγηση στις σελίδες της.

Η ανασκαφή

Εικόνα 103: Δορυφορική εικόνα με τη θέση του πάρκου

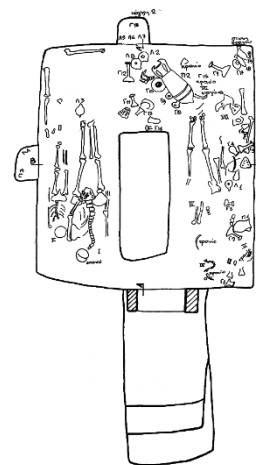

Εικόνα 104: Τοπογραφικό σχέδιο ανασκαφής, Νινιού-Κινδελη κ.α. 1990.

Εντοπίστηκαν 35 τάφοι στο ΒΔ τμήμα του πάρκου ενώ νοτιότερα εντοπίστηκε λάκκος απορριμμάτων των προανακτορικών χρόνων. Το χρονικό εύρος των ταφών καλύπτει το διάστημα από τους γεωμετρικούς χρόνους έως τη ρωμαιοκρατία. Οι τύποι των τάφων είναι:

- (7) Κτιστοί κιβωτιόσχημοι, κατασκευασμένοι από πλάκες ψαμμίτη, επιχρισμένοι εσωτερικά, με καλυπτήριες πλάκες. Πέντε από αυτούς ανήκαν σε συστάδα, ενώ οι δύο ήταν αυτόνομοι. Όλοι είχαν συληθεί την περίοδο της ρωμαιοκρατίας, ωστόσο τα κτερίσματα που διέφυγαν της σύλησης χρονολογούνται στα τέλη του 4^{ου} αι. π.Χ.
- (1) Λακκοειδής, με κάλυψη από λεπτές λίθινες πλάκες του τέλους του 4ου αι. π.Χ.
- (1) Μονολιθική λάρνακα, βρέθηκε ακάλυπτη, γεμάτη χώμα, χωρίς όστρακα ή οστά. Ο αρχιτεκτονικός τύπος παραπέμπει στον 5^ο αι. π.Χ.
- (19) Κεραμοσκεπείς, χωρισμένοι σε δύο συστάδες, χρονολογούνται στο τέλος του 4^{ου} αι. π.Χ. εκτός από δύο που εντοπίστηκαν σε υψηλότερη στάθμη και χρονολογούνται στους ρωμαϊκούς χρόνους.
- (1) Ενταφιασμός βρέφους βρέθηκε ανάμεσα στους κεραμοσκεπείς χωρίς κτερίσματα
- (3) Εγγυτρισμοί περιείχαν παιδικές ταφές. Οι δύο ανήκουν στους ρωμαϊκούς χρόνους ενώ ο τρίτος αποτελεί τη γεωμετρική πλούσια κτερισμένη παιδική ταφή (βλ. σελ.69).

- (2) Θαλαμοειδείς λαξευμένοι στο βράχο. Ο ανατολικότερος, κατά μήκος της βόρειας πλευράς του χώρου, χρονολογείται στους ΥΜ ΙΙΙ χρόνους. Εντοπίστηκαν ίχνη οστών ενός νεκρού χωρίς κτερίσματα. Ο δεύτερος τάφος, ανήκει στα χρόνια της ρωμαιοκρατίας. Έχει μικρό δρόμο με δύο αδρά λαξευμένα σκαλοπάτια στην αφετηρία του και έντονη κατηφορική κλίση προς την είσοδο. Η είσοδος του θαλάμου έχει περιθύρωμα από ψαμμίτη ενώ όμοια πλάκα από ψαμμίτη έφραζε την είσοδο. Ο θάλαμος έχει τετράπλευρη κάτοψη. Στα τοιχώματα αριστερά και στο βάθος του θαλάμου έχουν λαξευτεί μικρές κόγχες για κτερίσματα. Ο τάφος ήταν οικογενειακός και περιείχε έξι έως επτά ταφές, οι τρεις από τις οποίες ήταν *in situ*, ενώ οι υπόλοιπες ανακομισμένες σε σωρούς. Τα κτερίσματα ήταν τοποθετημένα κοντά στις σωρούς και τις κόγχες. Χρησιμοποιήθηκε σ' όλη τη διάρκεια του 2^{ου} μ.Χ. και πιθανότατα και στις αρχές του 3ου αι. μ.Χ., οπότε το νεκροταφείο φαίνεται ότι εγκαταλείπεται.
- Ταφικό όρυγμα. Πρόκειται για ένα πολύ βαθύ όρυγμα, λαξευμένο στο βράχο. Ανάμεσα στα χώματα, την άμμο και τα κομμάτια βράχου εντοπίστηκαν σκόρπια οστά και κεραμική. Πάνω σε λαξευτό θρανίο είχαν τοποθετηθεί εγχυτρισμοί σε σπασμένους αμφορείς του 2ου αι. μ.Χ.
- Ανάμεσα στους κιβωτιόσχημους και κεραμοσκεπείς τάφους εντοπίστηκε ορθογώνιος χώρος από πρόχειρους τοίχους γεμισμένος κυρίως με λιγοστά οστά και όστρακα. Ένδειξη οργάνωσης του χώρου αποτελεί τμήμα του λιθόστρωτου που εντοπίστηκε νότια της συστάδας των υστεροκλασικών τάφων. (Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη - Νινιού-Κινδελή - Μαρκουλάκη 1988, 545-549).

Εικόνα 105: Κάτοψη ρωμαϊκού τάφου, Μαρκουλάκη 1999, 110, εικ.2

Η διαχείριση του ευρήματος

Εικόνα 106: Οδός Αν. Παπανδρέου, Πάρκο Ειρήνης και Φιλίας. Με το βέλος δηλώνεται η θέση των τάφων.

Εικόνα 107 : Οι ορατοί τάφοι.

Η μεγάλη σημασία του ευρήματος και η «ευτυχής» συγκυρία εντοπισμού του σε δημόσιο ανοιχτό χώρο οδήγησε στην πρόταση μερικής διατήρησης των ταφικών μνημείων στον υπό διαμόρφωση χώρο του πάρκου. Στον χώρο σήμερα διατηρούνται ορατοί, ο ρωμαϊκός θαλαμωτός τάφος, η λίθινη λάρνακα και δύο κτιστοί κιβωτιόσχημοι. Τα τρία τελευταία αποδομήθηκαν και επανατοποθετήθηκαν γύρω από τον θαλαμωτό τάφο ώστε να συγκροτούν ένα ενιαίο αντιπροσωπευτικό σύνολο. Ο περιβάλλων χώρος των ταφικών κατασκευών είναι δεντροφυτεμένος, ενώ χλοοτάπητας καλύπτει την

επιφάνεια του εδάφους. Χαμηλό κιγκλίδωμα ορίζει τους τάφους και μία ενημερωτική πινακίδα δικαιολογεί στο κοινό την ύπαρξή τους. Στον υπόλοιπο χώρο του πάρκου η επέμβαση είναι ριζικότερη με διαδρομές που οδηγούν σε υπαίθριους χώρους πολλαπλών εκδηλώσεων και ανοιχτούς χώρους άθλησης που συνδέονται μεταξύ τους διαμορφώνοντας χώρο ζεστό και φιλόξενο. Η αντιμετώπιση ωστόσο των αρχαιοτήτων, στο περιθώριο της παροντικής δράσης, αποκομμένες από το υπόλοιπο πάρκο, εκτός των ροών κίνησης της πλατείας είναι μάλλον αμήχανη. Ο χώρος δε γίνεται αντιληπτός άμεσα από τον περιπατητή, αντιθέτως εκλαμβάνεται ως «απαγορευμένος» χώρος, λόγω της περιφράξης που ενισχύεται από τη δέντροφύτευση. Οι τάφοι συχνά αποβαίνουν σκουπιδότοποι από την ανθρώπινη αδιαφορία ή άγνοια.

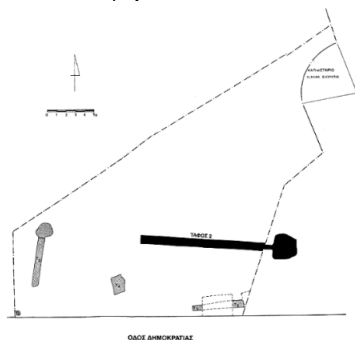
Εικόνα 108: Οι τάφοι συχνά είναι κρυμμένοι από τη βλάστηση...

Εικόνα 109-110: Άποψη του πάρκου με τη θέση των τάφων.

3.1.2. Οδός Ανδρέα Παπανδρέου 81: Οικόπεδο Λεντάρη

Η ανασκαφή

Εικόνα 111: Τοπογραφικό σχέδιο ανασκαφής, αρχείο ΕΦΑΧΑ ενημερωτική πινακίδα στον χώρο.

Εικόνα 112: Η πολυκατοικία στην οδό Α. Παπανδρέου στο υπόγειο της οποίας βρίσκεται ο τάφος.

Το 1986 στον χώρο που κατελάμβανε παλιότερα το κινηματοθέατρο «Ολύμπια». Εντοπίστηκε τμήμα της αρχαίας προϊστορικής νεκρόπολης. Εντοπίστηκαν έξι τάφοι και από τους οποίους ανασκάφηκαν οι πέντε, γιατί μέρος του έκτου διαμορφώνεται στην όμορη ιδιοκτησία. Οι πέντε ανήκουν στον τύπο ΥΜΠΙ λαξευτού, υπόγειου, θαλαμοειδούς τάφου και ένας στην κατηγορία των λακκοειδών τάφων με πλευρικό όρυγμα.

Οι δύο μεγαλύτεροι έχουν μήκος δρόμου 13,50 και 14,50 μ. και βάθος μπροστά στην είσοδο 5,07 και 6,75 μ. αντίστοιχα. Οι τάφοι ήταν συλημένοι κατά το παρελθόν και γι' αυτό εντοπίστηκαν διαταραγμένες ταφές κι ελάχιστα κτερίσματα. Ενδιαφέρον στοιχείο ήταν η διατήρηση υπολειμμάτων χρωστικών που παραπέμπουν σε ξύλινο φορείο πάνω στο οποίο ήταν τοποθετημένος ο νεκρός. Η χρονολόγηση των ευρημάτων τοποθετεί τη χρήση των τάφων κατά ΥΜΠΒ περίοδο του απόγειου δηλαδή προϊστορικής Κυδωνίας.

Πάνω από το δρόμο των δύο τάφων εντοπιστήκαν λείψανα υπόκαυστου ένος λουτρού της ύστερης ρωμαιοκρατίας ένδειξη της αλλαγής χρήσης κατά της περίοδο αυτή. (Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη 1987, 556-55· Andreadaki-Vlazaki 1997, 494).

Η διαχείριση του ευρήματος

Πριν γίνει λόγος για τη διαχείριση των αρχαιολογικών ευρημάτων της θέσης, κρίνεται σωστό να γίνει μία σύντομη αναφορά στο νεότερο κτίριο που κατεδαφίστηκε προκειμένου να ανεγερθεί η υφιστάμενη πολώροφη πολυκατοικία. Πρόκειται για το κινηματοθέατρο Ολύμπια, κτισμένο στα τέλη της δεκαετίας του 1920, (Ο.Α.124/1929) αποτελούσε ένα από λίγα δείγματα του μοντερνισμού της πόλης. Ιδρυμένο από τον ομογενή κινηματογραφιστή Δ. Κοτσιφάκη, κάλυπτε τις ανάγκες του κοσμοπολίτικου περιβάλλοντος της πόλης με τα απαραίτητα μιας σύγχρονης αίθουσας θεάματος (Κλάδου-Μπλέτσα 2015, 24). Από το κτίριο διατηρήθηκε η πρόσοψη. Η σημασία του και η βαρύνουσα θέση του στη μνήμη της πόλης αποτυπώνεται στη διατήρηση της ονομασίας «Ολύμπια» για την συγκεκριμένη περιοχή.

Εικόνα 113: Η όψη του κινηματοθέατρου Ολύμπια.

Οι προϊστορικοί τάφοι που διατηρήθηκαν κάτω από τα θεμέλια του κτιρίου του μεσοπολέμου, καταχώθηκαν ξανά μετά την ανασκαφή τους κάτω από τα θεμέλια της πολυκατοικίας και μόνο ένας -ο μεγαλύτερος- διατηρήθηκε επισκέψιμος δίπλα από τον χώρο του λεβητοστασίου. Τίποτα ωστόσο δεν δηλώνει την ύπαρξη του τάφου πέρα από μία ενημερωτική πινακίδα στην είσοδο της πολυκατοικίας, μη ορατή από την κεντρική οδό. Έτσι ο τάφος παραμένει άγνωστος ακόμα και στους ενοίκους της πολυκατοικίας (εικ. 114-116).

Εικόνα 114-115: Η είσοδος στην πολυκατοικία και στο λεβητοστάσιο.

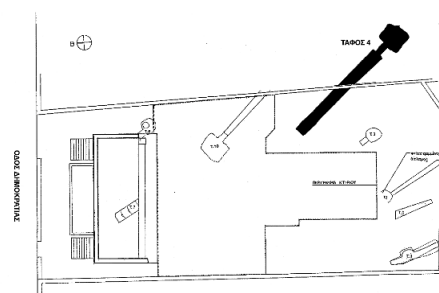
Εικόνα 116: Το μέτωπο του διατηρούμενο τάφου.

3.1.3. Οδός Ανδρέα Παπανδρέου 86-88: Οικόπεδο κληρονόμων Μανωλικάκη

Η ανασκαφή

Εικόνα 117: Το διατηρητέο κτίριο και ο στενός διάδρομος που οδηγεί στη νεόδμητη πολυκατοικία.

Εικόνα 118: Τοπογραφικό Σχέδιο ανασκαφής θέσεις τάφων. Με μαύρο δηλώνεται ο διατηρημένος τάφος

Το 1992, κατά την εκσκαφή των θεμελίων για την ανέγερση πολυώροφης οικοδομής αποκαλύφθηκε ένα ακόμη τμήμα του μινωικού νεκροταφείου (εικ. 117-118). Τη βόρεια όψη του οικοπέδου καταλαμβάνει νεοκλασική κατοικία, η οποία διατηρήθηκε. Στον ακάλυπτο χώρο, στα νότια, ανασκάφηκαν έντεκα ΥΜ ΙΙΙ τάφοι. Οι τάφοι που ήταν όλοι συλημένοι κατά το παρελθόν, ανήκουν σε τρεις αρχιτεκτονικούς τύπους:

- (7) Θαλαμοειδείς τάφοι με δρόμο. Ο μεγαλύτερος εξ αυτών, στην ανατολική πλευρά του οικοπέδου. Μέρος του δρόμου και ο θάλαμος βρίσκονται στον ακάλυπτο χώρο της παρακείμενης πολυώροφης οικοδομής. Ο δρόμος του, μακρύς και απότομος έχει έντονα συγκλίνουσες μακρές πλευρές καταλήγει στην στενή είσοδο. Ο ταφικός θάλαμος περί τα 7 τ.μ. έχει τετράπλευρη κάτοψη και βρέθηκε έντονα διαταραγμένος. Στην αριστερή πλευρά εντοπίστηκε ανακομιδή τριών τουλάχιστον ατόμων καλυμμένη με βότσαλα. Πάνω από τη στάθμη της ανακομιδής εντοπίστηκαν ένας ή δύο νεκροί. Στο κέντρο του θαλάμου ήταν τοποθετημένος ένας ψηλός νεκρός μέσα σε ανάβαθο σκάμμα. Δίπλα στα δάχτυλα του δεξιού χεριού βρέθηκε ένας σφραγιδόλιθος από αχάτη με απεικόνιση αιγάγρου με ανθρώπινα πόδια.
- Λακκοειδής τάφος με πλευρικό σπηλαιώδες όρυγμα: Εντοπίστηκε στη δυτική πλευρά του οικοπέδου και αποτελείται από ορθογώνιο σκάμμα που περιείχε τρεις ταφές και πλευρικό θάλαμο λαξευμένο στην ανατολική παρειά με μία ταφή.
- Απλός λακκοειδής: Βρέθηκε στην ανατολική πλευρά του οικοπέδου, ανάμεσα στους θαλαμοειδείς. Σε όρυγμα στο δάπεδο του ορθογώνιου σκάμματος που έφερε κάλυψη από ασβεστόπλακες εντοπίστηκαν τα σκελετικά κατάλοιπα δύο νεαρών ατόμων. Ανάμεσά τους είχε τοποθετηθεί διπλό τελετουργικό αγγείο καθώς και πολλά όστρεα.
- Σκάμμα στην ανατολική πλευρά του οικοπέδου περιέχει το υπόλειμμα λιθόκτιστου καμπύλου τοιχίου με μικροσκοπικά θραύσματα αγγείων στον περικλειόμενο χώρο. Δεύτερο σκάμμα στη νότια πλευρά του οικοπέδου ήταν διαμορφωμένο με πρόχειρη κάθοδο. Το γεγονός ότι εμπεριείχε αρκετά όστρακα από αγγεία πόσεως (κύπελλα, κύλικες) και από κλειστά αγγεία καθιστά πιθανή τη χρήση του ως τελετουργικός αποθέτης.

Εικόνα 119:
Σφραγιδόλιθος, Κατάκη
2009, 124, εικ 6.

Η ανασκαφή στο τμήμα αυτό του ΥΜ ΙΙΑ/Β νεκροταφείου των Χανίων δηλώνει άριστη οργάνωση και οικονομία του χώρου. Στα σημεία όπου το πέτρωμα είναι πολύ καλής ποιότητας γίνεται προσπάθεια για εκμετάλλευση και του ελάχιστου χώρου, όπως π.χ. δηλώνεται με τη λάξευση των θαλαμοειδών τάφων σε αντίθετη φορά. (Ανδρεαδάκη–Βλαζάκη 1992, 571-574 · Κατάκη 2009, 120-127).

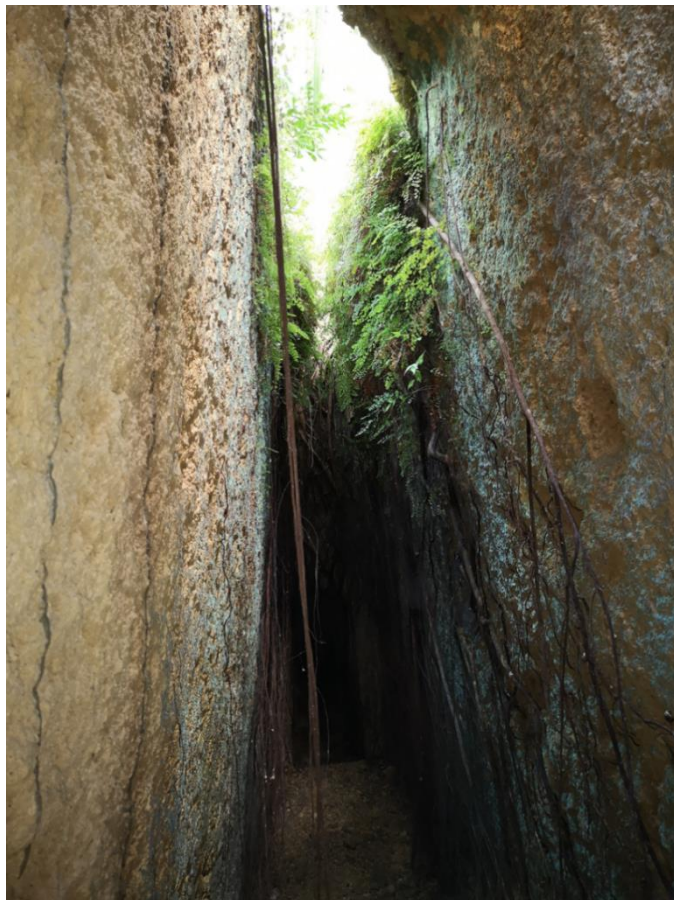
Η διαχείριση του ευρήματος

Ο μεγαλύτερος και καλύτερα διατηρημένος τάφος διατηρήθηκε στον ακάλυπτο χώρο της πολυκατοικίας που έχει διαμορφωθεί ως χώρος στάθμευσης αυτοκινήτων, ενώ το τμήμα του που συνεχίζει κάτω από την παρακείμενη ιδιοκτησία καλύπτεται στην επιφάνεια από πολυκαρβονικό και περιτριγυρίζεται από δέντρα και χαμηλά φυτά. Η πρόσβαση στον τάφο εξασφαλίζεται από μία καταπακτή που μέσω μιας εν πολλοίς κατεστραμμένης μεταλλικής σκάλας φτάνει κανείς στη στάθμη του δαπέδου του δρόμου. Η πορεία προς το θάλαμο είναι μάλλον τρομακτική, διαμορφωμένη από τη φύση. Ρίζες

των υπερκείμενων φυτών περισφίγγουν τα τοιχώματα του βράχου σε μια προσπάθεια να γεμίσουν τον χώρο διαμορφώνοντας ένα φανταστικό κινηματογραφικό τοπίο. Ο τάφος μαζί με αυτόν του οικοπέδου Ροβιθάκη (σελ. 106) με την απότομη κατάβαση αποτελεί την πλέον ανοίκεια περίπτωση διαχείρισης.

Εικόνα 120-121: Ο χώρος στάθμευσης και η καταπακτή που οδηγεί στον τάφο.

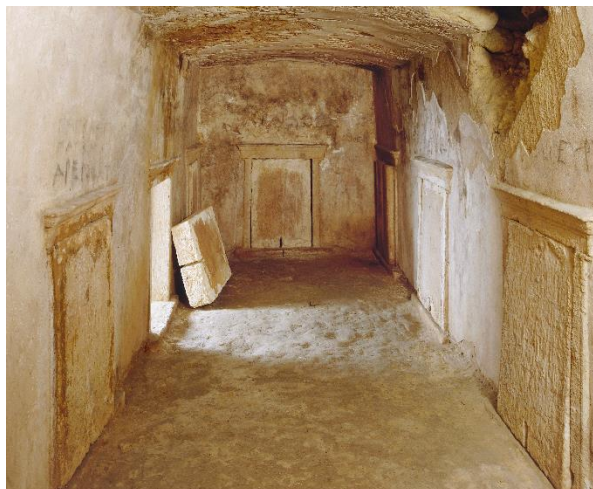
Εικόνα 122: Ο δρόμος του τάφου. Στο βάθος το μέτωπο της εισόδου. Υφιστάμενη κατάσταση.

3.1. 4. Οδός Χατζηδάκη 31: Οικόπεδο Εμμ. Μαθιουλάκη

Η ανασκαφή

Εικόνα 123: Οδός Χατζηδάκη 31. Η όψη του κτίσματος, στο υπόγειο του οποίου βρίσκεται ο ταφικός πολυθάλαμος.

Εικόνα 124: Ο διάδρομος του ταφικού μνημείου, Μαρκουλάκη – Νινιού Κινδελή, 2009, 128.

Το 1981 στη συμβολή των οδών Γιαμπουδάκη-Χατζηδάκη εντοπίστηκε ένα σημαντικό ελληνιστικό ταφικό μνημείο. Πρόκειται για έναν ασύλητο λαξευτό τάφο του τέλους του 4ου-αρχών 3ου αι. π.Χ.. Ο τάφος είναι υπόγειος λαξευμένος στο φυσικό βράχο και αποτελείται από κατηφορικό δρόμο με λαξευτή κλίμακα. Η είσοδός του, στα δυτικά, βρέθηκε με τη θύρα σφραγισμένη με πλάκα, απαραβίαστη. Το εσωτερικό διαμορφώνεται με ένα κεντρικό επιμήκη διάδρομο με θολωτή οροφή. Τα πλευρικά τοιχώματα είναι επιχρισμένα ενώ το δάπεδο αποτελεί ο ισοπεδωμένος βράχος. Προσφορές προς τους ενταφιασμένους, αγγεία και τρόφιμα, είχαν τοποθετηθεί στον χώρο. Στις πλευρές του διαδρόμου διαμορφώνονται εννέα επιμήκεις ταφικοί θάλαμοι (loculi), τέσσερις ανά μακρά πλευρά και ένας στη στενή αντωπή της εισόδου πλευρά. Τα ανοίγματα των θαλάμων βρέθηκαν κλεισμένα με πέτρινες πλάκες, σφραγισμένες με κονίαμα. Πάνω από κάθε είσοδο υπάρχουν χειρόγραφες επιγραφές, γραμμένες με κάρβουνο ή εγχάρακτες με τα ονόματα 14 νεκρών, μελών ευρύτερης οικογένειας— που ανήκουν σε δύο γενιές. Μια μόνο νεκρή εντοπίστηκε χωρίς την καταγραφή του ονόματός της. Πιθανότατα ήταν η πρώτη ταφή που προϋπήρχε θαμμένη σε θάλαμο πριν το μνημείο επιχρισθεί. Από τους 15 νεκρούς, οι επτά ήταν γυναίκες και τρία ήταν παιδιά. Οι νεκροί συνοδεύονταν από κτερίσματα, αγγεία, τα περισσότερα ντόπιου εργαστηρίου. Εντυπωσιακοί είναι δύο αμφορείς σε σχήμα μυροδοχείου. Αξιόλογο σύνολο αποτελούν τα 21 ειδώλια του τάφου, τα περισσότερα ντόπιου εργαστηρίου, 4 ωστόσο απ' αυτά από υπόλευκο εύθρυπτο πηλό είναι εισηγμένα από την Αλεξάνδρεια. Όλοι σχεδόν οι νεκροί είχαν για τα «ναύλα» τους χρυσούς ή ασημένιους ή χάλκινους ψευδοαιγινήτικους οβολούς. Ένας είχε ένα χρυσό νόμισμα της Κυρηναϊκής. Ο ανδρικές ταφές συνοδεύονταν από τον αθλητικό τους εξοπλισμό κυρίως στλεγγίδες ενώ οι

Εικόνα 125: Εισηγμένο ειδώλιο από την Αλεξάνδρεια, Μαρκουλάκη – Νινιού Κινδελή, 2009, 135

γυναικείες από αλάβαστρα χάλκινα κάτοπτρα, επίχρυσα πήλινα κοσμήματα, ένα ολόχρυσο περιδέραιο, ένα διαλυμένο στεφάνι.

Ο αρχιτεκτονικός τύπος του τάφου (loculus tomb), κατάγεται από την Φοινίκη αλλά γίνεται προσφιλής στη βορειοαφρικανική ακτή και στην Κύπρο των ελληνιστικών χρόνων. Ο τύπος που απαντά στο νεκροταφείο της αρχαίας Κυδωνίας, - έχουν εντοπιστεί 9 παραδείγματα- υποδηλώνει μια ιδιαίτερη κοινωνική τάξη που προφανώς είχε στενές σχέσεις με την Αλεξάνδρεια των Πτολεμαίων. Η παρουσία των ονομάτων στο μνημείο είναι μοναδική (Μαρκουλάκη – Νινιού-Κινδελή 1982 8-119· 1981, 396·128-135).

Η διαχείριση του ευρήματος

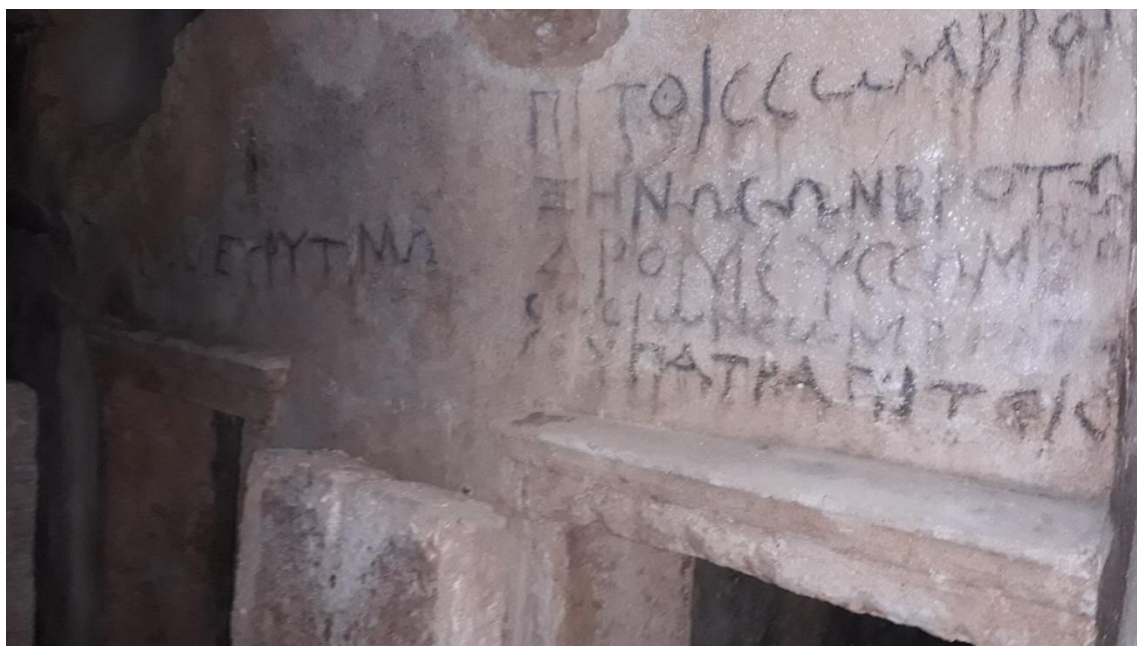
Η ιδιαιτερότητα του ευρήματος, η μνημειακότητα σε συνδυασμό με την άριστη κατάσταση διατήρησής του επέβαλαν δεδομένα τη διατήρηση του ευρήματος στην ιδιωτική ιδιοκτησία εφαρμόζοντας για πρώτη φορά -για την πόλη- τη επίλυση της απόδοσης της ιδιοκτησίας σε συνδυασμό με τη διατήρηση των αρχαιοτήτων στη στάθμη της επιφάνειας. Η πρόσβαση στο μνημείο γίνεται από την είσοδο του από την οδό Χατζηδάκη που μέσω μιας κλειδωμένης εισόδου και μίας μικρής κλίμακας φτάνει κανείς στο διάδρομο του μνημείου. Μία ενημερωτική πινακίδα εξωτερικά πληροφορεί για το υποκείμενο εύρημα.

Εικόνα 126: Η μεταλλική κλίμακα που καλύπτει την αρχαία και οδηγεί στην είσοδο του τάφου.

Εικόνα 127: Ο διάδρομος του μνημείου, διατηρείται σε καλή κατάσταση.

Εικόνα 128: Λεπτομέρεια των επιγραφών. Υφιστάμενη Κατάσταση.

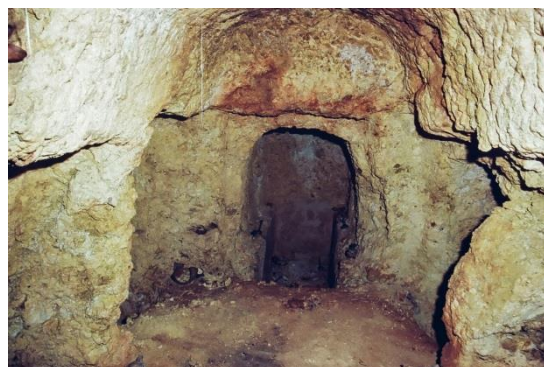
3.1.5. Οδός Χατζηδάκη 31^α : Οικόπεδο Μαρ. Μαθιουλάκη.

Η ανασκαφή

Εικόνα 129: Οδός Χατζηδάκη 31 α. Η όψη του κτίσματος, στο υπόγειο του οποίου βρίσκεται ο ταφικός πολυθάλαμος.

Το 2004 στο όμορο προς βορρά οικόπεδο του προηγούμενου ταφικού μνημείου εντοπίστηκε και δεύτερος τάφος του τύπου *loculus tomb* στη ΒΑ γωνία του οικοπέδου. Κατασκευασμένος και αυτός στην ελληνιστική εποχή, επαναχρησιμοποιήθηκε ωστόσο κατά τη ρωμαιοκρατία. Ο τάφος είναι λαξευμένος στο μαλακό φυσικό βράχο της περιοχής και έχει προσανατολισμό ΒΔ.-ΝΑ. Η κεντρική του είσοδος είναι προς Β., σε διπλανή ιδιοκτησία. Εκατέρωθεν του διαδρόμου ανοίγονται από τρεις θάλαμοι και ο έβδομος αντωπά της κεντρικής εισόδου. Η θύρα της εισόδου αποτελείται από μία πλάκα και στηρίζεται σε ορθογώνιες παραστάδες από ψαμμίτη. Στο διάδρομο, εντοπίστηκαν και εδώ πήλινα μικρά αγγεία και λύχνοι καθώς και ίχνη πυράς, δηλωτικά των επιμνημόσυνων δρώμενων. Οι ταφικοί θάλαμοι βρεθήκαν ανοιχτοί με θρανία διαμορφωμένα σε αυτούς της δυτικής πλευράς, καθώς και στο θάλαμο απέναντι από την είσοδο. Τα κτερίσματα ήταν τοποθετημένα κυρίως επάνω στα πεζούλια ή πεσμένα μέσα στους λάκκους ενταφιασμού. Σε ορισμένες περιπτώσεις οι παλαιότερες

Εικόνα 130: Άποψη του εσωτερικού του τάφου, Τσίγκου 2009, 136.

ταφές των ελληνιστικών χρόνων είχαν ανακομιστεί σε σωρούς για την τοποθέτηση των νεκρών της ρωμαιοκρατίας, στον 1^ο -2^ο αι. μ.Χ.. Τα κτερίσματα στην πλειονότητά τους ήταν πήλινα αγγεία κυρίως της ρωμαιοκρατίας και λιγότερα των πρώιμων ελληνιστικών χρόνων. Πέρα από αγγεία εντοπίστηκαν ειδώλια, γυάλινα αγγεία, νομίσματα, χάλκινα κάτοπτρα, σιδερένιες στλεγγίδες και υπολείμματα αυγών. Δύο ακόμη λακκοειδείς τάφοι των πρώιμων ελληνιστικών χρόνων εντοπιστήκαν στο οικόπεδο (Τσίγκου 2009, 136-145).

Η διαχείριση του ευρήματος

Ο τάφος διατηρήθηκε στο υπέδαφος της οικοδομής δίπλα σε αποθηκευτικό χώρο και η πρόσβαση του εξασφαλίστηκε με κατάλληλη διαμόρφωση της οπής που προκλήθηκε κατά την εκσκαφή. Η είσοδος του εξάλλου παραμένει επτασφράγιστη, αφού εντάσσεται σε άλλη ιδιοκτησία (εικ. 131-133). Μέσα από τον αύλειο χώρο της κατοικίας, η οποία αναπτύσσεται σε ψηλότερη του ισογείου στάθμη, μια πλευρική είσοδος οδηγεί προς τον τάφο. Χωρίς σήμανση στην είσοδο είναι μάλλον αδύνατο να υποψιαστεί κανείς την ύπαρξη του χώρου.

Εικόνα 131: Η κλίμακα προς τον τάφο.

Εικόνα 132: Η μεταλλική κλίμακα που οδηγεί στη οπή του τάφου.

Εικόνα 133: Η κλειστή είσοδος του τάφου.

3.1. 6. Οδός Ρενιέρη 9: Οικόπεδο Η. Ρόβλια

Η ανασκαφή

Εικόνα 135: Το εσωτερικό του ταφικού μνημείου, Νινιού-Κινδελή, 2009, 146.

Το 2003 η σωστική ανασκαφή στο αμφιπρόσωπο οικόπεδο στην οδό Ρενιέρη 9 και Πλ. Πυθαγόρα, απέναντι από το Νομαρχιακό μέγαρο, μετά την κατεδάφιση παλαιάς μονοκατοικίας του μεσοπολέμου, αποκάλυψε ένα ακόμη ταφικό μνημείο του αρχιτεκτονικού τύπου *loculus tomb*. Το μνημείο που είναι ένα από τα μεγαλύτερα που έχουν εντοπιστεί. έχει εννέα ταφικούς θαλάμους και ευρύ κεντρικό διάδρομο. Η

είσοδος του γίνεται από δρόμο με πρόχειρους αναβαθμούς. Τα τοιχώματα του διαδρόμου και οι θάλαμοι ήταν επιχρισμένοι με ασβεστοκονίαμα που διατηρείται κατά τόπους. Οι ταφικοί έχουν θήκες και φέρουν ελαφρά τοξωτή οροφή. Η αρχική χρήση του τάφου στα πρώιμα ελληνιστικά χρόνια διαπιστώνεται από ταφές σε τέσσερις θαλάμους. Οι νεκροί συνοδεύονταν με κτερίσματα τυπικά της περιόδου μυροδοχεία, ειδώλια προσωπικά αντικείμενα και δανάκες. Το ταφικό μνημείο ξαναχρησιμοποιήθηκε στην ρωμαιοκρατία με αποτέλεσμα τη μερική σύληση και αναμόχλευση των ελληνιστικών ταφών. Στους υπόλοιπους θαλάμους οι ταφές είναι ανάμεικτες χρονολογούμενες και στις δύο περιόδους. Χαρακτηριστικά κτερίσματα των ρωμαϊκών ταφών είναι οι λύχνοι, τα γυάλινα και πήλινα αγγεία, χάλκινα νομίσματα. Στον κεντρικό διάδρομο εντοπίστηκαν υπολείμματα καύσεων που δηλώνουν επιμνημόσυνα δρώμενα. Σε κάποια φάση μετά τη ρωμαιοκρατία, ίσως στους πρώτους χριστιανικούς χρόνους, ο τάφος συλήθηκε ξανά. Η τελική διάρρηξη του προήλθε από την κατάρρευση μεγάλου τμήματος της οροφής και των τοιχωμάτων των ταφικών θαλάμων.

Στον περιβάλλοντα χώρο του τάφου εντοπίστηκαν κι άλλοι τύποι ταφών. Πέντε κεραμοσκεπείς τρεις λακκοειδείς και ένας διπλός κιβωτιόσχημος, που όλοι ανάγονται στον 4^ο αι. π.Χ. (Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη 2001-2004, 404-407· Νινιού-Κινδελή 2009, 147-151).

Η διαχείριση του ευρήματος

Ο μεγάλος ταφικός πολυθάλαμος διατηρήθηκε στο υπόγειο της πολώροφης οικοδομής και δίπλα του μεταφέρθηκε ο διπλός κιβωτιόσχημος τάφος. Η οικοδομή διαμορφώθηκε με ελαφρά υπερύψωση της στάθμης της κύριας χρήσης ενώ στη στάθμη του δρόμου και δίπλα στον τάφο διαμορφώθηκε κλειστός χώρος στάθμευσης από την όψη

Εικόνα 136: Ταφή ελληνιστικών χρόνων, Νινιού-Κινδελή, 2009, 149, εικ. 3.

της οδού Ρενιέρη. Η πρόσβαση στον τάφο γίνεται μέσω της γκαραζόπορτας. Από την όψη της οδού Πυθαγόρα η πρόσβαση εξασφαλίζεται από πλευρική είσοδο που οδηγεί σε βοηθητικούς χώρους και το λεβητοστάσιο και πίσω από πάμπολλα παρατημένα αντικείμενα υπάρχει πόρτα που οδηγεί στον ταφικό μνημείο. Η οπή σύλησης του μνημείου καλύφθηκε με πολυκαρβονικό προκειμένου να εξασφαλίζεται κάποιος φωτισμός.

Δύο πινακίδες τοποθετημένες εύστοχα κοντά στο πεζοδρόμιο πληροφορούν για την ύπαρξη του μνημείου, ωστόσο ο χρόνος και ο καιρός έχει «σβήσει» την πληροφορία τουλάχιστον από τη μία.

Εικόνα 137: Ο κιβωτιόσχημος τάφος δίπλα στον πολυθάλαμο. Υφιστάμενη κατάσταση.

Εικόνα 138: Άποψη του εσωτερικού του μνημείου. Υφιστάμενη Κατάσταση.

Εικόνα 139: Η είσοδος από το λεβητοστάσιο.

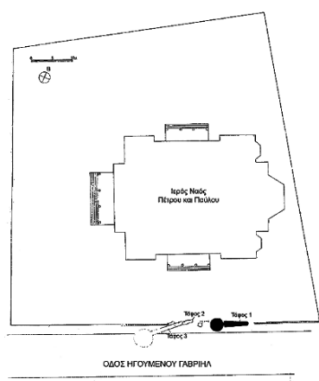
Εικόνα 140: Η είσοδος από την οδό Πυθαγόρα.

Εικόνα 141: Η είσοδος από την οδό Ρενιέρη.

3.1. 7. Οδός Ηγουμένου Γαβριήλ 69: Ανασκαφή νότιου περιβόλου Ι.Ν. Αποστόλων Πέτρου και Παύλου

Η ανασκαφή

Εικόνα 142: Τοπογραφικό σχέδιο με τη θέση των τάφων στον περίβολο του ναού, Πρέβε 1999, 166, εικ. 1.

Εικόνα 143: Άποψη του διατηρημένου τάφου από τον δρόμο.

Ο τάφος που διατηρείται στη νότια πλευρά του προαυλίου του ναού των Αποστόλων Πέτρου και Παύλου εντοπίστηκε στον ίδιο χώρο με το τμήμα του νεκροταφείου που ανέσκαψε ο Πλάτων κατά τα έτη 1959-62 στο πλαίσιο των εργασιών θεμελίωσης του ναού. Στο πλαίσιο εργασιών διαμόρφωσης της νότιας περίφραξης του αύλειου χώρου του ναού εντοπίστηκαν τρεις υπόγειοι λαξευτοί ΥΜ ΙΙΙ τάφοι από τους οποίους παρέμεινε ορατός ο πλέον καλοδιατηρημένος. Ο δρόμος του τάφου είναι έντονα κατηφορικός μήκους 7μ. και βάθους 3μ. στην είσοδο του θαλάμου. Η είσοδος του θαλάμου έκλεινε με ξηρολιθικό φράγμα που είχε παραβιαστεί. Ο σχεδόν κυκλικός θάλαμος είχε δύο θρανία στη βόρεια και νότια πλευρά. Εντοπίστηκαν δύο νεκροί τοποθετημένοι στο κέντρο του θαλάμου σε ύπτια στάση. Πήλινα αγγεία κτέριζαν τους νεκρούς και ένα μοναδικό χάλκινο εγχειρίδιο τον ένα εξ αυτών. Τα οστά συλλέχθηκαν αποσπασματικά, αποσπασμένα από την υγρασία. Η χρονολόγηση των ευρημάτων τοποθετεί τη χρήση του τάφου στην ΥΜΙΙΑ2/Β1 περίοδο (Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη 1990, 441-442· Πρέβε 2009, 166-171).

Η διαχείριση του ευρήματος

Ο τάφος είναι το μοναδικό διατηρημένο μνημείο από το σύνολο των 21 τουλάχιστον τάφων (προϊστορικών και ιστορικών χρόνων) που ανασκάφηκαν στο συγκεκριμένο οικοπέδο, αν λάβει κανείς υπόψη του και τις παλαιότερες ανασκαφές. Βρίσκεται ακριβώς στο όριο της περίφραξης του ναού, ακολουθώντας τον άξονά της, γεγονός που «βοήθησε» στην πολιτική της Υπηρεσίας για την ανάδειξη του μνημείου. Για τον σκοπό αυτό ο τάφος περιφράχτηκε με κιγκλίδωμα και στεγάστηκε με ένα ξυλόπηκτο στέγαστρο που επεκτείνεται ελαφρά στον χώρο του πεζοδρομίου. Μία ενημερωτική πινακίδα πληροφορεί τον περιπατητή για το εύρημα. Η όλη αντιμετώπιση φαίνεται ότι συνάδει με

τη μορφολογία του επιβλητικού παρακείμενου ναού. Παρόλη ωστόσο τη φιλότιμη προσπάθεια ανάδειξης του μνημείου, αλλά και σεβασμού του όμορου ιερού χώρου, η εικόνα είναι απογοητευτική. Η φύτευση του παρακείμενου αύλειου χώρου και το αναγκαίο πότισμα έχουν προκαλέσει φθορά στα τοιχώματα του βράχου που με την πάροδο του χρόνου σταδιακά αποκολλώνται. Η απαξίωση μεγαλώνει από το γεγονός ότι οι φροντιστές του κήπου έκριναν καλό να τοποθετήσουν τον μηχανισμό ποτισμού κάτω από το στέγαστρο του μνημείου, προφανώς για καλύτερη προστασία, για να ολοκληρωθεί από το ότι συχνά το μνημείο «συγχέεται» με τον παρακείμενο κάδο απορριμμάτων και μετατρέπεται σε μεγάλο σκουπιδότοπο. Απομονωμένο το λιτό ταφικό μνημείο από το συναφές του περιβάλλον φαίνεται εκτεθειμένο, ανίκανο να αφηγηθεί την ιστορία του.

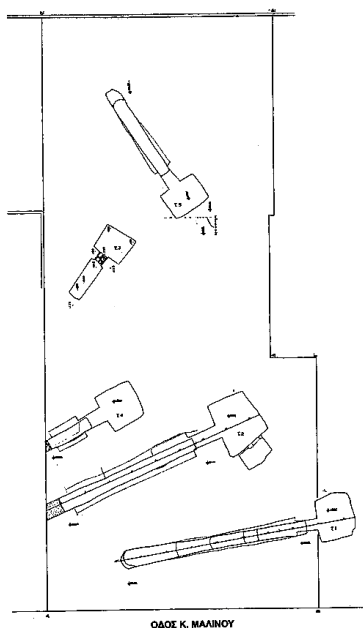

Εικόνα 144: Ο δρόμος του τάφου μπαζωμένος με πεσμένα χώματα και σκουπίδια.

3.1.8. Οδός Μαλινού 11: Οικόπεδο Ροβιθάκη

Η ανασκαφή

Το 1996 στο οικόπεδο της οδού Μαλινού 11, κατά τις εκσκαφικές εργασίες για την ανέγερση πολυώροφης οικοδομής, εντοπίστηκε συστάδα πέντε θαλαμοειδών τάφων της ΥΜ ΙΙΑ/Β περιόδου. Ένα χρόνο αργότερα ένας ακόμη θαλαμοειδής τάφος ανασκάφηκε κοντά στο οικόπεδο, επί της οδού κατά τις εργασίες της ΔΕΥΑΧ για την εγκατάσταση αποχετευτικού αγωγού, καθώς και τάφοι ιστορικών χρόνων, ενώ 30 χρόνια πριν, το 1967, είχε ανασκαφεί κι άλλος θαλαμοειδής τάφος επί της οδού Κριτοβουλίδου. Το 2000 τέλος αποκαλύφθηκε ένας ακόμη τάφος της συστάδας των προϊστορικών τάφων σε όμορο οικόπεδο επί της οδού Κριτοβουλίδου. Οι τάφοι ήταν όλοι συλημένοι ωστόσο από τα ευρήματα που διασώθηκαν αλλά και τις μνημειώδεις διαστάσεις των κατασκευών θεωρείται ότι ανήκαν σε μέλη της ανώτερης κοινωνικής τάξης. Από τους τάφους διατηρήθηκαν οι δύο μεγαλύτεροι στον ακάλυπτο της πολυκατοικίας.

Εικόνα 145: Τοπογραφικό σχέδιο της ανασκαφής, Πρέβε, 2009,174.

Εικόνα 146: Άποψη του κτιρίου στο υπόσκαφο του οποίου διατηρούνται τα ταφικά μνημεία.

Ο τάφος 1, στο νότιο τμήμα του οικοπέδου, έχει προσανατολισμό ΝΔ.-ΒΑ. και επιμήκη δρόμο με απότομη κατηφορική κλίση. Το ξηρολιθικό φράγμα της εισόδου προς στον τετράγωνο θάλαμο ήταν διαταραγμένο από τη σύληση. Από το αδιατάραχτο τμήμα της εισόδου περισυνελέγησαν αγγεία και μικρά ευρήματα. Μέσα στο θάλαμο βρέθηκαν σκελετικά κατάλοιπα δύο νεκρών σε κακή κατάσταση διατήρησης, ανακομιδή τρίτου ατόμου καθώς και η ταφή ενός σκύλου δίπλα στην είσοδο. Η παρουσία δύο μακρόστενων τεμαχίων ασβεστοκονιάματος με γραπτή διακόσμηση, είναι δηλωτικά ξύλινου νεκρικού φορείου το οποίο θα επένδυναν.

Ο τάφος 2 είναι ο μεγαλύτερος σε διαστάσεις και ένας από τους πιο εντυπωσιακούς θαλαμοειδείς ΥΜ ΙΙΙ τάφους της Κυδωνιάς. Λόγω του πλούσιου περιεχομένου του είχε υποστεί σύληση. Ο επικλινής δρόμος του βάθους 8,55 μ., αποκαλύφθηκε σε μήκος μόνον 11,40 μ., καθώς η αρχή του βρίσκεται κάτω από την όμορη οικία στα δυτικά. Ανάμεσα στους λίθους του φράγματος της εισόδου προς το θάλαμο εντοπίστηκε μεγάλος γωνιόλιθος που ίσως είχε αρχικά χρησιμοποιηθεί ως σήμα του τάφου. Ο τετράγωνος θάλαμος παρουσίαζε πολύ διαταραγμένη εικόνα. Στη νότια πλευρά συγκοινωνεί με μικρό πλευρικό θάλαμο ορθογώνιας κάτοψης, που είχε σφραγιστεί με λίθινο τοίχιο επιχρισμένο με πηλό, το οποίο οι τυμβωρύχοι είχαν καταστρέψει. Πάνω στο δάπεδο του κύριου θαλάμου διασώθηκαν τα ίχνη μιας πλούσια κτερισμένης ταφής με περιδέραια και πήλινα αγγεία. Τα λίγα και μικρά διασωθέντα φύλλα χρυσού υπονοούν την ύπαρξη χρυσών κοσμημάτων που συλήθηκαν. Πήλινα, λίθινα αγγεία και ανάγλυφα πλακίδια από κόκκαλο ιπποπόταμου και ελέφαντα τα οποία συνθέτουν τη διακόσμηση ξύλινου κιβωτιδίου περισυλλέγησαν από την επίχωση του θαλάμου (Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη 1997, 1008-1010· Τζεδάκις 1967, 506· Πρέβε 2009, 172-179).

Εικόνα 147-148: Οι καταπακτές που οδηγούν στους τάφους.

Εικόνα 149: Η μεταλλική σκάλα που οδηγεί στον βαθύ και σκοτεινό ταφικό θάλαμο στο βάθος.

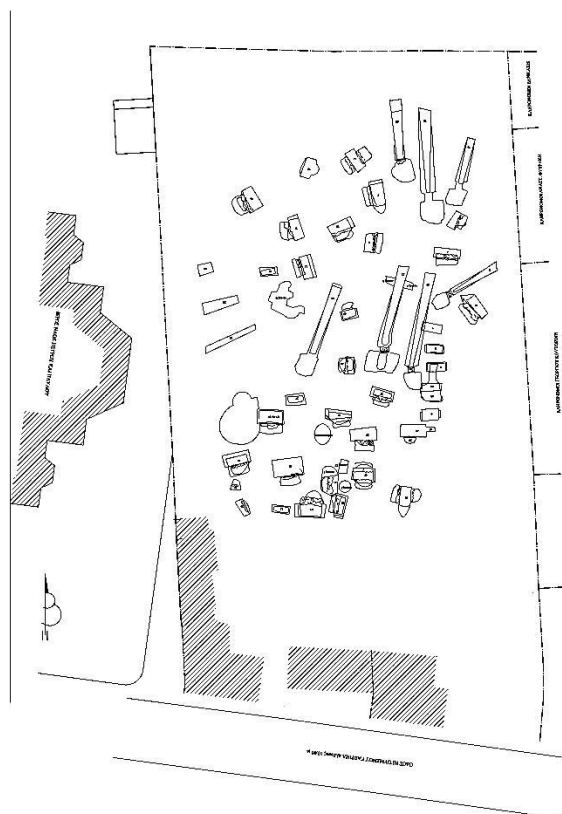
Η διαχείριση του ευρήματος

Οι δύο τάφοι βρίσκονται στο υπόσκαφο της πολυκατοικίας με πυλωτή της οδού Μαλινού, μπροστά στην είσοδο της. Δύο σιδερένιες καταπακτές ανοίγουν σε μια σιδερένια κλίμακα που κατεβαίνει στα εντυπωσιακά και ομολογουμένως άριστα διατηρημένα ταφικά μνημεία. Ωστόσο τα στενά τοιχώματα των δρόμων, το μεγάλο βάθος, το σκότος και η υγρασία των τάφων καθιστά μάλλον γενναία την απόφαση της καθόδου, από τον ανυποψίαστο επισκέπτη, μια και ο χώρος δεν έχει καμία υποδομή για την υποδοχή ακόμη και εξειδικευμένου αρχαιολόγου. Πέρα από την ενημερωτική πινακίδα τίποτα δεν προετοιμάζει για την ύπαρξη των δύο αυτών ταφικών μνημείων στην ήσυχη αυτή οικιστική ζώνη, που ούτε οι ένοικοι του κτιρίου «τολμούν» να επισκεφτούν.

3.1.9. Οδός Ηγουμένου Γαβριήλ 73-77: Ανασκαφή Κουκλάκη

Εικόνα 150: Δορυφορική εικόνα με τους ανεσκαμμένους τάφους.

Εικόνα 151: Τοπογραφικό σχέδιο ανασκαφής, Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη & Πρωτοπαπαδάκη, 2009, 154.

Η ανασκαφή

Στα τέλη του 2003 κατά τη διάρκεια του σωστικού ανασκαφικού ελέγχου για την ανέγερση πολυώροφου κτηριακού συγκροτήματος στην περιοχή του Αγίου Ιωάννη, επί της οδού Ηγουμένου Γαβριήλ αρ. 73-77, εντοπίστηκε ένα από τα σημαντικότερα ευρήματα της προϊστορίας της πόλης των Χανίων.

Συγκεκριμένα ανασκάφηκαν 60 τάφοι, λαξευμένοι σε χώρο εμβαδού 1680 τ.μ., αριθμός ιδιαίτερα μεγάλος αν λάβει κανείς υπόψη του την αρχιτεκτονική και τις διαστάσεις των εν λόγω τάφων.

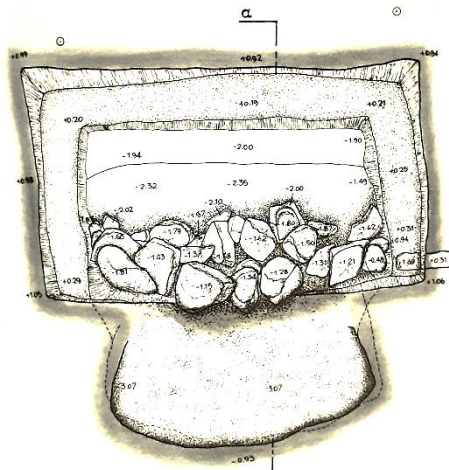

Εικόνα 152: Πανοραμική άποψη της ανασκαφής (φωτογραφία Η. Ηλιάδη, στο Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη & Πρωτοπαπαδάκη, 2009, 152-154).

Ι) Στους πρώιμους ελληνιστικούς χρόνους (τέλη 4ου – αρχές 3ου αι. π.Χ.) ανήκει συστάδα επτά τάφων με προσανατολισμό Β-Ν., οι οποίοι βρίσκονται στο ΝΑ τμήμα του χώρου. Έξι από αυτούς είναι κιβωτιόσχημοι και ένας λακκοειδής. Είναι κατασκευασμένοι με λαξευμένες πλάκες από ψαμμίτη ή από σκληρό ασβεστόλιθο, ενίοτε επιχρισμένοι στο εσωτερικό τους. Οι τάφοι -εκτός ενός- ήταν ασύλητοι και εμπεριείχαν πολλαπλούς ενταφιασμούς. Πήλινα αγγεία, ειδώλια, δανάκες, κοσμήματα και σύνεργα καλλωπισμού συνόδευαν τους νεκρούς.

ΙΙ) Η μοναδικότητα του ευρημάτων έγκειται ωστόσο στον εντοπισμό τμήματος του προϊστορικού νεκροταφείου, στο οποίο εντάσσονται οι πρωιμότεροι τάφοι πολεμιστών που χρονολογούνται στην έναρξη της περιόδου, γύρω στο 1400 π.Χ. έως το τέλος της λαμπρής μετανακτορικής περιόδου. Λαξευμένοι στο μαλακό μαργαϊκό, ασβεστόλιθο (κούσκουρα) ανήκουν σε τρεις μυκηναϊκούς αρχιτεκτονικούς τύπους:

- Λακκοειδής με κάθετο όρυγμα. Εντοπίστηκαν έξι τάφοι του τύπου, οι οποίοι εμφανίζονται σποραδικά σ' όλο τον χώρο της ανασκαφής χωρίς συγκεκριμένο προσανατολισμό. Οι τάφοι, έχουν ορθογώνιο σκάμμα, οι πλευρές του οποίου συγκλίνουν ελαφρώς ως τη διαμόρφωση του δαπέδου.

Εικόνα 153 Λακκοειδής τάφος με πλευρικό θάλαμο, Andreadaki-Vlaziaki 2014, 131.

Το δάπεδο αποτελεί ο επίπεδος βράχος, στρωμένος με λεπτόκοκκο κουσκουρόχωμα για την καλύτερη εξομάλυνσή του. Οι τάφοι ήταν ατομικοί με ένα νεκρό κατά χώρα. Αργές πέτρες και πλάκες κάλυπταν τον ταφικό χώρο και χώμα ως την επιφάνεια του σκάμματος. Πήλινα αγγεία και χάλκινα αντικείμενα κτέριζαν τους νεκρούς. Στην κατηγορία αυτή εντάσσεται και ένας κτιστός λακκοειδής τάφος, ο οποίος αποτελεί το εντυπωσιακότερο αρχιτεκτόνημα

Εικόνα 154: Κτιστός λακκοειδής τάφος, Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη & Πρωτοπαπαδάκη, 2009, 160.

της ανασκαφής, μοναδικό για τα ανασκαφικά δεδομένα της Δυτικής Κρήτης. Η κάλυψη του ταφικού χώρου αποτελούνταν από ερμητικό σφράγισμα με πλάκες και μικρότερες σφήνες ενώ το εσωτερικό του ορθογώνιου ταφικού ορύγματος είναι επενδυμένο στις πλευρές με προσεγμένη αγρολιθοδομή. Ο υψηλόβαθμος νεκρός πολεμιστής ήταν τοποθετημένος εκτάδην συνοδευόμενος ανάμεσά σε άλλα με τον πλούσιο πολεμικό εξοπλισμό του.

- Λακκοειδής με πλευρικό όρυγμα. Αποτελεί τον πολυπληθέστερο τύπο που απαντά στο οικόπεδο. Βρέθηκαν τριάντα δύο τάφοι, διάσπαρτοι, χωρίς δεδομένο προσανατολισμό. Έχουν ένα ορθογώνιο σκάμμα, στη μία μακρά πλευρά του οποίου αναπτύσσεται ένας σπηλαιώδης θάλαμος για την τοποθέτηση του νεκρού. Ένα ευρύ ξηρολιθικό φράγμα κλείνει το άνοιγμα του ταφικού χώρου.

Το μνημειακότερο αρχιτεκτόνημα του τύπου και συνάμα ο αρχαιότερος τάφος, «του γενάρχη», (χρονολογείται στην ΥΜΙΙ 1450-1400 π.Χ.) βρίσκεται στο ΝΔ τμήμα του χώρου. Ο ταφικός θάλαμος, φιλοξενούσε έναν ψηλό και εύρωστο άνδρα περίπου 35 ετών. Η οστεολογική μελέτη καταδεικνύει τραύματα στην αριστερή πλευρά του

σώματος και σπασμένο πλευρό. Ήταν κτερισμένος με τα προσφιλή του αντικείμενα, πήλινα αγγεία κοσμήματα, όπλα και αντικείμενα καλλωπισμού

Οι λακκοειδείς τάφοι με σπηλαιώδες όρυγμα περιλάμβαναν κατά κανόνα την ταφή ενός ατόμου. Ωστόσο ανασκάφηκαν και τρεις τάφοι διπλοί, δηλαδή με δύο σπηλαιώδεις θαλάμους, ανεπτυγμένους στις δύο μακρές πλευρές του ορθογώνιου σκάμματος. Οι συγκεκριμένοι τάφοι ήταν κατά κανόνα αδιατάραχτοι. Σε τρεις μόνον περιπτώσεις, υπάρχουν σαφείς ενδείξεις διατάραξης από μεταγενέστερους λάκκους άχρηστου δομικού υλικού των κλασικών - ελληνοιστικών χρόνων. Ανάμεσα στο υλικό της απόθεσης ήρθαν στο φως δύο μαρμάρινα πρωτότυπα γλυπτά υψηλής τέχνης.

Εικόνα 155: Μαρμάρινη γυναικεία προτομή, Ανδρεαδάκη – Βλαζάκη 2005, 1013, εικ.22.

- Θαλαμοειδής με δρόμο. Ο πιο διαδεδομένος τύπος τάφου στον κρητομυκηναϊκό κόσμο από την ΥΜ ΙΙΑ2 φάση, αντιπροσωπεύεται στην ανασκαφή με 15 παραδείγματα. Οι τάφοι, λαξευμένοι κατά συστάδες, φέρουν δρόμους, η κατάβαση στους οποίους εξασφαλίζεται με κεκλιμένα επίπεδα και διαμορφώσεις αναβαθμών. Ξηρολιθικό φράγμα το άνοιγμα της εισόδου προς τον ευρύχωρο, τετράπλευρης κάτοψης θάλαμο. Οι τάφοι έχουν οικογενειακό χαρακτήρα και περιλαμβάνουν τη ταφή περισσότερων του ενός ατόμων. Σε αντίθεση με τους λακκοειδείς τάφους, οι θαλαμοειδείς, κατά κανόνα, είναι διαταραγμένοι από συλήσεις στην αρχαιότητα. Στον μοναδικό αδιατάρακτο τάφο εντυπωσιακό ήταν το πλήθος και η ποιότητα των κτερισμάτων που συνόδευαν τους νεκρούς.

Το σύνολο των 60 τάφων που ήλθαν στο φως εντάσσεται στον πυρήνα του μινωικού νεκροταφείου της Κυδωνίας, που απλώνεται στην ευρύτερη περιοχή των Δικαστηρίων, αλλά και αυτού των ιστορικών χρόνων. Το εύρημα ωστόσο είναι μοναδικό, αφού για πρώτη φορά εντοπίστηκε σύνολο τάφων που χρονολογούνται στην ΥΜ ΙΙ φάση, οι οποίοι ανήκουν σε πολεμιστές, προφανώς μέλη της μυκηναϊκής κοινότητας, που κατά τα χρόνια αυτά ανέλαβε την εξουσία στο νησί. Το γεγονός εξάλλου ότι τα άμεσα παράλληλα του νεκροταφείου εντοπίζονται στους γνωστούς τάφους των πολεμιστών που ανέσκαψε ο Α. Evans το 1906 στο νεκροταφείο της Κνωσού στη Ζαφέρ Παπούρα, αναδεικνύει τη σπουδαιότητα της Κυδωνίας κατά τους μυκηναϊκούς χρόνους, ως ενός, από τα σημαντικότερα κέντρα στο νησί (Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη και Πρωτοπαπάδακη 2009, 152-165).

Η διαχείριση του ευρήματος

Αμέσως μετά την ολοκλήρωση της ανασκαφής το οικόπεδο δεσμεύτηκε από την αρμόδια τότε ΚΕ Έφορεία Κλασικών και Προϊστορικών Αρχαιοτήτων με σκοπό την απαλλοτρίωσή του λόγω της μείζονος σημασίας του ταφικού συνόλου. Μετά από χρονοβόρα διαδικασία, η απόφαση του Κεντρικού Αρχαιολογικού Συμβουλίου υπήρξε θετική και αναμένεται η εκτέλεση της απαλλοτρίωσης.

Τα ταφικά μνημεία παραμένουν αφανή, καλυμμένα με πρόχειρες λαμαρίνες που τα προφυλάσσουν από την φθορά και κυρίως τα όμβρια ύδατα, ενώ η αυτοφυής βλάστηση «καμουφλάρει» περαιτέρω την παρουσία τους, διαμορφώνοντας ένα κενό χώρο στο μέσο ενός πυκνά δομημένου τετραγώνου.

Εικόνα 156-157-158: Γενική άποψη του χώρου του νεκροταφείου από Δ- ΒΔ και ΝΑ.

Στα δυτικά του οικοπέδου ορθώνεται επιβλητικός ο ναός των Αποστόλων Πέτρου και Παύλου, στα ανατολικά ιδιωτικές οικίες, στα νότια δύο ακόμη οικίες οι οποίες εντάσσονται στην υπό απαλλοτρίωση ιδιοκτησία και τέλος στα βόρεια το άλσος που διαμορφώνεται επί της οδού Γιαμπουδάκη αμέσως νότια των δικαστηρίων. Το συγκεκριμένο κτήριο ανήκει στο ελληνικό δημόσιο, δεσμευμένο για αρχαιολογικό σκοπό. Λίγο δυτικότερα στη συμβολή των οδών Γιαμπουδάκη και Δημακοπούλου βρίσκεται το κτίριο των Φυλακών του Μεσοπολέμου που η μακρόχρονη χρήση τους διακόπηκε το 2013 με τη μεταστέγαση σε νέο κατάστημα κράτησης στις φυλακές της Αγυιάς. Το ανενεργό σήμερα κτίριο προγραμματίζεται να φιλοξενήσει χρήσεις των δικαστικών υπηρεσιών, ωστόσο στη συγκεκριμένη εργασία θα προταθεί μία διαφορετική χρήση²⁷.

²⁷ Το 2019 (σύμφωνα με τον Ν.4646 §83), παραχωρήθηκε «ανευ ανταλλάγματος, στο Ν.Π.Δ.Δ. με την επωνυμία «Ταμείο Χρηματοδότησης Δικαστικών Κτηρίων» (ΤΑΧΔΙΚ), η κυριότητα του δημοσίου ακινήτου με ΑΒΚ 180 αρμοδιότητας Κτηματικής Υπηρεσίας Χανίων, εκτάσεως 1.649,00 τ.μ.,...» με στόχο την επίλυση των στεγαστικών αναγκών των δικαστικών υπηρεσιών. «Η παραχώρηση της κυριότητας ... ανακαλείται, εάν ο σκοπός για τον οποίο παραχωρήθηκαν δεν υλοποιηθεί εντός δεκαετίας από την έναρξη ισχύος του παρόντος».

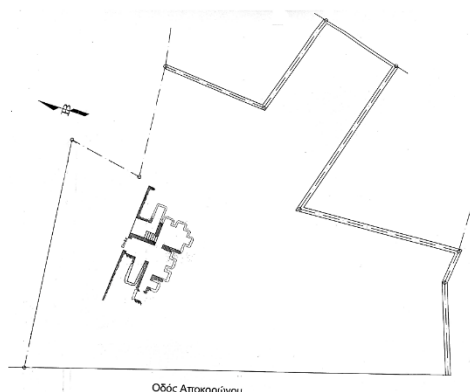

Εικόνα 159-160-161: Οι φυλακές από ΒΔ και ΒΑ και το άλσος που ενώνει τις φυλακές με το ανεσκαμμένο νεκροταφείο.

3.1.10. Οδός Αποκορώνου 161: Οικόπεδο Μαλεφάκη

Η ανασκαφή

Εικόνα 162: Τοπογραφικό σχέδιο με τη θέση του τάφου, Μαρκουλάκη 1999, 182, εικ. 2.

Εικόνα 163: Η σημερινή διαμόρφωση. Άποψη από τον δρόμο.

Ένα διαφορετικό ταφικό μνημείο διατηρείται στο υπόγειο του οικοπέδου Μαλεφάκη στην οδό Αποκορώνου 161 που ανήκει στο όριο του ΝΔ νεκροταφείου. Το μνημείο βρισκόταν μέχρι πρότινος στο υπόγειο διώροφου κτίσματος στο ισόγειο του οποίου λειτουργούσε εργαστήριο επεξεργασίας μαρμάρων χρησιμοποιώντας ως αποθήκη το ταφικό μνημείο. Το μνημείο εντοπίστηκε το 1958 από τον Ν. Πλάτωνα το οποίο ξεχάστηκε στο πέρασμα του χρόνου. Πρόκειται για εντυπωσιακού μεγέθους υπόγειο λαξευτό ταφικό μνημείο περίπου 110 τ.μ. και ύψους 3,50 μ. που είχε την είσοδο του προς βορρά σήμερα κατεστραμμένη. Το εσωτερικό του θα διαμορφωνόταν με δύο καμαροσκέπαστους διαδρόμους και πλευρικούς θαλάμους. Στη συνέχεια υπάρχουν δύο ψηλές θολοσκέπαστες αίθουσες, στην οροφή της μία υπάρχουν ίχνη σταυροθολίου. Στις πλευρές τους έχουν λαξευμένα αρκυσόλια. Ίχνη επιχρισμάτων διατηρούνται στις επιφάνειες. Σήμερα υπάρχουν νεότερες επεμβάσεις που καθιστούν το μνημείο δυσανάγνωστο ωστόσο το μνημείο είναι μοναδικό για την πόλη των Χανίων με ένα αρχιτεκτονικό τύπο που αντλεί από τους πολυθαλάμους των ελληνιστικών χρόνων και έχει κοινά στοιχεία με την παλαιοχριστιανική κατακόμβη των Στερνών φαίνεται κατά την Μαρκουλάκη ότι γεφυρώνει το κενό ανάμεσα στα δύο τοποθετώντας το μνημείο στους ύστερους ρωμαϊκούς χρόνους (Πλάτων 1959, 482· 1959, 392· Μαρκουλάκη 2009, 180-185).

Η διαχείριση του ευρήματος

Το ταφικό μνημείο διατηρείται στο υπόγειο της πολυώροφης πολυκατοικίας στην οδό Αποκορώνου με ξεχωριστή είσοδο και λιθόκτιστη πρόσοψη διαφορετική από τη λοιπή αρχιτεκτονική του συγκροτήματος, για διαφοροποιηθεί προφανώς ως προς το αρχαίο περιεχόμενό του. Μία ενημερωτική πινακίδα που είναι τοποθετημένη πάρα την είσοδο δίνει τις απαραίτητες πληροφορίες. Παρόλη ωστόσο την επιμέλεια διατήρησης, το μνημείο παραμένει ανενεργό, χωρίς δράσεις που να το γνωστοποιούν στο ευρύ κοινό, υποπέφτει για μία ακόμη φορά στη λήθη.

Συνοψίζοντας τα στοιχεία της πραγματολογικής παρουσίας μπορούν να γίνουν κάποιες διαπιστώσεις:

- Τα μνημεία που αναφέρθηκαν καλύπτουν ένα εύρος χρονικό που κινείται από τους προϊστορικούς χρόνους έως την ύστερη ρωμαϊοκρατία επιτρέποντας έτσι μια εποπτική ματιά στις ταφικές κατασκευές του αρχαίου κόσμου.
- Ο τρόπος διατήρησης των μνημείων διαφέρει εξαρτώμενος από τις επιμέρους συνθήκες εντοπισμού των. Έτσι λοιπόν υπάρχουν δύο βασικές κατηγορίες:

α) Αυτά που εγγράφονται σε ανοιχτούς χώρους. Στην κατηγορία ανήκουν τα ταφικά μνημεία που βρίσκονται στο πάρκο Ειρήνης και Φιλίας των Λαών, ο τάφος στο προαύλιο του ιερού ναού Πέτρου και Παύλου και οι τάφοι στο υπό απαλλοτρίωση οικοπέδο Κουκλάκη. Στη πρώτη περίπτωση η διαμόρφωση και η θέση των μνημειακών κατασκευών τελεί υπό υφιστάμενο σχεδιασμό. Ο τάφος του νότιου περιβόλου Ι.Ν. Αποστόλων Πέτρου και Παύλου τελεί υπό «απαξίωση», ενώ στη τρίτη περίπτωση η κατάσταση βρίσκεται σε αναμονή της ολοκλήρωσης της γραφειοκρατικής διαδικασίας.

β) Αυτά που εγγράφονται σε ιδιωτικούς χώρους. Στη δεύτερη κατηγορία παρατηρείται ότι αυτά που βρίσκονται υπό τη «σκέπη» οικοδομήματος βρίσκονται σε καλή κατάσταση διατήρησης, προφυλαγμένα από τη ρύπανση και τις καιρικές συνθήκες, παραμένουν ωστόσο βουβά, ανύπαρκτα στο ρυθμό της πόλης.

Τα μνημεία απομονωμένα και χωρίς συνεκτικό κρίκο στον χώρο είναι παντελώς άγνωστα δεν επιτρέπουν τη διάδραση με τον πολίτη γιατί ακριβώς εκφεύγουν από το δημόσιο χώρο. Όπως παραδέχεται ο Χριστοδουλάκος (1990, 472) *«κατά αυτόν τον τρόπο εξασφαλίζεται η προστασία του μνημείου και η δυνατότητα επίσκεψης και μελέτης από τον ειδικό επιστήμονα. Δεν είναι ωστόσο εύκολο να επιτευχθεί η ανάδειξη κι η αισθητική οργανική ένταξη στον ιστό της πόλης αφού στις περισσότερες περιπτώσεις οι κάτοικοι δεν γνωρίζουν την ύπαρξή τους»*.

Η αρμόδια αρχαιολογική Υπηρεσία στη προσπάθεια της να διαμορφώσει τον ζητούμενο αυτό συνεκτικό κρίκο εξέδωσε ένα λεύκωμα (Ανδρεαδάκη- Βλαζάκη 2009), στο οποίο παρουσιάζονται τα μνημεία με πλήθος εικόνων και κειμένων που σαγηνεύουν τον μέσο αναγνώστη. Ωστόσο η ουσιαστική προσπάθεια αφορά στη δημιουργία μιας συνεκτικής αφήγησης αποτυπωμένης στον χώρο με έμπρακτες επεμβάσεις αρχιτεκτονικού σχεδιασμού που απαιτούν τη συνέργεια των φορέων με σκοπό *«την διατήρηση της ιστορικής μνήμης χάριν της παρούσας και των μελλοντικών γενεών και την αναβάθμιση του πολιτιστικού περιβάλλοντος»* (Ν. 3028/2002 άρθρο 1,3).

3.2. Παράλληλα

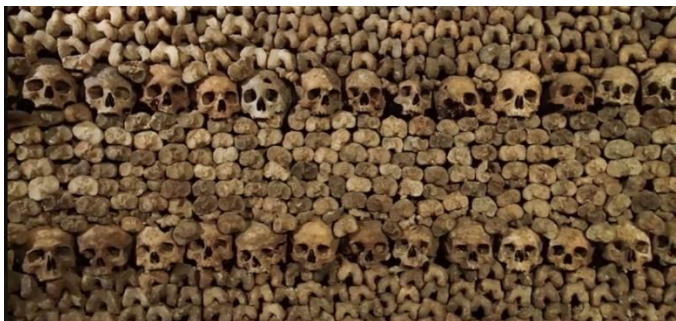
Η ανίχνευση παραλλήλων, αρχαίων δηλαδή ταφικών συνόλων ή κατασκευών που εντάσσονται στο αστικά τοπία των σύγχρονων πόλεων οπωσδήποτε αποτελεί μια μάλλον συνήθης περίπτωση στις πόλεις με αρχαιολογικό, ιστορικό υπόβαθρο. Πολλά είναι εξάλλου τα παραδείγματα υπόσκαφων κατασκευών ταφικών ή μη που εντάσσονται στον πολιτιστικό χάρτη πόλεων.

Δύο από τους κύριους μουσειακούς επισκέψιμους χώρους της πόλης του **Παρισιού** είναι υπόσκαφοι: Α) **Οι κατακόμβες** του Παρισιού. Πρόκειται για υπόγειο οστεοφυλάκιο με χρήση από τα τέλη του 18^{ου} αι έως τα μέσα του 19^{ου} αι. με την

μετατροπή του παλαιού λατομείου της πόλης. Στον χώρο μεταφέρθηκαν τα λείψανα έξι περίπου εκατομμυρίων ανθρώπων, όταν εκκενώθηκαν διάφορα παρισινά νεκροταφεία για λόγους δημόσιας υγείας. Η επισκέψιμη επιφάνεια έχει μήκος περίπου 1,7 χιλιόμετρα και βρίσκεται 20 μέτρα κάτω από την επιφάνεια της γης.

Εικόνα 164-165: Στιγμιότυπα από τις Κατακόμβες του Παρισιού (Πηγή: <https://www.catacombes.paris.fr/en/history/site-history>)

Β) Ο δεύτερος είναι η αρχαιολογική κρύπτη στο **I'île de la Cité** που απλώνεται κάτω από την πλατεία της Notre-Dame de Paris και παρουσιάζει τμήματα από το παλίμψηστο της πόλης από τη Γαλλο-Ρωμαϊκή περίοδο έως τον 20^ο αι.²⁸.

Εικόνα 166: Τμήμα υπόκαυστου λουτρού. Πηγή: <https://www.crypte.paris.fr/en/homepage>

Η **Ρώμη** αναμφισβήτητα αποτελεί την πόλη – μουσείο της Ευρώπης με πάνω από 40 κατακόμβες διατηρούμενες κάτω από την επιφάνεια της γης. Ειδικό θεματικό ενδιαφέρον παρουσιάζει το περιφερειακό πάρκο της Αππίας Οδού που διατηρεί το φυσικό κάλλος του τοπίου με πολλές αρχαιότητες διατηρούμενες in situ και ανάμεσα τους ταφικά μνημεία²⁹.

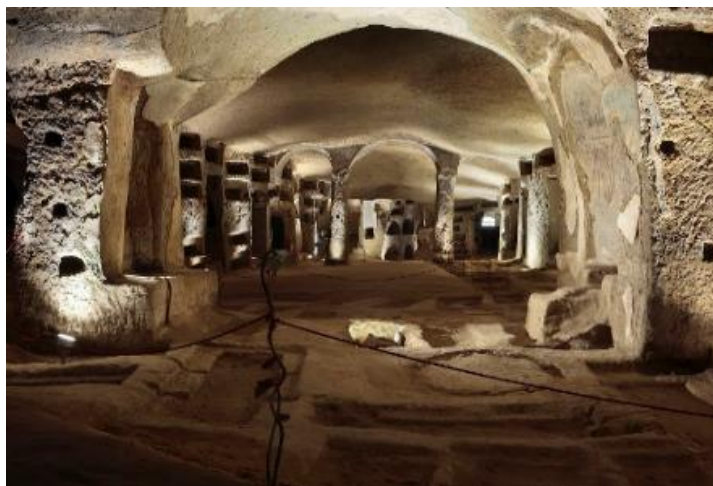
²⁸ Οι επίσημοι ιστότοποι των χώρων: <https://www.catacombes.paris.fr/en/history/site-history> και <https://www.crypte.paris.fr/en/homepage>

²⁹ Τα όρια του αρχαιολογικού πάρκου παρουσιάζονται στο επίσημο ιστότοπο <https://www.parcoappiaantica.it/home/il-parco/presentazione> ενώ τα αρχαιολογικά σημεία ενδιαφέροντος στον ιστότόπο : <https://www.parcoappiaantica.it/home/risorse-e-utilita/download/category/4-itinerari?download=76:appiaanticaroute1eng-pdf>

Εικόνα 167: Η Αππία Οδός

Ένα ακόμη ενδεικτικό παράδειγμα πόλης κάτω από την πόλη είναι η **Νάπολη** της Ιταλίας. Η Νάπολη είναι από τις δημοφιλέστερες και ιστορικότερες πόλεις της Ιταλίας. Λιγότερο ωστόσο γνωστή είναι η υπόγεια όψη της πόλης που μπορεί κανείς να ανιχνεύσει την ιστορία μέσα από τη διαστρωμάτωσή της. Πρόκειται για ένα λαβύρινθο με θαλάμους, κατακόμβες, κρησφύγετα, λατομεία και υδραγωγούς που αναπτύσσεται κάτω από την επιφάνεια της πόλης. Ενδεικτικά αναφέρονται οι κατακόμβες του San Gennaro και του San Gaudioso που από το 2006 είναι επισκέψιμοι αρχαιολογικοί χώροι και από τα κύρια αξιοθέατα της Νάπολης υπό τη διαχείριση της κοινοπραξίας Cooperativa La Paranza³⁰.

Εικόνα 168: Κατακόμβη Αγίου Ιανουαρίου 6ος αι. Πηγή: <https://artsandculture.google.com/asset/upper-level-catacombs-of-san-gennaro-vi-century-a-d/swHnloZHWUS-tw>

Μια περίπτωση με μεγαλύτερες αναλογίες ως προς το αντικείμενο της μελέτης φαίνεται ότι είναι το τμήμα του ρωμαϊκού νεκροταφείου που αποκαλύφθηκε στην πλατεία **Plaça de la Villa de Madrid** στη **Βαρκελώνη**. Η πλατεία βρίσκεται στο ιστορικό κέντρο της Βαρκελώνης, ανάμεσα στην Calle de la Canuda και την Calle de la Victòria.

³⁰ Ο επίσημος ιστότοπος: <https://www.catacombedinapoli.it/en>

Εικόνα 169: Δορυφορική εικόνα με δηλωμένη τη θέση του ρωμαϊκού νεκροταφείου. Πηγή: <http://cartaarqueologica.bcn.cat/1763>

Ο πόλεμος και οι καταστροφικές συνέπειες του ήταν η αιτία για τον εντοπισμό ενός σημαντικού τμήματος του νεκροταφείου δούλων και απελεύθερων της ρωμαϊκής πόλης. Πιο συγκεκριμένα τον χώρο της πλατείας καταλάμβανε η μονή της Αγίας Τερέζας που χτίστηκε τα τέλη του 16 ου αι και είχε χρήση ως τον 19^ο αι.. Κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου βομβαρδίστηκε και στη συνέχεια κατεδαφίστηκε. Στα τέλη της δεκαετίας του '40 ο χώρος πήρε τη μορφή της πλατείας, ωστόσο το 1954 εντοπίστηκε τυχαία το τμήμα του ρωμαϊκού νεκροταφείου. Τα εντυπωσιακά ταφικά ευρήματα οδήγησαν στην απόφαση της κατά χώρα διατήρησης τους, ενσωματώνοντας τα στον χώρο της πλατείας. Η μελέτη του έργου ανατέθηκε στον Adolf Florensa και το έργο εγκαινιάστηκε το 1958.

Εικόνα 170: Κατά τη διάρκεια της ανασκαφής 1954. Πηγή: <http://todosobrebarcelona.com/la-via-sepulcral-romana-la-plaza-la-vila-madrid/>

Εικόνα 171: Η διαμόρφωση του αρχαιολογικού χώρου. Πηγή: <http://todosobrebarcelona.com/la-via-sepulcral-romana-la-plaza-la-vila-madrid/>

Μια ακόμη εκτεταμένη ανασκαφή στον χώρο της πλατείας διεξήχθη τη περίοδο 2001-2003 στο πλαίσιο της ανάπλασης της πλατείας. Τη μελέτη του έργου της ανάπλασης ανέλαβαν οι ο David Baena και η Toni Casamor (στούντιο BCQ³¹). Βασικοί συντελεστές στην πραγμάτωση του λεγόμενου αστικού μοντέλου της πόλης της Βαρκελώνης (2003). Προτείνεται ένας κύριος πεζόδρομος που διατηρεί τη σύνδεση με τους δρόμους και τις πλατείες που τον περιτριγυρίζουν. Η αρχική στάθμη της πλατείας και τα υφιστάμενα

³¹ Baena Casamor Arquitectes BCQ sl., <http://www.bcq.es>

δέντρα διατηρούνται ενώ μία αιωρούμενη πεζογέφυρα διαπερνά τις υποκείμενες αρχαιότητες επιτρέποντας την ανεμπόδιστη θέαση τους.

Εικόνα 172: Κατά τη διάρκεια των εργασιών ανάπλασης της πλατείας. Πηγή: <http://todosobrebarcelona.com/wp-content/uploads/2016/11/VILLA-im02.jpg>

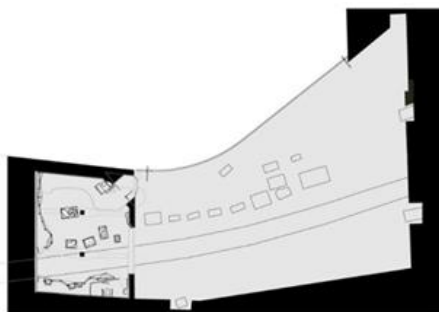
Εικόνα 173: Αποψη του διαμορφωμένου αρχαιολογικού χώρου Πηγή: <https://www.bing.com/images/search?view=detailV2&ccid=ayj8tUYL&id=F452AD73723CC8C80CF8348F3E1FAC1F978D95CD&thid=>

Εικόνα 174: Η διατήρηση της στάθμης των δέντρων με τεχνητά αναχώματα. Πηγή: todosobrebarcelona.com/wp-content/uploads/2016/11/VILLA-im06.jpg

Ο χώρος το 2008 εντάχθηκε στο δικτύου κέντρων πολιτιστικής κληρονομιάς του Μουσείο Ιστορίας της Βαρκελώνης, MUHBA και ανατέθηκε στους αρχιτέκτονες Adelina Casanova Pujol και Sergi Ventosa Hernández η μουσειογραφική μελέτη του κέντρου πληροφόρησης της ρωμαϊκής οδού και νεκρόπολης, που βρίσκεται στο μικρό υπόγειο κάτω από την σύγχρονη πλατεία, στη συνέχεια του ανοιχτού αρχαιολογικού χώρου. Το άνοιγμα στην πρόσοψη του χώρου επιτρέπει τη συνέχεια της **Via Sepulcral** στον εσωτερικό μουσειακό χώρο καθώς και την οπτική σύνδεση του in situ τμήματος του νεκροταφείου με τα εκθέματα στο εσωτερικό. Η επεξεργασία των τοιχοποιιών που οριοθετούν το κέντρο ανταποκρίνεται στην επιθυμία να φέρει στο εσωτερικό χώρο την

ιδέα ενός τόπου, της απότομης ανασκαφής σε χαμηλότερο επίπεδο από αυτό της πόλης του 21ου αιώνα. Η έκθεση φαίνεται ότι κατορθώνει να δημιουργήσει μια οπτική και χωρική εμπειρία στον επισκέπτη καθώς τόσο η μορφή των προθηκών όσο και η θέση τους στον χώρο βρίσκουν συνάφεια με τη φυσική τους θέση στο νεκροταφείο.

Εικόνα 175-176-177: Κάτοψη του κέντρου πληροφόρησης και του αρχαιολογικού χώρου. Εικόνες από το εσωτερικό του εκθεσιακού χώρου. Πηγή: <https://www.udeu.net/projete/vila-de-madrid/>

Αντίστοιχα στην **Αθήνα** ο αρχαιολογικός χώρος του **Κεραμεικού** ενσωματώνει στην καρδιά της σύγχρονης πόλης το αρχαίο νεκροταφείο. Ο αρχαιολογικός χώρος του Κεραμεικού, έκτασης 45 περίπου στρεμμάτων, περιλαμβάνει τμήμα του Θεμιστόκλειου τείχους, τις πύλες της Αθήνας, Δίπυλο και Ιερά πύλη, το Πομπείο, τον ταφικό περίβολο με τη στήλη της Ηγησούς, το Δημόσιο σήμα και άλλα ταφικά μνημεία.

Οι αρχαιότεροι τάφοι χρονολογούνται στην εποχή του Χαλκού ενώ από την υπομυκηναϊκή περίοδο παρουσιάζει αδιάκοπη χρήση έως τον 6 αι. μ.Χ. Την κλασική περίοδο (5ος - 4ος αι. π.Χ.) τις οδούς εκατέρωθεν πλαισιώνουν ταφικά μνημεία, συνήθως οικογενειακοί τάφοι. Με τις αρχαιολογικές έρευνες να συνεχίζονται αδιάκοπα από το 1870 έως και σήμερα με τη σταδιακή απαλλοτρίωση οικοπέδων στα όρια του περιφραγμένου αρχαιολογικού χώρου, η πολύβουη πόλη διαθέτει έναν διαφορετικό χώρο. Ο Κεραμεικός προσφέρει μια μοναδική εμπειρία στον επισκέπτη που περιδιαβαίνει δίπλα στις όχθες του Ηριδανού, που ρέει σήμερα μέσα στον αρχαιολογικό χώρο, σε μία στάθμη 8-9 μ. κάτω από αυτή της σύγχρονης πόλης (στην οδό Ερμού), γεφυρώνοντας το τότε με το τώρα του ιστορικού άλλα και προσωπικού χρόνου.

Το αρχαιολογικό Μουσείο του Κεραμεικού στεγασμένο σε ένα λιτό νεοκλασικό ισόγειο κτίσμα στο νοτιοδυτικό άκρο του αρχαιολογικού χώρου, φιλοξενεί εκθέματα κυρίως ταφικού χαρακτήρα, συμπληρώνοντας την εμπειρία επίσκεψης³².

³² Ο επίσημος ιστότοπος του χώρου: http://odysseus.culture.gr/h/3/gh351.jsp?obj_id=2392

Εικόνα 178: Άποψη του Αρχαιολογικού Χώρου του Κεραμεικού. Πηγή: http://odysseus.culture.gr/h/3/gh3562.jsp?obj_id=2392&mm_id=18897

Εικόνα 179 Αρχαιολογικό Μουσείο Κεραμεικού. Πηγή: <https://museumfinder.gr/item/archeologiko-mousio-keramikou/>

3.3. Εργαλεία για τον Αρχιτέκτονα.

Η περίπτωση της απόδοσης στον δημόσιο χώρο των διατηρούμενων αρχαίων ταφικών κατασκευών της πόλης των Χανίων συμπεριλαμβανομένου του μεγάλου τμήματος της νεκρόπολης στον Άγιο Ιωάννη (οικόπεδο Κουκλάκη), αποτελεί μια πρόκληση για τον αρχιτεκτονικό σχεδιασμό που η πόλη δια των αρμόδιων φορέων οφείλει να αντιμετωπίσει άμα τη ολοκληρώσει της πολυαναμενόμενης πράξης απαλλοτρίωσης του μεγάλου τμήματος του αρχαίου νεκροταφείου.

Η οπτική της εργασίας σε αυτό το πρόδρομο στάδιο είναι να θίξει το θεωρητικό, πρωτίστως αρχαιολογικό και ιστορικό υπόβαθρο μιας αρχιτεκτονικής πρότασης και ευρύτερα πολεοδομικής σύνθεσης στον ιστό της σύγχρονης πόλης. Στόχος είναι ο εμπλουτισμός του διεπιστημονικού θεωρητικού πλαισίου που απαιτείται στη **γένεση** ενός νέου δημόσιου χώρου, κρυφού και άγνωστου επί του παρόντος. Η πόλη που διατηρεί τα ίχνη του παρελθόντος και συνάμα ορθώνει σύγχρονες δομές αποτελεί ένα συμπίλημα που ανάλογα με τον τρόπο πλοκής και αφήγησης μπορεί να αποκτήσει οργανική ενότητα και να προσδώσει ποιότητες και λειτουργίες στον χώρο και τους κατοίκους της. Μια νέα ροή στον ιστό της πόλης, που αφηγείται ένα άγνωστο κεφάλαιο της εξέλιξής της, ορίζει νέες σταθερές στην μνήμη και την ταυτότητα του τόπου.

Για το σκοπό αυτό οφείλουν να αποσαφηνιστούν:

Α. Η περιοχή μελέτης: Πρόκειται για το νότιο - ανατολικό τμήμα της πόλης, όπως αυτό μορφοποιήθηκε στο πρώτο ρυμοτομικό σχέδιο του 1901 και εν γένει παραμένει ίδιο με την αρχική χάραξη.

Εικόνα: 180: Δορυφορική εικόνα της πόλης των Χανίων με πλακισωμένη τη περιοχή μελέτης και τη θέση των τάφων και τοπόσημων.

Β. Τα επίπεδα των εγγραφών που εμφανίζονται στη συγκεκριμένη περιοχή, τα οποία και αναφέρθηκαν στην περιγραφή της βιογραφίας της πόλης (κεφ. 2) και είναι:

Επίπεδο 1: Η σύγχρονη πόλη δομημένη στη χάραξη του ιστού των αρχών του 20^{ου} αι., «ορθώνει» το ανάστημα της με πολυώροφες μεταπολεμικές πολυκατοικίες διατηρώντας την οικιστική χρήση πρωτίστως και σημειακά τη διοικητική και εκπαιδευτική χρήση. Ο ιερός ναός των Αποστόλων Πέτρου και Παύλου αποτελεί τη μόνη μνημειώδη κατασκευή της περιόδου.

Επίπεδο 2: Η πόλη του μεσοπολέμου που δομήθηκε πάνω στο σχέδιο πόλης των αρχών του 20^{ου} αι. διατηρώντας τους σημειακούς συντελεστές του τέλους του 19^{ου} αι.: τον Δημοτικό Κήπο, τον Ιταλικό Στρατώνα, το Διοικητήριο – Δικαστικό Μέγαρο και τις αρχικές οδούς σύνδεσης με αυτά, εμπλούτισε τον σχεδιασμό της με νέα διακριτά για την εξυπηρέτηση των αναγκών της: το Εθνικό Στάδιο, τα Σχολεία και τις Φυλακές. Μονώροφες και διώροφες κατοικίες που διατηρούνται ακόμη κατά τόπους ύφαιναν και συνεχίζουν την οικιστική χρήση.

Επίπεδο 3: Η μακραίωνη αρχαία νεκρόπολη, πυκνή κάτω από το υπόσκαφο της μεταγενέστερης οικιστικής χρήσης, αποκαλύπτεται ευκαιριακά και σύμφωνα με τις επιταγές της τρέχουσας οικοδομικής δραστηριότητας και των δημόσιων αναγκών. Οι αρχαίοι τάφοι που έρχονται στο φως μετά την ολοκλήρωση της ανασκαφικής έρευνας συνήθως αποδομούνται ή καταχώνονται. Στην καλύτερη περίπτωση -την περίπτωση μελέτης- διατηρούνται έστω και σημειακά υπομνηματίζοντας στο παρόν της πόλης την παρελθοντική χρήση, στη παροντική ζωή την όψη του θανάτου.

Εργαλεία

1. Παλίμψηστο πόλης

Για τις ανάγκες διαμόρφωσης μιας «αναγνώσιμης» εικόνας της πόλης, (Lynch, 1960, 3-5) ο σχεδιασμός του χώρου οφείλει να είναι διακριτός και σαφής. Συνεκτικοί κρίκοι και διαδρομές πρέπει να δημιουργούν την αίσθηση του συνόλου προκειμένου η

εικόνα να είναι εύληπτη στην αντίληπτική ικανότητα των χρηστών, των κατοίκων της πόλης, αν εν τέλει πρόθεση είναι η εμβάθυνση της ανθρώπινης εμπειρίας, της πόλης ως υπέρτατης μορφής κοινωνίας κατά τον Αριστοτέλη. Μια ουσιαστική δεύτερη παράμετρος (Lynch 1960, 85) είναι η ανάγκη της δημιουργίας μιας εύπλαστης εικόνας του χώρου προκειμένου αυτή να αφήνει χώρο στη φαντασία της ατομικής θέασης και ερμηνείας.

Με εργαλείο λοιπόν την ώσμωση της αρχαιολογίας, της ιστορίας και της σύγχρονης ζωής, και με ένα βαθύ αίσθημα «απενοχοποίησης» των επανεγγραφών του παλίμψηστου της πόλης, προτείνεται η συνεκτική σύνδεση των τοπόσημων που απαντούν σε άμεση γειτνίαση με τους αρχαίους τάφους. Τα μνημεία αυτά: 1) ο Δημοτικός Κήπος 2) ο Ιταλικός Στρατώνας, 3) οι Φυλακές 4) ο Ιερός Ναός των Αποστόλων Πέτρου και Παύλου, ορθώνονται σε κομβικά σημεία της πόλης, είναι εντυπωμένα στη μνήμη της και συνάμα αποτελούν ενεργούς πόλους χρήσης. Μπορούν έτσι να αποτελέσουν τους συνδετήριους κρίκους μιας ενιαίας εμπλουτισμένης αφήγησης, που γεφυρώνει χωροχρονικά το παρελθόν με το παρόν. Στη εξειδίκευση εξάλλου της νοηματοδότησης της νέας αυτής αφήγησης διαπιστώνεται ότι έχουν ένα κοινό χαρακτηριστικό που μπορεί εν γένει να τα ομαδοποιήσει: ανήκουν όλα στον χώρο της κατά Foucault ετεροτοπίας, θεωρητική οπτική θέασης και του αρχαίου νεκροταφείου. Ενταγμένα λοιπόν σε ένα κοινό δίκτυο με τα ταφικά μνημεία λειτουργούν ως κατώφλια που γεφυρώνουν το πάνω με το κάτω, τη ζωή με τον θάνατο, το παρελθόν με το παρόν, βοηθούν στην αφήγηση της εξέλιξης της πόλης, και την εκδίπλωση της ιστορίας και χρήσης του χώρου.

2. Ο μύθος

Με βάση τη θεώρηση του M. Foucault, ότι η μεταβολή έρχεται μέσα από τους κόμβους της τομής ή της ρήξης καθώς και την ερμηνεία των ετεροτοπιών «για τους διαφορετικούς χώρους, αυτούς των άλλων τόπων, με την έννοια ενός είδους αμφισβήτησης τόσο μυθικής όσο και πραγματικής του χώρου στον οποίο ζούμε», προτείνεται μία νέα αφήγηση στον αρχιτεκτονικό τοπίο της πόλης, μέσα από τα αινιγματικά ανοίκια αρχαία ρήγματα, ενός «διαφορετικού χώρου» που ξεφεύγει από τη νόρμα του κανονικού και βοηθάει στην καλλιέργεια της αποκλίνουσας σκέψης (Ken Robinson 2011) που διαταράσσει τα όρια του ιδιωτικού – δημόσιου, χρόνου – χώρου, ζωής και θανάτου. Η ετεροτοπία στην προκειμένη περίπτωση δεν είναι ο χώρος απόδρασης με την έννοια του μοντέρνου πολυχώρου διασκέδασης, άλλα το ενδιαμέσο κατώφλι προς μια εσώτερη γνώση.

Ως πηγή έμπνευσης στον αρχιτεκτονικό σχεδιασμό της νεκρόπολης, προτείνεται ο μύθος που αμβλύνει το ανοίκειο συναίσθημα, κατά τον Freud. Σύμφωνα με τον Γάλλο θεωρητικό της λογοτεχνίας και σημειολόγο Rolan Barthes, ο μύθος είναι λόγος, ένα σύστημα επικοινωνίας, ένα μήνυμα, γεγονός που υποδηλώνει ότι αποτελεί μια μορφή (2007, 201). Ως μορφή λοιπόν, μπορεί να χρησιμοποιηθεί για τη σύνθεση εικόνων στο διάγραμμα της πόλης που εγείρει αναπαραστάσεις στο φαντασιακό του ανθρώπινου υποκειμένου διευκολύνοντας τους δημιουργικούς συνειρμούς.

Εικόνα 181: Αναπαράσταση της Νέκυιας του Πολυγνώτου στη δελφική λέσχη των Κνιδίων από τον Carl Robert (σχέδιο του H. Schenck, 16es Hallissches Winkelmannsprogramm, Halle 1892), Παπαχατζής 1992, 408-9, εικ. 433.

Ο προτεινόμενος προς χρήση μύθος προέρχεται από τα ομηρικά έπη και συγκεκριμένα πρόκειται για τη ραψωδία λ της Οδύσσειας, τη περίφημη Νέκυια που περιγράφει το ταξίδι του Οδυσσέα στον Άδη προκειμένου να πάρει χρησμό από τον νεκρό, αλλά συνάμα έμφρονα, μάντη Τειρεσία. Επιθυμία του ήρωα είναι να μάθει την έκβαση του χρόνιου νόστου του. Ο Δ. Ν. Μαρωνίτης (2005) σημειώνει ότι πρόκειται για ένα είδος νεκρομαντείας³³, που όμως νόστος και θάνατος ανταλλάσσονται μεταξύ τους: για να νοστήσει ο Οδυσσέας στην Ιθάκη, πρέπει πρώτα να πεθάνει ζωντανός - να γίνει δισθανής, όπως το λέει η Κίρκη. Το οξύμωρο σχήμα δεδομένου ότι κανονικά ο θάνατος αίρει τον νόστο, στη Νέκυια μεταμορφώνεται σε θετικό, αισιόδοξο σχήμα. Ο Οδυσσέας νοστεί, έχοντας γνωρίσει ζωντανός την εμπειρία του θανάτου. Στη Νέκυια η συζυγία θάνατος - νόστος είναι έτοιμη να γυρίσει στο ζεύγος νόστος – ανάσταση.

Στο σύντομο ταξίδι του Οδυσσέα περιγράφεται η τοπογραφία του κάτω κόσμου που έχει ήδη περιγράψει, με γεωγραφικές λεπτομέρειες, η Κίρκη στην προηγούμενη ραψωδία. Η περιγραφή συμπληρώνεται με πρόσθετα ατμοσφαιρικά στοιχεία: Σε λίγες ώρες, το καράβι μπαίνει στον Ωκεανό, ο Άδης βρίσκεται στα πέρατα του Ωκεανού, πέρα από τίς βαθιές ροές του. Το καράβι προσεγγίζει τη χώρα των Κιμμερίων, τυλιγμένη στην ομίχλη και στα αδιαπέραστα σύννεφα, όπου ο ήλιος δεν διεισδύει ούτε νύχτα ούτε μέρα. Στη συνέχεια ο Οδυσσέας φτάνει κοντά στα πυκνά δάση της Περσεφόνης και αντικρίζει τις λεύκες και τις ιτιές. Κοντά στα δάση της Περσεφόνης εκβάλλουν τα ποτάμια του Άδη: ο Αχέρωντας, ο Πυριφλεγέθων, ο Κωκυτός, η Στύγα. Ο Οδυσσέας παραμένει στις πύλες του Άδη όπου συνομιλεί με τους «ασώματους» νεκρούς ωστόσο κοιτάζει προς το βάθος στο Έρεβος, και τον ασφοδελό λειμών. Δεν προχωράει ωστόσο στα άδυτα τού Άδη γιατί παραμονεύει το κεφάλι της Γοργώ. Ο κίνδυνος της μόνιμης παραμονής ενεργοποιεί τον ήρωα για την επιστροφή του. Αρχηγός και σύντροφοι μπαίνουν ξανά στο πλοίο που τους οδηγεί ξανά στον πάνω κόσμο.

³³ «Η μαντική όραση του εμπνευσμένου ποιητή βρίσκεται κάτω από την προστασία της θεάς Μνημοσύνης, της μητέρας των Μουσών. Η Μνημοσύνη δεν χαρίζει τη δύναμη ν'ανακαλεί κανείς ατομικές αναμνήσεις, να φαντάζεται τη σειρά των γεγονότων που έσβησαν στο παρελθόν, αλλά δίνει στον ποιητή- όπως και στον μάνη-το προνόμιο να βλέπει την αναλλοίωτη και μόνιμη πραγματικότητα: τον φέρνει σε επαφή με το αρχικό είναι, που ένα ελάχιστο μόνο μέρος του ξεσκεπάζει στους ανθρώπους ο χρόνος κατά την πορεία του, για να το ξανακρύψει αμέσως. Αυτή η λειτουργία αποκάλυψης της πραγματικότητας, γνώρισμά μιας μνήμης που δεν είναι, όπως η δικής μας, θεώρηση του χρόνου, αλλά είναι φυγή έξω από τον χρόνο, ξαναβρίσκεται μεταφερόμενη στη φιλοσοφική ανάμνηση». Vernant, 1989, 173.

Εικόνα 182: Ο Οδυσσέας στον Άδη, Russell Flint. Πηγή: <https://gr.pinterest.com/pin/187743878186604295/>

Ο μύθος ως όχημα στην αρχιτεκτονική, μπορεί να λειτουργήσει στην εννοιολογική μεταφορά στην περίπτωση μελέτης. Η κατάβαση στα σκιερά αρχαία ταφικά σκάμματα στοχεύει στη γνώση του νόστου, μιας επιστροφής στο οικείο παρελθόν του τόπου που μπορεί να αποτελέσει το γονιμοποιό σπόρο της σύγχρονης ζωής. Η ανάβαση εξάλλου συμπληρώνει τα κενά της μνήμης όχι μόνο σημειακά, χωρικά τοποθετημένα, άλλα ευρύτερα δίνοντας χώρο στο λογισμό για τις πιο ενδόμυχες σκέψεις, της γέφυρας πραγματικού με το μυθικό αίροντας την ανοικειότητα του ρήγματος, της τομής που διαμορφώνει ο θάνατος. Η επιστροφή εξάλλου σε μια παλαιότερη πιο εξημερωμένη απόκριση στην ιδέα του θανάτου κατά τον Aries, θα μπορούσε να αποτελέσει μια πιο ανθρώπινη μορφή της ζωής στην πόλη που περιχαράκώνεται στη μοναξιά της εξορθολογισμένης ευτυχίας εξοβελίζοντας την σκέψη της ρήξης, του τέλους.

Με βάση λοιπόν τα παραπάνω προτείνεται η **οδός Νόστου** με τις εξής γενικές προδιαγραφές:

- Σύνδεση των ταφικών μνημείων σε μία κοινή διαδρομή – ενός μονοπατιού -με ειδική σήμανση του δαπέδου (ως μίμηση ροής ποταμού).
- In situ επισήμανση στην πορεία της διαδρομής των ανεσκαμμένων ταφικών μνημείων που έχουν καταχωθεί ή απομακρυνθεί
- Φύτευση των ανοιχτών δημόσιων χώρων του νεκροταφείου με φυτά που αναφέρονται στη Νέκυια (ιτιές, λεύκες, ασφόδελοι).
- Συντήρηση των ταφικών μνημείων εν γένει και βελτίωση της πρόσβασης σε αυτά που εντάσσονται στους ιδιωτικούς χώρους ώστε να είναι επισκέψιμα.
- Αλλαγή χρήσης του κτηρίου των Φυλακών από μια κλειστή, περιφρουρημένη δομή εγκλεισμού σε μία «ανοιχτή ετεροτοπία», σε ένα κέντρο πληροφόρησης της αρχαίας νεκρόπολης και του αστικού μετασχηματισμού.
- Διαφύλαξη της χρήσης της κατοικίας και της διοίκησης κυρίως στην πλατεία Δικαστηρίων.

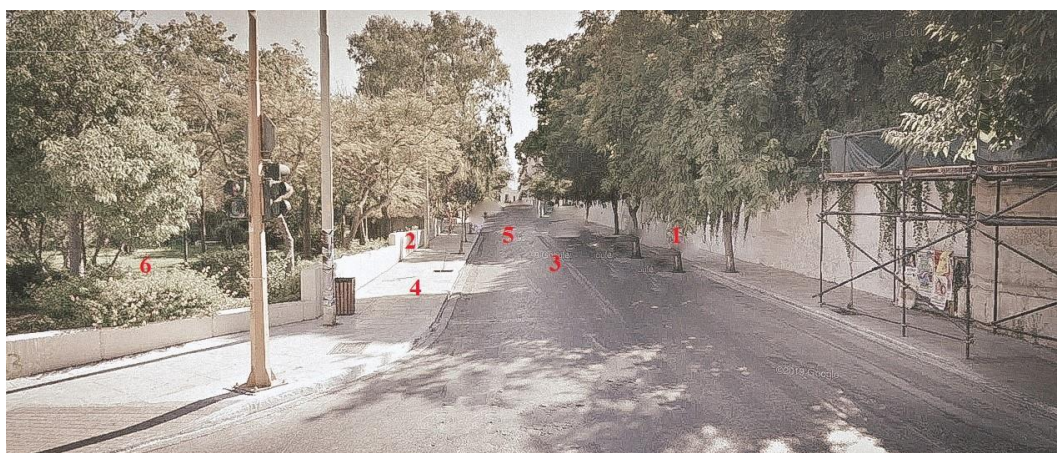

Εικόνα 183: Δορυφορική εικόνα με τη θέση των τάφων και των τοπόσημων

....και ορισμένες σημειακές προτάσεις:

Συμβολή οδών Ανδρέα Παπανδρέου και Πλουμιδάκη: έναρξη διαδρομής

1. Διάνοιξη πλευρικής εισόδου Κήπου
2. Κατάργηση δυτικής περίφραξης πάρκου
3. Μονοδρόμηση της οδού Πλουμιδάκη και διαπλάτυνση των πεζοδρομίων
4. Πλακόστρωση της οδού και των πεζόδρομων με υλικό στο χρώμα της άμμου ή του κούσκουρα
5. Σήμανση στα δάπεδα την ύπαρξη των ανασκαμμένων τάφων που έχουν εντοπιστεί
6. Αλλαγή φύτευσης στο ορατό τμήμα του νεκροταφείου μέσα στο πάρκο

Εικόνα 184 Συμβολή οδών Ανδρέα Παπανδρέου και Πλουμιδάκη

Οικόπεδο Κουκλάκη: Κεντρικός τομέας διαδρομής

1. Συστηματική ανασκαφική έρευνα στα βόρεια του οικοπέδου Κουκλάκη όπου διαμορφώνεται το άλσος. Ενοποίηση του αρχαιολογικού χώρου.

2. Μετατροπή του κτηρίου των Φυλακών στη συνέχεια του αρχαιολογικού χώρου, ως κέντρο πληροφόρησης
3. Κατασκευή πεζογέφυρας στο όριο του οικοπέδου Κουκλάκη σύμφωνα με τη χάραξη του ρυμοτομικού σχεδίου, με σκοπό την εξομάλυνση της υψομετρικής διαφοράς και συνάμα της γεφύρωσης των χώρων.

Εικόνα 175 : Δορυφορική εικόνα (2005) του αρχαιολογικού χώρου του οικοπέδου Κουκλάκη – ΙΝΑΠΠ- Φυλακών.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Andhreadaki-Vlasaki M. 1991: «The Khania Area, ca 1200-700 B.C.», *La transizione dal Miceneo all'Alto Arcaismo-Dal palazzo alla citta*, *Monografie scientifiche-Serie Scienze umane e sociali*, Consiglio Nazionale delle Ricerche, Roma, 403-423.

_____ **1997:** «La nécropole du Minoen Récent III de la ville de la Canée», σε Driessen και Farnoux (επιμ.), *La Crète Mycénienne. Actes de la Table Ronde internationale organisée per l' École française d' Athènes, (26-28 Mars 1991)*, BCH, Supplément 30, Paris, 487-509.

_____ **2014:** “The Achaean Warrior of Kydonia”, στο Andreadaki M. – Balaska A. (επιμ.), *The Greeks. Agamemnon to Alexander the Great*. Athens, 130-133

_____ **2015:** “Sacrifices in LM IIIB: Early Kydonia Palatial Centre”, στο Le sacrifice humain dans le monde égéen et dans les civilisations périphériques, Actes du colloque international, Milano, 27-28, Octobre 2014, *PASIPHAË IX*, Roma, 27-42.

Andreadaki- Vlasaki M. –Hallager E. 2007: “New and unpublished Linear A and Linear B inscriptions from Khania”, *PODIA*, V, 7-22.

Ariès P. 1997: *Ο άνθρωπος ενώπιον του θανάτου*, τόμος Α-Β, μετ. Νικολαΐδης, Εστία.

_____ **1988:** *Δοκίμια για τον Θάνατο στη Δύση* μετ. Κ. Λάμψα, Γλάρος

Assmann I. 2017: *Η πολιτισμική μνήμη – Γραφή, ανάμνηση και πολιτική ταυτότητα στους πρώιμους ανώτερους πολιτισμούς*, μετ. Παναγιωτόπουλος Δ., Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.

Barthes R. 2007: *Μυθολογίες. Μάθημα*, Χατηδήμου Κ- Ράλλη Ι. (μτφρ). Κεδρος.

Benjamin W. 1992: *Illuminations*, London: Fontana Press. Διαθέσιμο στον ιστότοπο: <https://voidnetwork.gr/wp-content/uploads/2016/08/Illuminations-Essays-and-Reflections-Walter-Benjamin-edit-by-Hannah-Arendt-Harry-Zohn.pdf>

Bowsky M.W.B. 1995: “Eight inscriptions from Roman Crete”, στο *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 108, 263–280

Bourbou Chr. - Niniou-Kindeli V. 2009: A Hellenistic mass burial in the city of Chania, Crete (Greece). What can we infer about the fate of the individuals buried ?, (στο de Luc Buchet, Catherine Rigeade, Isabelle Séguy et Michel Signoli) *Vers une anthropologie des catastrophes, Actes des 9e Journées Anthropologiques de Valbonne*, Éditions APDCA, Antibes / INED, Paris, 273-283.

Calvino I. 2000: *Αόρατες πόλεις*, Αθήνα: Καστανιώτης.

Derrida J. 1993: *Khora*, Ed. Gallilee Paris

Driessen J. - Macdonald C. F. 1997: *The Troubled Island: Minoan Crete Before and After the Santorini Eruption*, Aegaeum 17, Liège.

Falkener Ed. 1854: *A Description Of Some Important Theatres And Other Remains In Crete, From A MS. History Of Candia By Onorio Belli In 1586*. Supplement to the "Museum Of Classical Antiquities", London.

Flaminio C. 1755: *Creta Sacra : sive de Episcopis utriusque ritus Graeci et Latini in insula Cretae/ accedit Flaminio Cornelio Senatore Veneto VI –II*. Προσβάσιμο στον ιστότοπο:

<https://ia802308.us.archive.org/25/items/cretasacrasivede01corn/cretasacrasivede01corn.pdf>

Foucault M. 2012: *Ετεροτοπίες, και άλλα κείμενα*. Μετάφραση Τ. Μπέτζελος. Αθήνα: Εκδόσεις Πλέθρον.

Foucault, M. 2017: *Η Αρχαιολογία της Γνώσης*. Β. Πατσογιάννης (επιμ.), μετάφραση, Κ. Παπαγιώργης. Αθήνα: Εκδόσεις Πλέθρον.

Freud S. 2009: *Το Ανοίκειο*. Μετάφραση Ε. Βαϊκούση, επίμ. Κ. Δοξιάδη. Αθήνα: Εκδόσεις Πλέθρον.

Gerola G. 1905: *Monumenti Veneti Nell'Isola Di Creta/ricerche e descrizione fattadal dottor Giuseppe Gerola per incarico del R. Istituto*, IV Venezia.

_____ **1993:** *Βενετικά Μνημεία της Κρήτης (Εκκλησίες)*, μετ. Σ. Σπανάκη, Ηράκλειο, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη.

Godart L. και Tzedakis Y. 1992: *Témoignages archéologiques et épigraphiques en Crète Occidentale du Néolithique au Minoen Récent IIIB*, Roma, Gruppo editoriale internazionale

Gurducci M.1939: *Inscriptiones Creticae II. Tituli Cretae Occidentalis*.

Halbwachs M. 2013α: *Τα κοινωνικά πλαίσια μνήμης*. μετ.: Ζέη Ε., Αθήνα: Εκδόσεις Νεφέλη.

Halbwachs M. 2013β: *Η Συλλογική Μνήμη*. Μαντόγλου Ά.(επιμ.), Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση.

Hallager E. 1985a: «The Greek-Swedish Excavations at Khania», *Πεπραγμένα του Ε' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Ηράκλειο, 139-154.

Hallager E. 1985b: *The Master Impression*, SIMA LXIX, Rome.

Hallager E. - Andreadaki-Vlasaki M. 2017: "The Greek-Swedish-Danish Excavations 2013. A short preliminary report", στο *PODIA VIII*, 265-279

Hallager E. - Hallager B.P. (επιμ.) 1997: *The Greek-Swedish Excavations at the Agia Aikaterini Square Kastelli, Khania 1970-1987, Vol.I: From the Geometric to the Modern Greek Period* (Acta Instituti Atheniensis Regni Sueciae 47.I), Stockholm.

Hallager, E. -. Hallager B.P (επιμ.) 2000: *The Greek-Swedish Excavations at the Agia Aikaterini Square Kastelli, Khania 1970-1981, Vol. II, The Late Minoan IIIC Settlement*, Stockholm.

Hallager, E. - Hallager B.P. (επιμ.) 2003: *The Greek-Swedish Excavations at the Agia Aikaterini Square Kastelli, Khania 1970-1987 and 2001, Vol. III:1,2, The Late Minoan IIIB:2 Settlement*. Stockholm.

Hallager E. - Hallager B. P. (επιμ) 2011: *The Greek-Swedish Excavations at the Agia Aikaterini Square Kastelli, Khania 1970-1987 and 2001, Vol. IV:1,2, The Late Minoan IIIB:1 and IIIA:2 Settlements*.Stockholm.

Hallager E. - Hallager B. P. (επιμ) 2016: *The Greek-Swedish Excavations at the Agia Aikaterini Square Kastelli, Khania 1970-1987, 2001, 2005 and 2008, Vol. V:1, 2, The Late Minoan IIIA:1 and II Settlements*. Stockholm

Hallager E. - Tzedakis Y. 1982: “The Greek-Swedish Excavations at Kastelli, Khania (1978-1979)”, *AAA* 15, I, 21-30.

Hallager, E. - Tzedakis Y. 1986: ‘The Greek-Swedish Excavations at Kastelli, Khania 1987’, *AAA* 19, 11-26.

Hallager E. -Tzedakis Y.1988: “The Greek-Swedish Excavations at Kastelli, Khania”. *AAA* 21, 15-55.

Hallager E. – Tzedakis Y. - Andreadaki-Vlasaki M 2014: “The Greek–Swedish Excavations at Kastelli, Khania 2001:a preliminary report”, *PODIA*, VII, 175-193

Hallager B.P. – Mc George P.J.P. 1992: *Late Minoan III Burials at Khania. The Tombs, Finds and Deceased in Odos Palama, SIMA* 93, Göteborg.

Hetherington K. 1997: *The Badlands of Modernity. Heterotopia and Social Ordering*. London: Routledge.

Hodder I. 1987: “The contextual analysis of symbolic meanings” στο *The Archaeology of Contextual meanings*, Hodder I. (επιμ.), Καμπριτζ, 1-10.

Hood M.S.F. 1965: “Minoan Sites in the Far West of Crete”, *BSA* 60, 99-113.

Jantzen, U. 1951: «Die spätminoische Nekropole von Kydonia», στο Matz 1951, 72-81, πίν. 48-63.

Jentsch E.A 1906: “Zur Psychologie des Unheimlichen” in: *Psychiatrisch - Neurologische Wochenschrift*, Nr. 22 S. 195-198 και 23 s. 203-205. Προσβάσιμο στον ιστότοπο: <http://d-nb.info/1138447315/34>

Le Goff J. 1998: *Ιστορία και Μνήμη*. Μετάφραση: Γ. Κουμπουρλής. Αθήνα: Εκδόσεις Νεφέλη.

Lynch K. 1960: *The Image of the City*. MIT Press.

Löwe, W. 1996: *Spätbronzezeitliche Bestattungen auf Kreta*, BAR International Series 642, Oxford.

Mariani L. 1896: «Antichità Cretesi», *MonAnt* VI, coll.153-348.

Matz F 1951: (επιμ.), *Forschungen auf Kreta 1942*, Berlin, Verlag von Walter De Gruyter & Co. Mercado.

Morris I. 1997: *Ταφικά τελετουργικά έθιμα και κοινωνική δομή στην κλασική αρχαιότητα*, μετ. Μαντέλη Κ., Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης

Nietzsche F. 1993: *Ιστορία και Ζωή*. Μετάφραση: Ν. Μ. Σκουτερόπουλος. Αθήνα: Εκδόσεις γνώση.

Nodarou E. 2011: *Pottery production, distribution and consumption in Early Minoan West Crete: an analytical perspective*, (BAR-IS 2210), Oxford.

Nora P. 1998: «From Lieux de memoire to Realms of Memory», στο Nora P. και Kritzman, L.D. (επιμ.), *Realms of Memory: The Construction of the French Past*, Νέα Υορκη, Columbia University Press, σ. 9-20.

Nowicki K. 2000: *Defensibles Sites in Crete c. 1200-800 (LM IIIB/IIIC through Early Geometric)*, *Aegaeum* 21, Liège-Austin.

Pashley R. 1837: *Travels in Crete*.

Pococke R. 1745: *A Description of the East and Some other Countries*, Vol. II, W. Boyer, London. Προσβάσιμο στον ιστότοπο: https://archive.org/details/gri_33125009339611/page/n333/mode/2up

Riegl, A. 2006: *Ουσία και γένεση της μοντέρνας λατρείας των μνημείων*. Στο Π. Πούλος (επιμ.), *Έννοιες της Τέχνης τον 20ο Αιώνα*, μετάφραση Σιέτη Τ. Αθήνα: Ανωτάτη Σχολή Καλών Τεχνών Αθήνας: 25-95.

Robinson, K. 2011: *Out of our Minds, Learning to be creative*. Chichester: Capstone Publishing Ltd.

Rossi A. 1991: *Η Αρχιτεκτονική της Πόλης*, μετ. Βασιλική Πετρίδου, Θεσσαλονίκη, University Studio Press.

Sanders I. F. 1982: *Roman Crete. An Archaeological Survey and Gazetteer of Late Hellenistic, Roman and Early Byzantine Crete*, Warminster, Aris & Phillips.

Savary Cl. – Et. 1779-80: *Lettres sur la Grèce*.

Schelling F. W. J. 1835: *Philosophie der Mythologie*

Silberman N. 1995: “Promised lands and chosen peoples: the politics and poetics of archaeological narrative” in P.L.Kohl and Cl. Fawcett (eds), *Nationalism, politics and the practice of archaeology*, Cambridge university press, 249-262. Διαθέσιμο στο https://www.academia.edu/3234462/Promised_land_and_chosen_peoples_the_politics_and_poetics_of_archaeological_narrative

_____ **2015:** “Remembrance of Things Past: Collective Memory, Sensory Perception, and the Emergence of New Interpretive Paradigms”. Proceedings of Second International Conference on Best Practices in World Heritage: *People and Communities*. Castillo Mena, Alicia R. (ed.) (2015) Universidad Complutense de Madrid, Servicio de Publicaciones, Madrid. Διαθέσιμο στο: <https://www.academia.edu/19804159/>

Soja E.W. 1996: *Thirdspace. Journeys to Los Angeles and other real-and-imagined places*. Oxford: Blackwell.

Sonnini, C. S. 1801: *1751-1812. Voyage en Grece et en Turquie :fait par ordre de Louis XVI, et avec l'autorisation de la Cour ottoman*, Tome Second, Paris. Διαθέσιμο στον ιστότοπο https://books.google.gr/books?id=MkkMAAAAYAAJ&printsec=frontcover&hl=el&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q=cannee&f=false

Spratt, C.T.A.B. 1865: *Travels and Researches in Crete*, Volume II: London, J. van Voorst.

Stefanakakis M. I. 1997: *Studies in the coinages of Crete with particular reference to Kydonia*, Ph.D., UCL/University of London 1999.

Styrenius C.G. – Tzedakis J. 1970 : “Chania. 1970: A new minoan centre”, *AAA* 3, τομ. 1, 100-102.

Tomkins P. 2007: “Neolithic: Strata IX–VII, VII–VIB, VIA–V, IV, IIIB, IIIA, IIB, IIA and IC Groups”, στο N. Momigliano (επιμ), *Knossos Pottery Handbook: Neolithic and Bronze Age (Minoan)*, BSA studies 14, London, 9-48.

Tzedakis Y. - Hallager E. 1983: “The Greek-Swedish Excavations at Kastelli, Khania (1980)”, *AAA* XVI, 9-17.

Vernant J. P. 1989: *Μύθος και Σκέψη στην Αρχαία Ελλάδα*, Μέρος Β΄, μετ. Γεωργουδή Στ., εκδ. Ι Ζαχαρόπουλος, Αθήνα

Vidén G. 1997: “Written Evidence for the Place-Name Kydonia”, στο Hallager και Hallager 1997, 37-40.

Vidler A. 1994: *The Architectural Ancanny. Essays in the Modern Unhomely*, MIT Press, Cambridge, London.

Vlasaki, M. και E. Hallager 1995: “Evidence for seal use in Pre-palatial western Crete”. *Corpus der Minoischen und Mykenischen Siegel*, vol. 5, 251-70.

Vovelle M. 2000: *Ο θάνατος και η Δύση από το 1300 ως τις μέρες μας*, τ. 1. Αθήνα, Εκδόσεις Νεφέλη.

Αθανασίου Ε. 2015: *Πόλη και φύση: Θεωρήσεις της φύσης στον πολεοδομικό σχεδιασμό*. Διαθέσιμο στο <http://ikee.lib.auth.gr/record/313303/files/Kallipos.pdf>

Αλεξίου Στ. 1960: «Περισυλλογή αρχαιοτήτων», ΑΔ 16, Β'2, Χρονικά, , 271.

Ανδρεαδάκη – Βλαζάκη 1987: «Οικόπεδο Εμμ. Λεντάρη – Μανωλικάκη» ΑΔ 42, Β'2 Χρονικά, 556-557.

_____ **1987:** «Οικόπεδο Φούμη», ΑΔ 42, Β'2, Χρονικά, 557.

_____ **1988:** «Υπόγειο άδυτο ή δεξαμενή καθαρμών στα Χανιά», ΑΔ ΧΧΙ, 56-76.

_____ **1990α.** «Λόφος Καστέλλι Χαντάκι οδού Κατρέ», ΑΔ 45, Β'2, Χρονικά, 433-435.

_____ **1990β:** «Ναός Αποστόλων Πέτρου και Παύλου (ισόπεδο Μαζαλή)», ΑΔ 45, Β'2, Χρονικά, 441-442.

_____ **1992:** «Πόλη Χανίων: Οικόπεδο Ν. Κανιαμού. Οδός Κωνσταντινουπόλεως», ΑΔ 47, Χρονικά, 566-571, 575-576.

_____ **1992:** «Οικόπεδο κληρονόμων Μανωλικάκη», ΑΔ 47, Β' 2, Χρονικά , 571-574.

_____ **1994:** «Πρώην ξενοδοχείο Κήπος», ΑΔ 49, Β'2, Χρονικά, 717-719.

_____ **1995α:** «Οικόπεδο Αιδεσ. Ν. Χαροκοπάκη», ΑΔ 50, Β'2, Χρονικά, 729-730.

_____ **1995β:** «Οδός Πολυρρηνίας», ΑΔ 50, Β'2, Χρονικά, 731-732.

_____ **1997α:** «Συνοικία Σπλάντζια - οδός Δασκαλογιάννη», ΑΔ 52, Β'3, Χρονικά, 1004-1008.

_____ **1997β:** «Οδός Μαλινού και Κριτοβουλίδου (οικόπεδο Κ. Ροβιθάκη)» ΑΔ 52, Β' 3, Χρονικά, 1008-1010.

_____ **1997γ:** «Οδός Δημητρακάκη - αγωγός ΔΕΥΑΧ», ΑΔ 52, Β' 3 , Χρονικά, 1010-1011.

- _____ **1997δ:** «Οδός Δημοκρατίας και Καλιτσουνάκη (οικόπεδο κληρονόμων Κωστάκη)» *ΑΔ* 52, Β' 3, Χρονικά, 1011-1012.
- _____ **1997ε:** «Οδός Δημοκρατίας 87-89», *ΑΔ* 52, Β' 3, Χρονικά, 1012.
- _____ **1997στ:** «Οικόπεδο Δημητρουλάκη – Κυριακάκη και Οδός Αναγνώστου Μάντακα 85», *ΑΔ* 52, Β'3, Χρονικά, 1014-1016.
- _____ **1997ζ:** «Ανατολικά του Δημοτικού Κήπου», *ΑΔ* 52, Β'3, Χρονικά, 1015-1016.
- _____ **1998α:** «Οδός Κανεβάρο», *ΑΔ* 53, Β' 3, Χρονικά, 856-858.
- _____ **1998β:** «Οδός Τζανακάκη», *ΑΔ* 53, Β' 3, Χρονικά, 858-862.
- _____ **1998γ:** «Πλατεία Σοφοκλή Βενιζέλου (αγοράς) και Μάχης της Κρήτης (Κοτζάμπαση)», *ΑΔ* 53, Β' 3, Χρονικά, 862.
- _____ **1998δ:** «Οδός Φλωρίων (οικόπεδο Γ. Μανδραμπατζάκη)», *ΑΔ* 53, Β' 3, Χρονικά, 864.
- _____ **1999:** Οδός Αποκορώνου (κλασικός οικισμός), *ΑΔ* 54, Χρονικά Β2, 860-861.
- _____ **1999β:** «Πόλη Χανίων. Μινωική Νεκρόπολη», *Κρητική Εστία* Δ'-7, 143-152.
- _____ **2001-2004α:** «Χανιά. Λόφος Καστέλλι (πάροδος Κανεβάρο)», *ΑΔ* 56-59, Β'5, Χρονικά, 388-390.
- _____ **2001-2004β:** «Οδός Δασκαλογιάννη (οικόπεδο Ι. Μελισσά)», *ΑΔ* 56-59, Β'5, Χρονικά, 391-393.
- _____ **2001-2004γ:** «Συμβολή των οδών Ελ. Βενιζέλου και Μιχελιδάκη (οικόπεδο Συνεταιριστικής Τράπεζας Χανίων - πρώην καφεενείο Ρέμβη)», *ΑΔ* 56-59, Β'5, Χρονικά, 393-395
- _____ **2001-2004δ:** Πλατεία 1866, *ΑΔ* 56-59, Χρονικά Β'5, 395-398.
- _____ **2001-2004ε:** Οδός Μελετίου Μεταξάκη 32-34 (οικόπεδο Γωνιωτάκη), *ΑΔ* 56-59, Β'5, Χρονικά, 398-400.
- _____ **2001-2004στ:** Οδός Ρενιέρη 9-11 (οικόπεδα Ηλ. Ρόβλια και Π. Χανιωτάκη). Οδός Γιαμπουδάκη 35 (ιδιοκτησία Παπαδημητράκη). Οδός Βαμβακά (ιδιοκτησία Κ. Μανούσακα), *ΑΔ* 56-59, Β'5, Χρονικά, 404-407.
- _____ **2004:** «Η Κυδωνία της Δυτικής Κρήτης στα πρώιμα χρόνια του Σιδήρου», στο: Ν. Σταμπολίδης – Α. Γιαννικουρή (επιμ.) *Το Αιγαίο στην Πρώιμη εποχή του Σιδήρου*, Ρόδος 1-4 Νοεμβρίου 2002, (Αθήνα), 21-34.
- _____ **2005:** Οικόπεδο Κουκλάκη, *ΑΔ* 60, Χρονικά Β'2, 1012-1016.
- _____ **(επιμ.) 2009:** *Χανιά (Κυδωνία): Περιήγηση σε χώρους αρχαίας μνήμης, Χανιά.*

_____ **2009:** «Σύντομο Ιστορικό» και «Πλατεία Αγίας Αικατερίνης. Ελληνοσυνθηδική Ανασκαφή» στο *Χανιά (Κυδωνία), Περιήγηση σε Χώρους Αρχαίας Μνήμης*, Μ. Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη (επιμ.), Υπουργείο Πολιτισμού και Τουρισμού/ΚΕ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, Χανιά, 14-43.

_____ **2010:** «Καστέλλι. Κατρέ 1» *ΑΔ* 65 Β΄2, Χρονικά, 1664-1674.

_____ **2011:** «Το «παλίμψηστον» της αρχαίας Κυδωνίας», στο *Πεπραγμένα του Ι΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, (Χανιά 1-8 Οκτωβρίου 2006), Α΄, Χανιά, 85-151.

_____ **2011β:** «Καστέλλι. Κατρέ 1» *ΑΔ* 66 Β΄2, Χρονικά, 937-940.

_____ **2012:** «Καστέλλι. Κατρέ 1» *ΑΔ* 67, Χρονικά, Β΄2, 734-737.

_____ **2013:** «Καστέλλι. Κατρέ 1» *ΑΔ* 68, Χρονικά, Β΄2, 767-770.

Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη Μ. και Νινιού-Κινδελη Β. 1991: «Ναός των Αποστόλων Πέτρου και Παύλου (ισόπεδο Μαζαλή)», *ΑΔ* 46, Β΄2, Χρονικά, 410-411.

Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη Μ. - Πρωτοπαπαδάκη Ε. 2009: «Ανασκαφή Κουκλάκη (Οδός Ηγουμε. Γαβριήλ 73-77)», στο *Χανιά (Κυδωνία), Περιήγηση σε Χώρους Αρχαίας Μνήμης*, Μ. Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη (επιμ.), Υπουργείο Πολιτισμού και Τουρισμού/ΚΕ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, Χανιά, 152 – 165.

Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη Μ. - Τζεδάκης Γ. - Hallager E. 2005: «Λόφος Καστέλλι (Πλατεία Αγίας Αικατερίνης)» *ΑΔ* 60, Β΄2, Χρονικά, 1004-1011.

Ανδριανάκης Μ. 1982: «Ο νομός Χανίων κατά την Παλαιοχριστιανική περίοδο (Κατάλογος μνημείων)», στο *Ετήσια Έκδοση Δήμου Χανίων*, Χανιά, 22-49

_____ **1997:** *Η παλιά πόλη των Χανίων*, Αθήνα.

_____ **2012:** «Οι Δυτικές οχυρώσεις των Χανίων και η Νέα Χώρα», στο Μαυρεδάκη Α. (επιμ.), *Η Αλίβεκτος Νέα Χώρα*, 86-100.

_____ **2018:** «Οι οχυρώσεις της Κρήτης κατά τη Βενετοκρατία (1204-1669)», στο *Ερεισμα*, 44 (5), Χανιά, 28-53.

Βαβουρανάκης Γ. 2015: *Εικόνα και αρχαιολογία*. [ηλεκτρ. βιβλ.] Αθήνα: Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών. Διαθέσιμο στο:
<http://hdl.handle.net/11419/5178>

Γεωργακόπουλος Κ. – Μαραβέλια Ε. 2019: «Η Μεσαρά στα περιηγητικά κείμενα: η αναζήτηση του παρελθόντος και η ανάδυση του αρχαιολογικού της τοπίου», *Πεπραγμένα 12ου Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*. Διαθέσιμο στον ιστότοπο:
<https://12iccs.proceedings.gr/el/proceedings/category/38/32/830>

Γιαλούρη Ε. 2010: «Η δυναμική των μνημείων: αναζητήσεις στο πεδίο της μνήμης και της λήθης», στο Γιαννακόπουλος Κ.& Γιαννιτσώτης Γ (επιμ.), *Αμφισβητούμενοι χώροι στην πόλη*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια & Πανεπιστήμιο Αιγαίου, 349-380.

Γρηγοράκης Μ. 2003: *Τα Χανιά όπως τα είδαν οι ξένοι*, Χανιά.

Δαβάρας Κ. 1967α: «Κλασσικοί τάφοι εις Μαζαλῆ Χανίων», *ΑΔ* 22, Χρονικά, Β'2, 497-498.

_____ **1967β:** «Τυχαία ευρήματα και περιοδείαι. Πόλις Χανίων», *ΑΔ* 22, Β'2, Χρονικά, 498.

Δετοράκης Θ. 1990: *Η Ιστορία της Κρήτης*, Ηράκλειο.

Δροσινού Π. 1991: «Οδός Αντωνίου Γιάνναρη», *ΑΔ* 46, Β'2, Χρονικά., 412.

Δροσινού Π. 1995α: «Οδός Πολυρρηνίας», *Κρητική Εστία*, περίοδος Δ' (1999), 7, 163.

_____ **1995β:** Οδός Γιαμπουδάκη, *Κρητική Εστία*, περίοδος Δ' (1999), 7, 161-162.

_____ **1997:** «Πάροδος Ηγουμένου Γαβριήλ» *ΑΔ* 52, Β' 3 – Β'2, Χρονικά, 1011-1012-1013.

_____ **1997:** «Οδός Δραγούμη», *ΑΔ* 52, Β'2, Χρονικά, 1017.

Δροσινού Π. - Νινιού-Κινδελή Β. 1992: Οδός Τζανακάκη, *ΑΔ* 47, Β'2, Χρονικά, 574-575.

Ζαβράκα Δ. 2015: *Η σχέση μεταξύ φυσικού και ανθρωπογενούς φυσικού και ανθρωπογενούς περιβάλλοντος. Το νεκροταφείο ως μεταβατικός χώρος στο έργο των Kienast & Vogt, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη.*

Θεοφανείδης Β. 1939: Γ' Αρχαιολογική Περιφέρεια Δυτικής Κρήτης, Πεπραγμένα 1938, *Επετηρίς Εταιρείας Κρητικών Σπουδών* Β', 528-530.

_____ **1941:** Γ' Αρχαιολογική Περιφέρεια Δυτικής Κρήτης, Πεπραγμένα 1940, *Επετηρίς Εταιρείας Κρητικών Σπουδών* Δ', 268-269.

_____ **1945:** «Ψηφιδωτόν εν Χανίοις», *ΑΕ* 1945-47, 37-46.

_____ **1948-49:** «Αρχαιολογικά έρευναι και ευρήματα ανά την Δυτ. Κρήτην», *ΑΕ*, Παράρτημα, Αρχαιολογικά Χρονικά, 1938- 39, 1- 24

_____ **1956:** «Ναός Ἡρας Σαμίας εν Κυδωνία Κρήτης», *ΑΕ*, 218-224.

Καζανάκη – Λάππα Μ. 2004: «Η αντιμετώπιση του θανάτου στην όψιμη Κρητική Αναγέννηση. Μια πρώτη προσέγγιση μέσα από διαθήκες και νοταριακά έγγραφα», *Θησαυρίσματα* 34, 117-140.

Καλαϊσάκης Γ. 1886: Ἡ πόλις τῶν Χανίων, *Ποικίλη Στοά*, Ἡμερολ. Ἰ. Ἀρσένη, 319-329.

Καλογεράκης Γ. 2012: «Νέα Χώρα – Εικόνες του Χώρου και του Χρόνου» στο Μαυρεδάκη Α. (επιμ.), *Η Αλίβρεκτος Νέα Χώρα*, 102-115.

Κατάκη Ε. 2009α: «Ανασκαφή Συνεταιριστικής Τράπεζας Χανίων», στο *Χανιά (Κυδωνία), Περιήγηση σε Χώρους Αρχαίας Μνήμης*, Μ. Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη (επιμ.), Υπουργείο Πολιτισμού και Τουρισμού/ΚΕ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, Χανιά, 96-107.

_____ **2009β:** «Ανασκαφή Μανωλικάκη» στο *Χανιά (Κυδωνία), Περιήγηση σε Χώρους Αρχαίας Μνήμης*, Μ. Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη (επιμ.), Υπουργείο Πολιτισμού και Τουρισμού/ΚΕ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, Χανιά, 96-107.

_____ **2009γ:** «Αρχαϊκός εγχυτρισμός από την νεκρόπολη της αρχαίας Κυδωνίας», *Ubi dubium ibi libertas*, τιμητικός τόμος για τον Καθηγητή Ν. Φαράκλα, Λούκος Χρ., Ξιφαράς Ν. και Πατεράκη Κλ. (επιμ.), Ρέθυμνο, 275-287.

_____ **2009δ:** «Πόλη Χανίων. Οδός Αναπαύσεως 5, (οικόπεδο Λιονάκη)», *ΑΔ* 64, Β΄2, Χρονικά, 913.

_____ **2009ε:** «Εθνικό Στάδιο Χανίων», *ΑΔ* 64, Β΄2, Χρονικά, 910-913.

_____ **2010:** «Ανασκαφή Συνεταιριστικής Τράπεζας Χανίων», στο *ΑΕΚ* 1 (Ιρ. Τζαχίλη, Μιχ. Ανδριανάκης επιμ.), Ρέθυμνο, 709-712.

_____ **2012:** «Δοκιμαστική ανασκαφική έρευνα στο Εθνικό στάδιο Χανίων», στο *ΑΕΚ* 2 (Ιρ. Τζαχίλη, Πέτρ. Βαρθαλίτου, Μιχ. Ανδριανάκης επιμ.), Ρέθυμνο, 537-544.

_____ **2015:** «Εθνικό Στάδιο Χανίων: Δοκιμαστική ανασκαφική έρευνα 2011-2012, στο *ΑΕΚ* 3 (Καρανασάση Π. – Τζιγκουνάκη Α. – Τσιγωνάκη Χ. επιμ.) Ρέθυμνο, 59-69.

Κατάκη Ε. – Πρέβε Σ. 2019: «Επάλληλες χρήσεις του χώρου σε τμήμα της Αρχαίας Κυδωνίας», στην Δ΄ Παγκρήτια Συνάντηση για το ΑΕΚ, Ρέθυμνο 21-24 Νοεμβρίου 2019, (υπό έκδοση).

Κλάδου-Μπλέτσα Αιμ. 1998: *Τα Χανιά έξω από τα τείχη*, ΤΕΕ Δυτ. Κρήτης, Χανιά.

_____ **2015:** *Τα Χανιά 100 Χρόνια από την Ένωση στο 2013. Η πόλη τα γεγονότα, ο πολιτισμός, η οι μηχανικοί, τα έργα*, ΤΕΕ Τμήμα Δυτ. Κρήτης, Χανιά.

Κολώνας Α. – Σταυροπούλου-Γάτση Μ. 2017: *Αρχαιολογικό Μουσείο Πατρών*, ΥΠΠΟΑ, ΤΑΠΑ, Αθήνα.

Κουσουλάκου Α.- Τουτζιάρης Β. 2016: «Ένας ψηφιακός διαδραστικός χάρτης των μνημείων της Θεσσαλονίκης», στο *Τιμητικός Τόμος για τον Καθηγητή Χ. Καλτσίκη*, Τμήμα Αγρ. & Τοπογράφων Μηχανικών ΑΠΘ, 262 - 279.

Λελεδάκης Γ. 1926: *Ιστορία της αρχαίας Κυδωνίας*, μέρος Α΄, Αθήναι.

Λεμπέση Α. 1987: «Η Κρητών Πολιτεία (1100-300 π.Χ.)», στο *Κρήτη: Ιστορία και Πολιτισμός*, (επιμ.) Παναγιωτάκης Ν.Μ., 133-172.

Λεμπιδάκη Κ. 2008: «Τεκές Μεβλεβήδων Δερβισιδων», στο *Η Οθωμανική Αρχιτεκτονική στην Ελλάδα*, Αθήνα, ΥΠΠΟ, ΔΒΜΑ, 424-425.

Λιμαντζάκη Α. 2009: Ανασκαφή Αγροτικής Τράπεζας, στο *Χανιά (Κυδωνία), Περιήγηση σε Χώρους Αρχαίας Μνήμης*, Μ. Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη (επιμ.), Υπουργείο Πολιτισμού και Τουρισμού/ ΚΕ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, Χανιά Περιήγηση, 186-195.

_____ **2012:** Ανασκαφή οικοπέδου Αγροτικής Τράπεζας, στο Μαυρεδάκη Α. (επιμ.), *Η Αλίβρεκτος Νέα Χώρα*, 70-74.

Μαλτέζου Χ. 1988: «Η Κρήτη κατά την Βενετοκρατία (1211-1669)», στο *Κρήτη: Ιστορία και Πολιτισμός*, 107-161.

Μανδαλάκη Στ. 2015: «Εισαγωγή» στο *Μινωικός Κόσμος. Ταξίδι στις απαρχές της Ευρώπης*, Μανδαλάκη Στ και Ρεθεμιωτάκης Γ (επιμ.), Ηράκλειο, 11.

Μαρκουλάκη Στ. 1982: «Οδός Πατριάρχου Κυρίλλου (Νέα Χώρα) (οικόπεδο Ελ. Γλυμιδάκη- Μυλωνά)», *ΑΔ* 37, Β'2, Χρονικά, 376-377.

_____ **1983:** «Οδός Πλαστήρα», *ΑΔ* 38, Β'2, Χρονικά, 361-362.

_____ **1990α:** «Χανιά. Οικόπεδο δημοτικού κτιρίου στάθμευσης αυτοκινήτων, *ΑΔ* 45, Β'2, Χρονικά, 435- 440.

_____ **1990β:** «Περισυλλογή, εντοπισμός αρχαιοτήτων. Χανιά», *ΑΔ* 45, Β'2, Χρονικά, 449.

_____ **1994:** «Χανιά. Οδός Γιαμπουδάκη 25, οικόπεδο Γ.Α. και Μ. Ανδρεαδάκη. Οδός Υψηλαντών», *ΑΔ* 49, Β'2, Χρονικά, 719.

_____ **1995:** «Χανιά. Οδός Αναγνώστου Μάντακα 86 (οικόπεδο Δημόσιου Παιδικού Σταθμού)», *ΑΔ* 50, Β'2, Χρονικά, 730.

_____ **1997α:** «Χανιά. Οδός Μιχελιδάκη 11 – πάροδος Δημοκρατίας (οικόπεδο Ραϊσάκη-Μπενάκη)», *ΑΔ* 52 , Β'2, Χρονικά, 1013-1014.

_____ **1997β:** «Χανιά. Οδός Δικτύνης και Φλωρίων 17», *ΑΔ* 52 , Β'2, Χρονικά, 1016.

_____ **1997γ:** «Χανιά. Οδός Δημητρακάκη 7», *ΑΔ* 52 , Β'3, Χρονικά, 1016.

_____ **1998:** «Χανιά. Οδός Σκαλίδη, Πειραιώς και Μητροπολίτου Κυρίλλου (οικόπεδο Μαυριγιαννάκη)», *ΑΔ* 53, Β'2, Χρονικά, 862-864.

_____ **2001-2004:** «Χανιά. Συμβολή των οδών Περίδου και Υψηλαντών (οικόπεδο Νταγαδάκη)», *ΑΔ* 56-59 Β'5, Χρονικά, 402-403.

_____ **2009:** «Ανασκαφή Πάρκου Ειρήνης και Φιλίας» στο Χανιά (Κυδωνία), *Περιήγηση σε Χώρους Αρχαίας Μνήμης*, Μ. Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη (επιμ.), Υπουργείο Πολιτισμού και Τουρισμού/ ΚΕ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, Χανιά Περιήγηση, 108-113.

_____ **2009:** «Ανασκαφή Μαλεφάκη» στο Χανιά (Κυδωνία), στο Χανιά (Κυδωνία), *Περιήγηση σε Χώρους Αρχαίας Μνήμης*, Μ. Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη (επιμ.), Υπουργείο Πολιτισμού και Τουρισμού/ ΚΕ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, Χανιά Περιήγηση, 180-185.

_____ **2012:** «Σπαράγματα από την αρχαιολογία της Νέας Χώρας», στο Μαυρεδάκη Α. (επιμ.), *Η Αλίβρεκτος Νέα Χώρα*, Χανιά, 38-69.

Μαρκουλάκη Στ. και Νινιού-Κινδελή Β. 1982: «Ελληνιστικός λαξευτός τάφος Χανίων. Ανασκαφή οικοπέδου Μαθιουλάκη», *ΑΔ* 37, Μελέτες, 7-117.

Μαρωνίτης Δ.Ν. 2005: *Επιλεγόμενα στην Όμηρικη Οδύσσεια*, Αθήνα, Κέδρος.

Μαυρεδάκη Α. 2012: (επιμ.), *Η Αλίβρεκτος Νέα Χώρα*, (συλλογικό έργο), Χανιά.

Μούλιου Μ. 2016: «Η δική μου /μας πόλη... Συμμετοχικές πρακτικές για τη συλλογή της μνήμης του αστικού χώρου και η συμβολή των μουσείων πόλεων», στο Βαν Μπούσχοτεν Ρ. κ.α , (επιμ.), *Η μνήμη αφηγείται την πόλη. Προφορική ιστορία του αστικού χώρου*, Αθήνα, Εκδόσεις Πλέθρον, 51-70.

Μπούρμπου Χρ. 2011: «Βιοαρχαιολογική μελέτη της ομαδικής ταφής από το εσωτερικό του ναού του Αγ. Φραγκίσκου (Ρέθυμνο), στο *Πεπραγμένα του Ι' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, (Χανιά 1-8 Οκτωβρίου 2006), Β' 157-175.

_____ **2015:** « Η Μελέτη του ανθρωπολογικού υλικού από τη δοκιμαστική τομή στο νότιο τμήμα του Εθνικού Σταδίου Χανίων: Μια πρώτη προσέγγιση», στο *ΑΕΚ 3* (Καρανασάση Π. – Τζιγκουνάκη Α. – Τσιγωνάκη Χ. επιμ.) Ρέθυμνο, 71- 76.

Νάκου Ε. 2016: «Μνήμη και συγκρότηση της πόλης. Πόλη και συγκρότηση της μνήμης», στο Βαν Μπούσχοτεν Ρ. κ.α , (επιμ.), *Η μνήμη αφηγείται την πόλη. Προφορική ιστορία του αστικού χώρου*, Αθήνα, Εκδόσεις Πλέθρον, 287-305.

Νινιού-Κινδελή Β. 1980: Οδός Περίδου (οικόπεδο Μαρινάκη), *ΑΔ* 35, Χρονικά, 506-507.

_____ **1982:** «Στρατόπεδο Μαρκόπουλου», *ΑΔ* 37, Β' 2 - Χρονικά, 376.

_____ **1983:** «Οικόπεδο Α. Σαγανάκη», *ΑΔ* 38, Β' 2 - Χρονικά, 360.

_____ **1987:** «Χρονικά, Τάφος οδού 8ης Δεκεμβρίου», *ΑΔ* 42 , 557.

_____ **1988:** «Οδός Τζανακάκη 17», *ΑΔ* 43, Χρονικά, 549.

_____ **1989:** «Οικόπεδο Ν. Παπαδοπούλου» *ΑΔ* 44, Β' 2, Χρονικά, 449-451.

_____ **1989:** «Σπλάντζια Χανίων, οικόπεδο Ν. Παπαδόπουλου, *ΑΔ* 44 , Β' 2 Χρονικά, 449-451. Οδός Ζυμβρακάκηδων 149, 451.

_____ **1990:** «Οδός Δημοκρατίας», *ΑΔ* 45, Β' 2 - Χρονικά, 440-441.

_____ **1991:** «Οδός Γιαμπουδάκη», *ΑΔ* 46, Β' 2 – Χρονικά, 411.

_____ **2001-2004α:** «Οδός Κριάρη», *ΑΔ* 56-59, Χρονικά Β5, 403-404.

Νινιού-Κινδελή Ε. - Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη Μ. – Μαρκουλάκη Στ. 1988: «Στρατόπεδο Ζομπανάκη (πάρκο Ειρήνης και Φιλίας)», *ΑΔ* 43, Β' 2, Χρονικά, 545-549.

Νινιού-Κινδελή Β. και Δροσινού Π. 1992: «Οδός Τζανακάκη», *ΑΔ* 47, Β' 2, Χρονικά, 574.

Ξανθουδίδης Στ. 1920-21: «Τάφοι Κυδωνίας, Τάφοι μυκηναϊκοί λαξευτοί», *ΑΔ* 6, Παράρτημα, 164-165.

Πασχαλίδης Κ. 2016: «Παρελθόν και Πένθος», στο Αναγνωστόπουλος Α. (συντ.) Κύκλος σεμιναρίων *Αρχαιολογία και Ψυχανάλυση* στο Μουσείο Κυκλαδικής τέχνης (12 Δεκεμβρίου 2016). Διαθέσιμο στον ιστότοπο: <https://cycladic.gr/page/archaiologia-psichanalisi-12-dekemvriou>

Παπαδοπούλου 2014: *Ταφικές πρακτικές κατά την Υστερομινωική ΙΙΙ περίοδο στη δυτική Κρήτη: τα παραδείγματα των νεκροταφείων στους Αρμένους και στο Μαρουλά Ρεθύμνου*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα

Παπαποστόλου Ι. 1973/74α: «Οδός Πολυρρηνίας», *ΑΔ* 29, Χρονικά, 921-925, πίν. 691-692.

_____ **1973-74β:** «Ορφανοτροφείον Χανίων», *ΑΔ* 29, Χρονικά, 925.

_____ **1973-74γ:** «Αρχαιότητες και μνημεία Δυτικής Κρήτης», *ΑΔ* 29, Χρονικά, 926-927.

_____ **1977:** *Τα σφραγίσματα των Χανίων*, Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, αρ. 87, Αθήνα.

Παπαποστόλου Ι. - Godart L.- Olivier J.-P. 1976: *Γραμμική Α στο μινωικό αρχείο των Χανίων, Incunabula Graeca* (62), Ρώμη.

Παπαχατζής Ν. 1981: *Πανσανίου Ελλάδος Περιήγησις. Τόμος 4: Βοιωτικά– Φωκικά*, 1992, 408-9, εικ.433.

Παρασκευαΐδης Σ. 1926: «Παράρτημα, Περί άνασκαφής ύπογείου λαξευτοϋ κοιμητηρίου εις Χανιά, *ΑΔ* 10, 44-48.

Πλάντζος Δ. 2017: «Το παρελθόν ως τραυματική εμπειρία στο παρόν», στο Νίκος Παπαδημητρίου – Άρης Αναγνωστόπουλος (επιμ.). *Το παρελθόν στο παρόν - Μνήμη, ιστορία και αρχαιότητα στη σύγχρονη Ελλάδα*. Αθήνα, Εκδόσεις Καστανιώτη, 117- 135.

Πλάντζος Δ. 2013: «Η αποικιοποίηση του κλασικού: αναβίωση και συνέχεια στις τοιχογραφίες του Ιλίου Μελάθρου». Αδημοσίευτη ανακοίνωση στο συνέδριο Το Ιλίου Μέλαθρον στην Αθήνα του 19ου αιώνα. Πόλη – Κοινωνία – Αρχαιολογία – Νομισματική. Αθήνα, Νομισματικό Μουσείο, 14-15 Μαρτίου 2010. Διαθέσιμο στο: <https://eclass.uoa.gr/modules/document/?course=ARCH408>

Πλάντζος Δ. 2011: «Η αρχαιολογία της μνήμης: Άργος Ορεστικό». Στο *Ιστορήματα, Η μνήμη της κοινότητας και η διαχείρισή της*, τ. 3. Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας

Πλάτων Ν. 1947: «Η τύχη των αρχαιοτήτων της Κρήτης κατά τον πόλεμο», *Κρητικά Χρονικά* (Σεπτέμβριος–Δεκέμβριος), 625-640

Πλάτων Ν. 1948: «Η αρχαιολογική κίνησις εν Κρήτη κατά το 1948», *Κρητικά Χρονικά*, Β', 584-590.

Πλάτων Ν. 1951: «Η αρχαιολογική κίνησις εν Κρήτη κατά το έτος 1951», *Κρητικά Χρονικά* Ε', 438-449.

Πλάτων Ν. 1952: «Η αρχαιολογική κίνησις εν Κρήτη κατά το έτος 1952», *Κρητικά Χρονικά* ΣΤ', 471-481.

Πλάτων Ν. 1953: «Η αρχαιολογική κίνησις εν Κρήτη κατά το έτος 1953», *Κρητικά Χρονικά* Ζ', 479-492.

Πλάτων Ν. 1956: «Η αρχαιολογική κίνησις εν Κρήτη κατά το έτος 1958», *Κρητικά Χρονικά* ΙΒ', 482.

Πλάτων Ν. 1958: «Τυχαιά Ευρήματα», *Κρητικά Χρονικά* ΙΒ', 478-483.

Πλάτων Ν. 1959: «Η αρχαιολογική κίνησις εν Κρήτη κατά το έτος 1959», *Κρητικά Χρονικά* ΙΓ', 359-393.

Πλάτων Ν. 1960: «Ανασκαφαί εις Χανιά, Ρόκκαν και Λισόν», *ΑΔ* 16, *Χρονικά*, 272-273.

Πλάτων Ν. 1961-62: «Τυχαιά Ευρήματα», *ΑΔ* 17, *Χρονικά*, 291-294.

Πλάτων Ν. - Δαβάρας Κ. 1960: «Αρχαιολογική κίνησις εν Κρήτη κατά το έτος 1960», *Κρητικά Χρονικά* ΙΔ', 504-527.

Πολυχρονόπουλος Δ. 2006: «Αστικά κενά – Το κενό ως τόπος», στο «*Αρχιτέκτονες*» Τεύχος 55, Περίοδος Β', Ιανουάριος/Φεβρουάριος 2006, 56-58. Διαθέσιμό στο: https://www.sadas-pea.gr/archive/2000-2011/ARXITEKTONES_55.pdf

Πρέβε Σ. 2006: «Οικόπεδο Γαλιάτσου», *ΑΔ* 61, Β'2, *Χρονικά*, 1159-1161.

_____ **2007:** «Χανιά. Οικόπεδο ιδιοκτησίας «Κήρυξ ΑΕ», *ΑΔ* 62, Β'2 *Χρονικά*, 1212-1215.

_____ **2008:** «Οικόπεδο Γαλιάτσου», *ΑΔ* 63, Β'2, *Χρονικά*, 1163-1165.

_____ **2009:** «Ανασκαφή Λεντάρη (Οδός Α. Παπανδρέου 81)», στο *Χανιά (Κυδωνία), Περιήγηση σε Χώρους Αρχαίας Μνήμης*, Μ. Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη (επιμ.), Υπουργείο Πολιτισμού και Τουρισμού/ ΚΕ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, Χανιά, 114 – 119.

_____ **2009:** «Ανασκαφή Νοτίου Περιβόλους Ι.Ν. Αποστόλων Πέτρου & Παύλου», στο *Χανιά (Κυδωνία), Περιήγηση σε Χώρους Αρχαίας Μνήμης*, Μ. Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη (επιμ.), Υπουργείο Πολιτισμού και Τουρισμού/ ΚΕ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, Χανιά, 166-171

_____ **2009:** «Ανασκαφή Ροβιθάκη», στο *Χανιά (Κυδωνία), Περιήγηση σε Χώρους Αρχαίας Μνήμης*, Μ. Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη (επιμ.), Υπουργείο Πολιτισμού και Τουρισμού/ ΚΕ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, Χανιά, Περιήγηση, 172-180.

_____ **2015:** «Ανασκαφή στην νεκρόπολη της αρχαίας Κυδωνίας, στο *AEK 3* (Καραναστάση Π. – Τζιγκουνάκη Α. – Τσιγωνάκη Χ. επιμ.) Ρέθυμνο, 87-96.

Πρωτοπαπαδάκη Ε. «Ανασκαφή νότια του Τείχους» στο *Χανιά (Κυδωνία), Περιήγηση σε Χώρους Αρχαίας Μνήμης*, Μ. Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη (επιμ.), Υπουργείο Πολιτισμού και Τουρισμού/ ΚΕ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, Χανιά, 56-61.

_____ **2015:** «Ένας θαλαμοειδής λαξευτός τάφος από την ΥΜ ΙΙΙ Νεκρόπολη των Χανίων. Η περίπτωση μιας ΥΜΙΠΓ ταφής», στο *AEK 3*, (Καραναστάση Π. – Τζιγκουνάκη Α. – Τσιγωνάκη Χ. επιμ.) Ρέθυμνο, 49-58.

_____ **2017:** «Κυκλαδίζον ειδώλιο Προανακτορικής περιόδου από την Πλατυβόλα Χανίων» στο *Κυκλαδικά στην Κρήτη. Κυκλαδικά και κυκλαδίζοντα ειδώλια μέσα στην ανασκαφική τους συνάφεια*, Σταμπολίδης Ν. – Σωτηρακοπούλου Π (επιμ.), Αθήνα, 437-450

_____ **2019:** «Η κήρυξη της πόλης των Χανίων», στην Επιστημονική Συνάντηση για το Αρχαιολογικό Έργο των Εφορειών Αρχαιοτήτων κατά την χρονική περίοδο 2011-2019, ΓΔΑΠΚ, (υπό έκδοση).

_____ **2019:** «Σωστική ανασκαφή οικοπέδου Τσαπάκη στην πόλη Χανίων» στην Δ΄ Παγκρήτια Συνάντηση για το *AEK*, Ρέθυμνο 21-24 Νοεμβρίου 2019, (υπό έκδοση).

Πωλογιώργη Μ. 1983: «Οικόπεδο Βαγιάκη-Σκλαβενίτη», *ΑΔ* 38, Β2 Χρονικά, 359-360.

Πωλογιώργη Μ. 1985: «Από το κλασικό και ελληνιστικό νεκροταφείο της Κυδωνίας», *ΑΔ* 40, Μελέτες, 162- 177.

Σαρρής Α. Ηλβανίδου, Μ., Καρίμαλη Ε., Καστανιώτη Μ., Κατηφόρη Μ., Κοκκινάκη Μ., Λαζαρίδου Ο., Περάκη Ε., Τρίγκας Β., Χαβιαράς Γ. και Χατζογιαννάκη, Ν. 2006: «Διαχείριση Νεκροταφείων Μέσω Τεχνικών GIS & Διαδικτύου», στο Πρακτικά 9ου Εθνικού Συνεδρίου «Χαρτογραφία Δικτύων – Χαρτογραφία μέσω Δικτύων», Χανιά, 2-4/11/2006. Θεσσαλονίκη, Χαρτογραφική Επιστημονική Εταιρεία Ελλάδος, 359-366.

Σκόρδου Μ. 2012: «Οδός Γκερόλα», *ΑΔ* Β΄2 Χρονικά, 48-50

Σολομών Ε. 2005: «Το αρχαιολογικό μνημείο ως τοπίο: Ανθρωπολογικές προσεγγίσεις μιας γεωγραφικής έννοιας», στο *Κριτική διεπιστημονικότητα*, τόμος 1, Αθήνα: Σαββάλας,, 74-97. Διαθέσιμο στο: <https://www.academia.edu/1476312/>

Σταμπολίδης Χρ. Ν. & Παπαδοπούλου Ε. 2018 (επιμ.): *ΚΡΗΤΗ. Αναδυόμενες πόλεις: Απτέρα – Ελεύθερνα- Κνωσός*, Αθήνα.

Σταυρίδης Σ. 1998: «Οι χώροι της ουτοπίας και η ετεροτοπία, στο κατώφλι της σχέσης με το διαφορετικό». Στο *Ουτοπία: διμηνιαία έκδοση θεωρίας και πολιτισμού* (31). Εκδόσεις Στάχυ, 51-66. Διαθέσιμο στον ιστότοπο <http://pandemos.panteion.gr/index.php?op=record&pid=iid:1009&lang=el>

Σταυρίδης Σ. 2006: «Ο χώρος της τάξης και οι ετεροτοπίες: Ο Φουκώ ως γεωγράφος της ετερότητας». Στο *Ουτοπία: διμηνιαία έκδοση θεωρίας και πολιτισμού* (72), Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, 145-158. Διαθέσιμο στον ιστότοπο: <http://pandemos.panteion.gr/index.php?op=record&lang=el&pid=iid:1872>

Στεφάνου Ι. 2000: *Η Φυσιογνωμία της Ελληνικής Πόλης*, ΕΜΠ& ΥΠΕΧΩΔΕ, Αθήνα

Στεφάνου Ι. 2007: «Η Αστική Ανάπλαση ως Ευκαιρία για την Ανάδειξη της Φυσιογνωμίας της Πόλης», Εισήγηση στην ημερίδα: *Διαχείριση περιβάλλοντος για την προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς*, 12 Μαρτίου 2007, Αθήνα: ΤΕΕ. Διαθέσιμο στο: http://library.tee.gr/digital/m2201/m2201_stefanou.pdf

Στεφανάκης Μ. 2000: «Η νομισματοκοπία των Πτολεμαίων και η ελληνιστική Κρήτη» στο *«Κρήτη - Αίγυπτος. Πολιτισμικοί δεσμοί τριών χιλιετιών. Κατάλογος»*, Καρέτσου Αλ., Ανδρεαδάκη- Βλαζάκη Μ., Παπαδάκης Ν. (επιμ.), Ηράκλειο, 382.

Στεφανάκης Μ. 2019: «Οι Αιγινήτες και η σύγκρουση Κυδωνιατών και Πολιχνιτών», στο *Πεπραγμένα του ΙΒ΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Επετηρίς Εταιρείας Κρητικών Σπουδών*. Διαθέσιμο στο: <https://12iccs.proceedings.gr/el/proceedings/category/38/32/653>

Τερκενλή Θ. 1996: *Το Πολιτισμικό Τοπίο, Γεωγραφικές προσεγγίσεις*, Εκδ. Παπαζήση, Αθήνα.

Τζανακάκη Κ. 2009: «Ανασκαφή Μελισσά» στο *Χανιά (Κυδωνία), Περιήγηση σε Χώρους Αρχαίας Μνήμης*, Μ. Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη (επιμ.), Υπουργείο Πολιτισμού και Τουρισμού/ ΚΕ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, Χανιά, 86-95.

_____ **2011:** «Μέγαρο Παπαδόπετρου», *ΑΔ* 66, Β΄2, Χρονικά, 944-946.

_____ **2016:** *Η αρχαία Κυδωνία: η φυσιογνωμία της πόλης από την ίδρυσή της έως το β΄ μισό του 4ου αιώνα π.Χ.*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα.

Τζεδάκις Ι. 1965: «Αρχαιολογικά Έρευναι.», *ΑΔ* 20, Χρονικά Β2, 568-570.

_____ **1966:** “Ρωμαϊκόν ψηφιδωτόν Αγοράς Χανίων”, *ΑΔ* 21, Χρονικά, 428.

_____ **1967α:** Ανασκαφή Καστελλίου Χανίων και Ανασκαφή Σπηλαίου Πλατυβόλας», *ΑΔ* 22, Β΄2, Χρονικά, 501-6.

_____ **1967β:** «Οδός Κριτοβουλίδου», *ΑΔ* 22, Χρονικά, 506.

_____ **1968α:** «Ανασκαφή Καστελλίου Χανίων και Ανασκαφή Σπηλαίου Πλατυβόλας», *ΑΔ* 23, Β΄2, Χρονικά, 413-7.

_____ **1968β:** «Τάφος Παχιανών», *ΑΔ* 23, Β΄2, Χρονικά, 418.

_____ **1969:** «Ανασκαφή Καστελλίου Χανίων», *ΑΔ* 24, Β΄2, Χρονικά, 428-431.

_____ **1970:** «Αρχαιότητες και μνημεία δυτικής Κρήτης», *ΑΔ* 25, Β'2, Χρονικά, 465-478.

_____ **1971:** «Ανασκαφή Καστελλίου Χανίων», *ΑΔ* 26, Β'2, Χρονικά, 508-10.

_____ **1976:** «Οδός Ηγουμένου Γαβριήλ 55», *ΑΔ* 31, Β'2, Χρονικά, 368.

_____ **1977:** «Οικόπεδο Βαρδινογιάννη-Αναστασάκη» *ΑΔ* 32, Β'2, Χρονικά, 326-329.

_____ **1977:** «Οδός Κυδωνίας» *ΑΔ* 32, Β'2, Χρονικά, 331.

_____ **1977β.** «Οικόπεδο Σουβαρή», *ΑΔ* 32, Β2 Χρονικά, 326.

_____ **1978** «Οικόπεδο Χατζηδάκη- Καλαμαρίδου» *ΑΔ* 33, Β'2 Χρονικά, 367-368.

_____ **1978:** «Οικόπεδο Καπετανάκη», *ΑΔ* 33, Β'2, Χρονικά, 368-369.

_____ **1979:** «Οδός Περίδου 14 (οικ. Φραντζεσκάκη)», *ΑΔ* 34, Β'2, Χρονικά, 391.

_____ **1980:** «Οικόπεδο Χατζηδάκη-Καλαμαρίδου», *ΑΔ* 35, Β'2, Χρονικά, 501-504.

_____ **1980:** «Οικόπεδο Βασιλέλη –Σπλάντζια», *ΑΔ* 35, Β'2, Χρονικά, 501.

_____ **1981:** «Σπηλιά Αγίου Ιωάννου», *ΑΔ* 36, Β'2, Χρονικά, 395-396.

Τζουμάκα Ε. 2015: « Η πόλη –Ιδέα». Εισήγηση στη διημερίδα *Αόρατες Πόλεις*, η οποία διοργανώθηκε από το Τμήμα Επικοινωνίας και ΜΜΕ του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών και το Ιταλικό Μορφωτικό Ινστιτούτο Αθηνών (23-24 Οκτωβρίου 2015). Διαθέσιμο στο: <https://eclass.uoa.gr/modules/document/file.php/MEDIA254/2%20Η%20πόλη-ιδέα%20%28Ε%20Τζουμάκα%29.pdf>

Τριμανδήλη-Μαγγάν Π. 1982: «Εκκλησιαστικά συγκροτήματα μέσα στα τείχη των Χανίων στα χρόνια της Βενετοκρατίας», στο *Χανιά 1982, Έτήσια έκδοσή του Δήμου Χανίων*, 83-99

Τσίβης Γ. 2014: *Χανιά 1252-1940*, (επανέκδοση της αρχικής του 1990), Έρευνα, Χανιά.

Τσίγκου Α. 2009α: Ανασκαφή Γωνιωτάκη, στο *Χανιά (Κυδωνία), Περιήγηση σε Χώρους Αρχαίας Μνήμης*, Μ. Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη (επιμ.), Υπουργείο Πολιτισμού και Τουρισμού/ ΚΕ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, Χανιά, 196-201.

_____ **2009β:** Ανασκαφή «Μαρ. Μαθιουλάκη», στο *Χανιά (Κυδωνία), Περιήγηση σε Χώρους Αρχαίας Μνήμης*, Μ. Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη (επιμ.), Υπουργείο Πολιτισμού και Τουρισμού/ ΚΕ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, Χανιά, 137-145.

_____ **2015:** Ανασκαφή στην Κυδωνία των ιστορικών χρόνων» στο *ΑΕΚ* 3, (Καρανασάση Π. – Τζιγκουνάκη Α. – Τσιγωνάκη Χ. επιμ.) Ρέθυμνο, 77-85.

Τσιγκνάκης Κ. 1990: «Ένα άγνωστο κείμενο για τις αρχαιότητες της Κρήτης (1591)», *Παλίμψηστον* 9/10, Ηράκλειο, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη, 179-238.

_____ **1991:** «Η αρχαιολογική έρευνα του Onorio Belli στην Κρήτη (με βάση ένα άγνωστο κείμενό του)», στο *Πεπραγμένα του Στ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Β, Φιλολογικός Σύλλογος «ο Χρυσόστομος», 577-589.

_____ **2001:** «Αναμνήσεις μιας μέρας. Ο γιατρός Onorio Belli στα Χανιά» στο Α. Χανιώτης (επιμ.), *Έργα και ημέρες στην Κρήτη. Από την Προϊστορία στο Μεσοπόλεμο*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 225-284.

Τσιμποπούλου Μ. 1981: «Οδός Τζανακάκη (οικόπεδο Εμμ. Λιονή)», *ΑΔ* 36, Β'2, Χρονικά, 396-398.

Τσουγκαράκης, Δ. 1987: «Ρωμαϊκή Κρήτη», στο: Παναγιωτάκης, Ν. Μ. (επιμ.), *Κρήτη: Ιστορία και Πολιτισμός*, τ. 1, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη, Ηράκλειο, 287-336.

Τωμαδάκης Ν. 1933: «Μεταβυζαντινά κρητικά μνημεία. Α'. Άγιοι Ανάργυροι, παλαιός καθεδρικός ναός Χανίων», *Δελτίον ΧΑΕ Ι* (1932), 141-149.

Φουρναράκης Κ. 1928: *Τά Χανιά μας, Χανιά*

Χαμηλάκης Γ. 2012: *Το Έθνος και τα Ερείπια του, Αρχαιότητα, αρχαιολογία και εθνικό φαντασιακό στην Ελλάδα*, Αθήνα, Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου.

Χανζαρούλα Π. 2016: Εισαγωγή, στο Βαν Μπούσχοτεν Ρ. κ.α , (επιμ), *Η μνήμη αφηγείται την πόλη. Προφορική ιστορία του αστικού χώρου*, Αθήνα, Εκδόσεις Πλέθρον, 267-270.

Χανιώτης Α. 1987: «Κλασική και Ελληνιστική Κρήτη», στο Παναγιωτάκης, Ν. Μ. (επιμ.), *Κρήτη: Ιστορία και Πολιτισμός*, τ. 1, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη, Ηράκλειο, 175-284.

Χανιώτης Α. 2017: «Παιχνίδια μνήμης», στο Assmann I., *Η πολιτισμική μνήμη – Γραφή, ανάμνηση και πολιτική ταυτότητα στους πρώιμους ανώτερους πολιτισμούς*, (μετ.) Παναγιωτόπουλος Δ, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.

Χατζιδάκης Ι. 1881: *Περιηγήσεις εις Κρήτην*, Ερμούπολη.

_____ **1931:** «Ιστορία του Κρητικού Μουσείου και των αρχαιολογικών ερευνών εν Κρήτη», Εν Αθήναις, *ΜΟΑ* 819.

Χριστοδουλάκος Γ. 1990: «Ελληνιστικό υδραγωγείο» *ΑΔ* 45, Β'2 Χρονικά, 449.

_____ **1993:** «Προβλήματα προστασίας και ανάδειξης ανασκαφών μέσα στη σύγχρονη πόλη: Πάραδειγμα τα Χανιά» σε πρακτικά επιστημονικού συνεδρίου *Νέες πόλεις πάνω σε παλιές*, Ρόδος, 471-473.